

Ф.Г. Турченко

Історія України

10 КЛАС

Профільний рівень

Підручник для загальноосвітніх
навчальних закладів

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ
«Генеза»
2010

ВСТУП

§1. ЩО І ЯК ВИВЧАЮТЬ У 10 КЛАСІ В КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Хронологічні межі курсу

Перед вами підручник з історії України, з яким ви працюватимете в 10-му класі. Події, описані в ньому, відбувалися в 1900–1921 рр.

На початку цього періоду світ був розподілений між декількома великими державами, а Україна перебувала у складі двох сусідніх імперій – Російської і Австро-Угорської. Стабільність тогочасного світового порядку не викликала сумніву. Лише окремі мислителі й дуже сміливі політичні провідці припускали, що найближчим часом у світовій історії відбудуться події, у результаті яких на політичній карті з'являться десятки незалежних держав, а імперії зникнуть. Але сталося саме так. У ході Першої світової війни припинили існувати Російська й Австро-Угорська імперії. Це круто змінило долю українського народу. У 1917 р. почалася Українська революція, у ході якої українці вибороли незалежність, яку зі зброєю в руках відстоювали до 1921 р.

Що саме тоді відбувалося, розповідає підручник. Наведені в ньому факти надзвичайно цікаві та повчальні, тому варто їх запам'ятати. Проте вони не завжди дають відповідь на питання: чому протягом порівняно короткого часу історична доля українського народу, інших народів світу так суттєво змінилася? Щоб зрозуміти, *чому так сталося*, слід звернутися до теорії.

2. Теоретичні засади курсу

Слово *теорія* означає узагальнення досвіду, який відбиває закономірності розвитку природи і суспільства. *Історія – це наука*, і, як будь-яка інша, вона *не існує без теорії*. Для сучасного історика звернення до теорії – обов'язкова умова процесу пізнання. Адже вчені прагнуть не лише описати минуле, а й збагнути зв'язок різноманітних подій і процесів вітчизняної і світової історії, розкрити їх взаємообумовленість і внутрішню логіку, спробувати дати відповідь на вічне питання: *звідки і куди все йде?* Це неможливо без теорії.

З теоретичними засадами вітчизняної і світової історії XIX ст. ви вже ознайомилися в 9-му класі. Вам відомо, що сучасні історики розглядають це століття як період розпаду аграрно-ремісничого (традиційного) суспільства з його феодально-кріпосницькими порядками і становлення індустріаль-

ного суспільства, в основі якого були ринкова конкуренція, приватна власність і вільнонаймана праця. Двоєдиний процес розпаду традиційного і формування нового (*індустріального*) суспільства характеризується через призму теорії *модернізації*, тобто як перетворення всіх сторін життя суспільства – економіки, соціальної структури, культурно-освітньої, посвякденної сфер відповідно до *модерних* (нових) зразків. Ці перетворення розпочалися в Західній Європі ще в другій половині XVIII ст. і стали поширюватися просторами Європи, досягнувши в XIX ст. України. Модернізація здійснювалася різними шляхами – як еволюційними, реформаторськими, так і революційними.

У ході модернізації відбувалася ліквідація кріпацтва і руйнувалася феодално-становна система. На відміну від традиційного суспільства, в якому доля кожного, як правило, визначена ще від його народження (селянин усе життя залишався селянином, поміщик – поміщиком, священник своїх синів орієнтував на духовне служіння і т. д.), на етапі переходу до модерного (індустріального) суспільства люди мають більші можливості щодо вибору життєвого шляху, професійних занять, місця проживання тощо. Вони стають *мобільнішими*. Селянські діти не обов'язково повинні бути хліборобами, а поміщик-дворянин не має гарантій залишатися на все життя великим землевласником. Суспільство вступило в стан *соціальної мобілізації*.

Модернізаційні процеси охопили всі країни Європи – як *незалежні*, так і ті, що перебували в складі *інших держав*. А таких у XIX – на початку XX ст. була більшість. Модернізація в цих країнах мала багато особливостей і несподіваних наслідків. Одним із цих наслідків було пробудження національного життя: інтерес до минулого свого народу, його історії, звичаїв, усної народної творчості тощо; поява національної літератури, преси, школи; виникнення політичних партій, які порушують питання про відродження (або утворення) власної держави. Для узагальнюючої оцінки цих процесів використовується термін *національне відродження*. У ході нього етнос (народ), який населяє залежну країну, починає усвідомлювати себе як *націю*.

З курсу історії України для 9-го класу, який присвячений вивченню XIX ст., ви знаєте, що національне відродження пройшло послідовно три фази розвитку – академічну (наукову), культурницьку і політичну.

Розпочавши в 10-му класі вивчати історію України перших десятиліть XX ст., необхідно чітко усвідомити, що в цей час *модернізація* і пов'язане з нею *українське національне відродження* продовжувалися. З кінця XIX ст. Україна вступила в третю його фазу – *політичну*, яка характеризується появою партій, масовими народними рухами і, зрештою, Українською революцією. Разом з тим політичний етап національного відродження був важливим кроком на шляху формування *модерної української нації*.

3. Структура і зміст підручника

Зміст підручника викладений в *чотирьох темах*, кожна з яких присвячена певному хронологічному періоду чи окремій проблемі.

Перша тема присвячена історії України 1900–1913 рр.

Це роки прискореної *модернізації*, яка супроводжувалася продовженням *індустріалізації*, що розпочалася ще в XIX ст., *урбанізацією* – значним зростанням міст і міського населення; розвитком освіти, науки та технологій. Неодмінний супутник і важлива складова модернізації – *національне відродження* – увійшло наприкінці XIX – на початку XX ст. у

політичну (третю) фазу свого розвитку, коли постало питання про відновлення української держави.

У *Другій темі* розглядається становище України в роки Першої світової війни, що почалася 1914 р. Україна опинилася на вістрі геополітичних планів Російської імперії, з одного боку, і Німеччини, Австро-Угорщини та їх союзників – з іншого.

Світова війна виступила каталізатором революційного розв'язання суспільних суперечностей. Посилилися опозиційні рухи, у т. ч. національні.

У *Третій темі* йдеться про ключові події, пов'язані з Українською національною революцією 1917 – початку 1918 р., у ході якої відбувалося становлення суверенної Української держави.

Четверта тема присвячена аналізу боротьби за збереження української державності, складному й багатогранному державотворчому процесу в Україні, який тривав з початку 1918 до 1921 р.

Історичні події 1900–1921 рр. в Україні в підручнику розглядаються в загальноєвропейському і світовому контексті. Разом з тим, у кожній темі є питання про місцеві аспекти історичного процесу. Тут розкриваються особливості суспільно-політичного і духовного життя мешканців вашого регіону і порівнюються з аналогічними процесами на інших територіях України. Йдеться і про звичаї, традиції, побут, повсякденне життя, роль церкви, внесок діячів рідного краю в розвиток культури.

Зміст підручника відповідає навчальній програмі, затвердженій МОН України для профільних класів, але послідовність викладу матеріалу в деяких випадках змінена. Це пов'язано з авторською концепцією підручника, суть якої викладено в «Теоретичних засадах курсу».

4. Як працювати з підручником

Запрошуючи вас до вивчення історії України 1900–1921 рр., зауважимо, що підручник розрахований на *активне навчання*, а не на *механічне запам'ятовування* історичного матеріалу.

Звичайно, без фактів, історико-географічних об'єктів, імен і дат історії як науки не буває. *Історична компетентність* передбачає засвоєння найголовніших з них. Але зосереджувати свої зусилля лише на запам'ятовуванні – безперспективний шлях. Історія розвивається, до наукового обігу залучаються нові документи, які відкривають невідомі раніше грані історичного процесу. А це – нові події, люди, дати. Запам'ятати їх усі неможливо та й недоцільно. Важливіше навчитися оперувати історичною інформацією, яка накопичується, творчо *засвоювати її*, а це передбачає *не пасивне запам'ятовування, а активне навчання*, пошуково-дослідницьку роботу, високий рівень активності і самостійності.

Саме з цих принципів виходив автор підручника, прагнучи викласти історичний матеріал так, щоб він, *по-перше*, відповідав сучасним науковим досягненням, *по-друге*, був доступним для вашого розуміння, *по-третє*, навчив вас аналізувати прочитане, вміти самостійно здобувати нові знання, використовувати їх у нестандартній ситуації, щоб, *врешті*, підручник став порадиником не лише на уроці, але й поза школою.

Цей авторський задум обумовив структуру підручника.

Як зазначалося вище, весь матеріал курсу розподілено на чотири теми. Кожна із цих тем складається з кількох параграфів, а ті, у свою чергу, – з окремих пунктів.

Усі параграфи в межах кожної теми об'єднані єдиним задумом, тому, розпочавши її вивчати, варто замислитися, *як назва теми пов'язана зі змістом окремих параграфів, яка спільна ідея їх об'єднує*. На це вас зорієнтує рубрика «**Творче завдання до теми**», якою починається кожна з чотирьох тем підручника. Під цією рубрикою сформульовано запитання, на яке ви повинні дати ґрунтовну відповідь (усну або письмово, у формі реферату чи історичного есе) після завершення вивчення цієї теми. Для вирішення «Творчого завдання до теми», виявлення провідної ідеї вам необхідно осягнути весь матеріал теми.

Якщо ви відшукали відповідь, її треба підкріпити історичними фактами та прикладами. Згадайте, що вам було відомо до цього, і поміркуйте над тим, про що ви дізналися зараз. Спробуйте самостійно переказати те, що ви опанували. Вкрай важливо обговорити свої висновки зі своїми товаришами у класі.

У кожному параграфі міститься рубрика «**Згадайте**», в якій сформульовано кілька запитань, відповіді на які допоможуть вам пригадати важливі історичні факти, що вивчали раніше (інколи в попередньому навчальному році), і таким чином зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки вивченого вами з новим матеріалом.

Після рубрики «**Згадайте**» *кожен параграф* має «**Творче завдання**», яке сформульоване з урахуванням того конкретно-історичного матеріалу, що міститься в ньому, а також змісту «Творчого завдання до теми».

У ході ознайомлення з матеріалом параграфа під рубрикою «**Поміркуйте**» ви натрапите на проблемні запитання, які дозволять краще осмислити викладені історичні факти. Дуже важливо, щоб ви спробували, спираючись на наявні знання та розуміння історії, сформулювати власну відповідь. Не бійтеся помилитися, адже перевірити себе ви зможете за кілька хвилин, коли дочитаєте текст до кінця. Всі вчаться шляхом аналізу й подолання власних помилок.

Може статися, що однозначно відповісти на сформульоване в підручнику запитання неможливо. Хай вас це не бентежить – в історії багато подій та явищ, яким важко *дати однозначну оцінку*. Але будь-який висновок має базуватися на доказах, тобто в його основі повинні бути *факти, аргументи*. Слід пам'ятати, що недостатньо просто підшукати факти, що підтверджують вашу думку, треба обов'язково пересвідчитися, чи немає фактів, що спростовують її. Лише за таких умов ви зможете робити обґрунтовані, переконливі висновки.

В останньому фрагменті кожного параграфа під назвою «**Підсумки та узагальнення**» міститься короткий узагальнюючий виклад змісту всього параграфа. Прочитавши цей фрагмент, знайдіть його підтвердження у тексті параграфа і поміркуйте, як його зміст допомагає вирішенню творчих завдань до цього параграфа і до теми в цілому.

Прочитавши весь параграф і виконавши завдання, передбачені в його тексті, ви повинні закріпити і поглибити вивчене. Почати це рекомендується з ознайомлення із запитаннями під рубрикою «**Перевірте себе**», які ви знайдете після кожного параграфа. Вони складені так, щоб відповівши на них, ви змогли переконатися, що вільно орієнтуєтесь в темі та готові вирішити «**Творче завдання**» – дати усний чи письмовий виклад вашого бачення суті поданого в параграфі матеріалу.

Але не поспішайте робити остаточних висновків. Учені виявляють нові факти і на підставі сучасних теоретичних підходів формулюють висновки, які підтверджують чи спростовують усталені уявлення про минуле. В до-

датках до кожного параграфу є рубрика «Документи і матеріали», під якою публікуються фрагменти робіт відомих вітчизняних і зарубіжних вчених чи документальні свідчення, що конкретизують ваші уявлення про події і процеси, про які йдеться в параграфі. Ознайомлення з «Документами і матеріалами» інколи може внести істотні корективи в прочитане і позначитися на змісті вирішення вами «Творчого завдання».

Не залишайте поза увагою **ілюстрації, карти і картосхеми** – вони полегшать розуміння складних історичних процесів.

Для кращого засвоєння матеріалу обов'язково попрацюйте з хронологічною таблицею, яка винесена в кінець кожного розділу.

На хронології подій слід зупинитися окремо. Події, описані в підручнику, відбувалися в період, коли літочислення в Україні проводилося за *юліанським стилем* (до 1 лютого 1918 р.) і *григоріанським стилем* (з 1 лютого 1918 р.). Старий (юліанський) стиль відставав у ХХ ст. від нового на 13 днів. Коли 1918 р. календар переводили на новий (григоріанський) стиль, то *наступним днем після 31 січня стало 14 лютого*. Саме за юліанським стилем наводяться у підручнику події, що відбувалися до 1 лютого, і за григоріанським стилем – що відбувалися після 31 січня 1918 р. Деякі важливі події, що відбулися до 1 лютого 1918 р., мали особливий історичний резонанс і про які часто згадують сучасники, подаються за старим і новим стилем.

5. Додаткові джерела інформації

Може трапитися й так, що вичерпних відповідей на ваші запитання у підручнику ви не знайдете. У такому разі бажано звернутися до додаткових джерел інформації: до науково-популярної літератури, енциклопедій, хрестоматій та ресурсів мережі Інтернет. Для пошуку необхідної інформації у мережі Інтернет варто скористатися пошуковими системами Google, Яндекс, Мета та іншими. Зокрема, багато цікавого історичного матеріалу розміщено на сайтах:

- Історія України <http://www.uahistory.kiev.ua>
- Українська історична спілка <http://spilka.cjb.net>
- Історія України <http://history.franko.lviv.ua>
- Музейний простір України <http://prostir.museum>

Сподіваюся, що підручник стане вашим помічником в опануванні історії України 1900–1921 рр. Бажаю успіхів!

Перевірте себе

1. Використовуючи ваші знання з 9-го класу, розкрийте суть понять «аграрно-ремісничє суспільство», «індустріальне суспільство», «модернізація», «національне відродження», «націотворення».
2. Який зв'язок існує між модернізацією і національним відродженням?
3. Які етапи виокремлюються в українському національному відродженні?
4. На якому етапі перебувало національне відродження на початку ХХ ст. і які характерні риси цього етапу?
5. Чому важливо знати, що відбувалося в 1900–1921 рр. у вашому рідному краї?
6. У чому переваги активного навчання над механічним запам'ятовуванням матеріалу?
7. Яке співвідношення між фактичним матеріалом і теорією в історичній науці?
8. Яке співвідношення між юліанським і григоріанським стилями?
9. Відвідайте запропоновані в підручнику сайти мережі Інтернет і проаналізуйте їхні інформативні можливості.

Тема 1. УКРАЇНА В 1900–1913 рр.

Творче завдання до Теми:

Як відреагувала
в 1900–1913 рр.
Україна на
історичні виклики
епохи?

§ 2–3. УКРАЇНА ПЕРЕД ІСТОРИЧНИМИ ВИКЛИКАМИ ХХ ст.

Згадайте 1. Унаслідок яких історичних подій і коли Україна втратила державність? 2. До складу яких держав входили українські землі в ХІХ ст.?

Творче завдання Які головні завдання стояли перед Україною на початку ХХ ст.?

1. Світ на початку ХХ ст.

1900–1913 рр. відзначені прискоренням модернізаційних процесів у світі. Цьому, перш за все, сприяла індустріалізація – будівництво нових заводів, зростання видобутку вугілля й нафти, прокладання нових залізниць. На передових підприємствах запроваджувалися новітні технології, удосконалювалася організація виробництва, з'явився конвеєр, почалася ера автомобілів і авіації, швидко поширювалися телефон і радіо.

У наукових уявленнях людей про навколишній світ відбулася справжня революція. Була створена теорія відносності, розроблена планетарна модель атома, відкрите рентгенівське випромінювання.

Традиційна соціальна структура аграрно-ремісничого суспільства, яку визначали великі землевласники-поміщики і селяни, відходила в минуле. На передній план суспільного життя вийшли підприємці і робітники. Зростала чисельність інтелігенції. Посилилися міграційні процеси. Селяни, шукаючи кращої долі, залишали насиджені місця. Міста і фабрично-заводські селища швидко розросталися.

Наростала громадсько-політична активність населення, відбувалася його самоорганізація: створювалися громадські організації і політичні партії, профспілки, розгорталися страйкові рухи. Назрілі суспільні пи-

тання намагалися розв'язати як з допомогою реформ, так і шляхом революційного насильства. Загострювалися відносини між великими державами, що наближало світ до Першої світової війни.

Поміркуйте

Як вплинула модернізація на становище в колоніальних і залежних країнах?

Колоніальна система вступила в період кризи. Політично залежні народи, зазнавши модернізаційних трансформацій, шукали шляхи національного визволення. На земній кулі почалася ера *незалежних держав*. Щоб переконатися в цьому, досить порівняти політичну карту світу початку ХХ ст., розфарбовану в кілька кольорів, що фіксувало його розподіл між головними імперіями світу, і політичне багатозвіття, яке поступово опанувало континенти в наступні десятиліття.

На тлі цих грандіозних змін у світі розглянемо питання: в якому напрямку розвивалася на початку ХХ ст. Україна?

2. Населення, площа і адміністративно-політичний статус українських земель

На початку ХХ ст. Україну ще не можна було знайти на політичних картах. Український народ не мав власної держави і входив до складу двох сусідніх імперій – Російської і Австро-Угорської. Якби Україна існувала тоді як реальна держава, то це була б одна з найбільших європейських країн. За своєю площею Україна поступалася лише Росії, перевищуючи Німеччину, Велику Британію і Францію (без колоній). Щодо чисельності населення, то за цим показником її випереджали в Європі лише Росія, Німеччина і Велика Британія. Загальна площа суцільного масиву земель, заселених *переважно українцями (українських етнічних теренів)*, становила понад 739 тис. кв. км. Кількість населення на цих територіях у 1914 р. сягала 46,0 млн чол.: з них 32,6 млн становили українці, 13,4 млн – представники інших національних груп.

Географію розселення українців у межах Російської імперії напередодні Першої світової війни ілюструє карта «Українські землі на початку ХХ ст.» (див. с. 11). Більшість земель, населених *переважно українцями*, перебувала у складі Російської імперії. Це насамперед територія 9 губерній, які називають *українськими*: Волинської, Катеринославської, Київської,

Модерна Одеса. Початок ХХ ст.

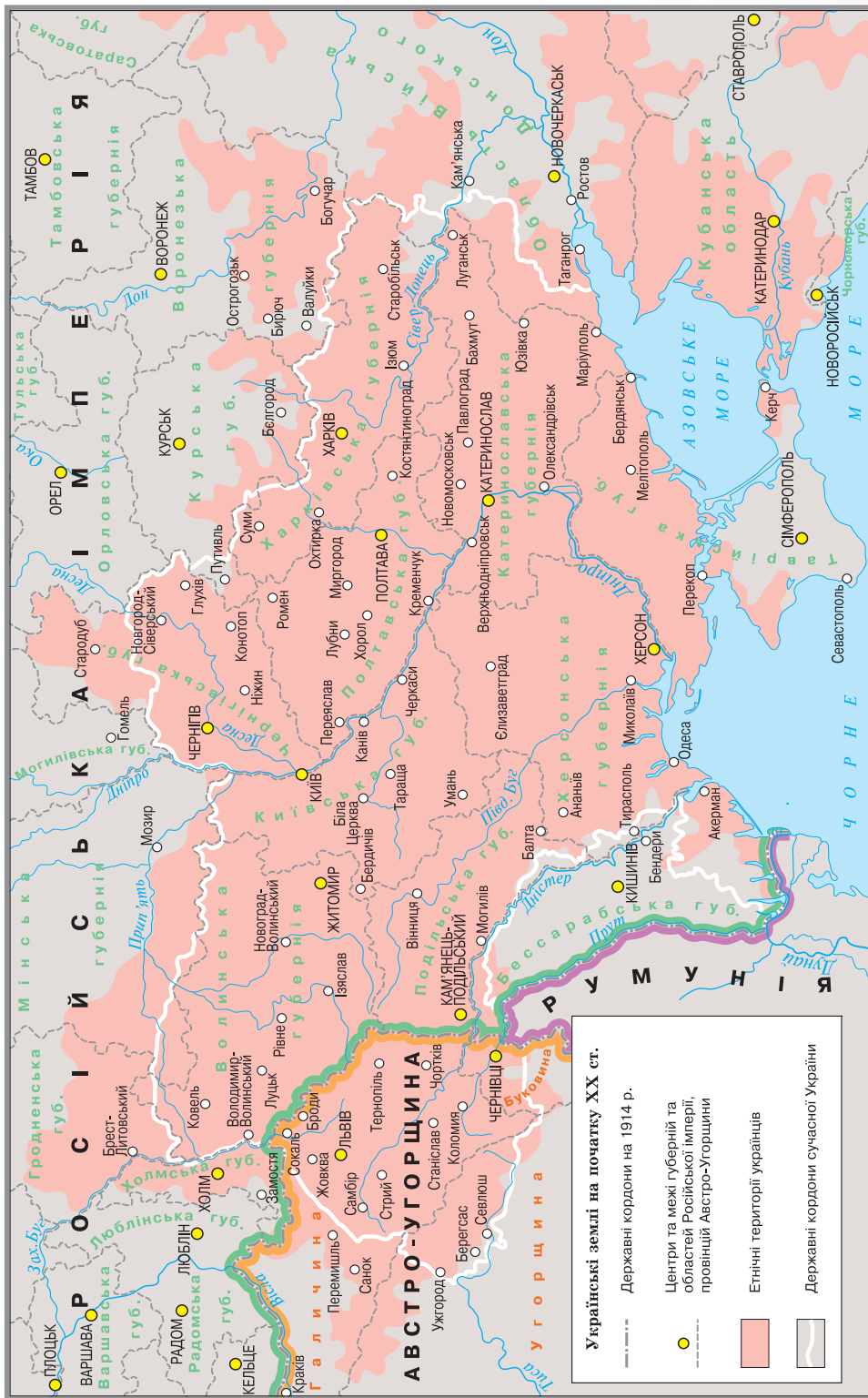
Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської і Чернігівської. Ця територія одержала умовну назву *Наддніпрянська Україна*, або *Наддніпрянищина*.

Наведена в підручнику карта свідчить також, що насправді український етнічний кордон на початку ХХ ст. виходив за межі 9 названих губерній і проходив відповідно по Чорноморській губернії, Кубані, Області Війська Донського, по Воронежській, Курській, Могилівській, Мінській, Гродненській, Сідлецькій, Люблінській губерніях і Бессарабії. Частина повітів цих адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії була компактно заселена українцями. Однак їх не приєднували до сусідніх губерній, населених переважно українцями.

Поміркуйте

Чому царський уряд не об'єднував населені переважно українцями землі в межах українських губерній?

Це суперечило політиці імперської еліти, яка вважала українців *гілкою російського народу*, що під впливом історичних обставин «ополячилася». Царський уряд вважав своєю метою ліквідувати сліди «ополячення», асимілювати українців. Це було частиною стратегічного задуму російських політиків щодо України, який в науці одержав назву «*російський імперський проект*». Не випадково в лексиконі російських чиновників термін «*Україна*» на початок ХХ ст. не вживався. В усіх офіційних документах для позначення Наддніпрянської України використовували терміни: «*Південно-Західна Росія*» (іноді – «*Малоросія*») і «*Новоросія*» (територія Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній). Українські губернії не становили єдиної адміністративної цілісності: кожна з них управлялася безпосередньо з Петербурга губернатором, якого призначав російський імператор.

Прапор та герб Королівства Галиції і Лодомерії

Решта українських земель, які лежали на захід від річки Збруч, були під владою Австро-Угорщини. Ці землі відносилися до різних адміністративних одиниць. Зокрема, території сучасних Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей входили до складу коронного краю під назвою *Королівство Галиції і Лодомерії** (скорочено – *Галичина*) з центром у Львові. Там перебували провінційні органи управління – *на-*

місник, якого призначав австрійський імператор, та представницький орган – Галицький крайовий сейм. Умовно Галичина поділялася на Східну (переважно українську за складом населення) і Західну (переважно польську). Східна Галичина охоплювала понад дві третини території та населення коронного краю, а Західна – третину. Представники українського населення впродовж багатьох десятиліть домагалися адміністративного поділу Галичини на Східну та Західну.

Поміркуйте

З чим були пов'язані ці вимоги українців?

Це мало створити кращі умови для національно-культурного розвитку української більшості. Але польська еліта, яка економічно і політично домінувала в краї, не була в цьому зацікавлена. До українців вона ставилася як до відгалуження *польського етносу*.

Центральна вулиця. Чернівці. 1910 р.

* Лодомерія – історична Володимирська земля.

Північна Буковина, населена переважно українцями, разом з Південною, здебільшого румунською, входила до складу єдиної адміністративно-територіальної одиниці – Герцогства Буковина. Крайову владу Герцогства очолював *президент*. Діяв також представницький орган влади – малий сейм.

Закарпаття – найзахідніша історична українська територія – входило безпосередньо до складу Угорщини. Воно було розділене на 4 адміністративних одиниці – комітати (жупи), які не становили єдиної адміністративної цілісності й не мали ніякого самоуправління.

Загалом у Західній Україні на початку ХХ ст. мешкало понад 6,4 млн осіб, з них 4,8 млн, або 65 %, – українці.

Театральна площа. Ужгород.
Поч. ХХ ст.

3. Історичні завдання України і перспективи їх розв'язання

Якщо виходити із загальносвітових тенденцій *формування модерних націй і створення незалежних держав*, викликаних епохою модернізації, то **найголовнішим історичним завданням** України на початку ХХ ст. було відновлення свого державного статусу (становища).

Поміркуйте

Чи були передумови для подолання бездержавного статусу і створення української держави?

Передумови подолання бездержавного статусу України спиралися на життєві реалії. Попри всі перешкоди і складності Україна впевнено йшла шляхом індустріалізації, яка створювала необхідну матеріальну основу націотворення. Формувалася нова соціальна структура. Прагнучи знайти шляхи до самозбереження українців, національна інтелігенція сформулювала *українську ідею*, покликану об'єднати всіх українців, висунула власне бачення майбутнього свого народу – *«український проект»*. Формування *модерної української нації і відродження української державності* – дві найважливіші складові «українського проекту».

Таким чином, на початку ХХ ст. в Україні змагалися дві тенденції: з одного боку, *денаціоналізація*, асиміляція українців; з іншого – їх *перетворення в модерну націю*, що ставить завдання створення власної держави.

З першим історичним завданням України – перетворення її народу в модерну націю і створення власної держави – було тісно пов'язане **друге завдання** – *возз'єднання* України, подолання її *територіальної розчленованості*.

Поміркуйте

Чому для успішного націотворення і державотворення необхідно було подолати територіальну роз'єднаність України?

Територіальна цілісність – необхідна передумова успішного соціально-політичного і національно-культурного розвитку будь-якого народу. Відсутність територіальної цілісності заважала формуванню природних народногосподарських зв'язків між Наддніпрянщиною і Західною Україною, створювала перешкоди на шляху спілкування людей по обидва боки російсько-австрійського кордону, обміну культурним і виробничим досвідом. Історія знає випадки, коли на ґрунті одного етносу формувалися дві нації, наприклад серби і хорвати. Досягнення *єдності, соборності України* стало в ХХ ст. однією з найважливіших передумов формування *модерної української нації* і, у кінцевому підсумку, самозбереження українців.

Поміркуйте

Чи були на початку ХХ ст. підстави сподіватися на подолання територіальної роз'єднаності України?

Історія відкривала перспективу успішного подолання територіальної розчленованості України.

Це питання мало два аспекти: *внутрішньоукраїнський і зовнішньополітичний*. Українці повинні були, по-перше, *самі прагнути об'єднання*, а по-друге, об'єднанню всіх українських земель воедино мала *сприяти міжнародна ситуація*.

Щодо прагнення до об'єднання, то воно в українстві ніколи не зникало. У ХІХ ст., на початку українського національного відродження, інтелігенція виробила ідею *соборності* – єдності українців усіх регіонів, незалежно від того, у складі якої держави й адміністративно-територіальної одиниці вони перебували. У ХХ ст. ідея соборності – невід'ємна складова *української ідеї* – вийшла з вузького кола українських інтелектуалів і почала набувати масового характеру і в підросійській, і в підавстрійській Україні.

Другий, *зовнішньополітичний* аспект возз'єднання українських земель був пов'язаний з відносинами між Російською і Австро-Угорською імперіями. Наближення війни між ними відкривало перспективу краху цих імперій і відродження на їх руїнах нових незалежних держав. Нові держави в модерну епоху виникали, як правило, в результаті воєн між багатонаціональними державами, наростання внутрішніх суперечностей всередині них, а також національних революцій.

Третім історичним завданням України на шляху націотворення і державотворення було *врегулювання міжнаціональних відносин*.

В Україні здавна жили й співпрацювали представники багатьох народів. У демократичному суспільстві, в якому забезпечені громадянські і національні права людей, багатонаціональний характер країни виховує у громадян почуття толерантності, сприяє обміну життєвим і виробничим досвідом, допомагає взаємному культурному збагаченню. Іншою була ситуація в імперських державах: і західноукраїнське, і східноукраїнське населення було об'єктом не лише соціального, а й *національного гніту*.

Історично склалося так, що за національним складом село було переважно українським, місто – багатонаціональним, здебільшого російським і єврейським, а на західноукраїнських землях – польським, єврейським, німецьким, румунським, угорським. У сільському господарстві працювало 90 % українців. Поза сільським господарством у Наддніпрянській Україні працював лише кожен десятий українець, у той час як поляків – майже половина, росіян – 82 %, євреїв – 97,5 %. Здебільшого в руках пред-

ставників буржуазії цих національностей перебували міська промисловість, торгівля, ремесло та фінанси. Українці в містах становили меншість – *близько третини населення*. Концентрувалися вони передусім на околицях. Між містом і селом існував мовний бар'єр. Село розмовляло українською мовою, місто – переважно російською, а на заході – польською, німецькою та угорською.

У Галичині зберігалось польське культурне, господарське і політичне домінування поляків, на Буковині – румунське і німецьке, у Закарпатті – угорське.

Існувала дилема: чи призведуть ці суперечності в умовах бурхливих модернізаційних змін ХХ ст. до гострих міжнаціональних конфліктів, чи різні етноси України знайдуть спільну мову і підтримають прагнення українців до самозбереження, вироблять разом з ними *спільне бачення майбутнього України*, погодяться *визнати Україну своєю спільною Батьківщиною*?

Поміркуйте

Чому питання про міжнаціональний мир в Україні мало для її майбутнього доленосне значення?

У широкому розумінні йшлося не лише про толерантне ставлення представників одного етносу до іншого. Життя підказувало етнічним українцям і представникам інших народів, які століттями жили поряд на території України, що заради спільного майбутнього необхідно йти шляхом *взаємного зближення*. Цьому сприяли традиції проживання на *спільній* території, *спільне* економічне життя, *спільне* історичне минуле. У перспективі все це зближення мало привести до формування в Україні *модерної нації* на поліетнічній (багатоетнічній) основі – *української політичної нації*. Ядром політичної нації, як правило, є етнос, який становить більшість.

Підсумки й узагальнення

Таким чином, на початку ХХ ст. перед населенням України стояло багато складних завдань. Найважливішим залишалось відновлення державної незалежності й територіальної цілісності, налагодження нормальних відносин між українцями і представниками інших етнічних спільнот України. Лише за умови вирішення цих історичних завдань відкривалися перспективи розв'язання всіх інших.

Але здобуття Україною незалежності було можливе лише за умови істотного послаблення чи повного краху імперій, між якими вона була розділена, – Російської і Австро-Угорської, а також за сприятливої для неї міжнародної ситуації.

Перевірте себе

1. Які висновки щодо географії розселення українців і адміністративного статусу українських земель можна зробити, аналізуючи карту «Українські землі на початку ХХ ст.»?
2. Охарактеризуйте найважливіші завдання, які стояли перед українським народом на початку ХХ ст.
3. Чому і як відсутність незалежності й територіальної цілісності гальмувала розвиток України?

4. Які передумови відродження власної державності і національної цілісності склалися в Україні на початку ХХ ст.?
5. Що заважало відновленню української державності? Яким було співвідношення цих чинників?
6. Охарактеризуйте поняття «українська ідея», «ідея соборності».
7. Який зміст вкладається в поняття «модерна політична нація»?

Документи

1. З праці Є. Наконечного «Украдене ім'я»

Після скасування «Малоросійського генерал-губернаторства» (1854) термін «Малоросія» став потроху занепадати. Для Правобережної України російські бюрократи вигадали нову назву «Юго-Западный край». Подібно до того, як замість Литви й Білорусії було введено назву «Северо-Западный край», замість Польщі – «Привіслянський край», так і замість України з'явилася назва «Юго-Западный край», вживана, правда, тільки для означення Правобережної України.

У 1897 р. Микола II велів не згадувати в офіційних документах про Царство Польське. Російські бюрократи віддавали перевагу таким найменуванням, як Привіслянський край, Тифліська і Кутаїська губернії – тобто лише назви географічні, жодних національних. Для Півдня України була вигадана назва «Новоросія»... Можна було писати про українську худобу, українську пшеницю, але вживати термін «український народ», «українська мова» заборонялося.

Офіційно дозволялося вживати образливий термін «малорос» у протизагаду до бундючного «великороса». «Цензура забороняє українцям називати свій народ своїм іменем, а велить усюди уживати «русский», – а з великої протекції «южно-русский», або «малорусский» – так писав у статті «Не было, нет и быть не может!» ще в 1904 р. І. Кривецький.

Наконечний Є.П. Україдене ім'я:
Чому русини стали українцями. – Львів, 2001. – С. 5.

Запитання і завдання

1. Чому російська бюрократія прагнула заборонити вживання національних назв своїх окраїнних регіонів?
2. Як у наведеному документі розкривається суть «російського імперського проекту»?

§4. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Згадайте 1. Які характерні риси кріпосництва? 2. Якими особливостями відзначений розвиток сільського господарства в Україні після реформи 1861 р.?

Творче завдання Чи можна було модернізувати українське село, не ліквідувавши поміщицького землеволодіння?

1. Труднощі модернізації села

Типовим жителем України на початку ХХ ст. був селянин-українець. У сільському господарстві була зайнята більшість населення України – близько 90 %. Сільське населення виробляло більшу частину національного продукту України.

Але техніка землеробства залишалася відсталою, ручна праця переважала, продуктивність була низькою, доходи більшості селян – незначними. Надбання модернізації – нові знаряддя праці, технології, освіта, книжки і газети – дуже повільно проникали в село. Абсолютна більшість сільських жителів були неписьменними. На початку ХХ ст. селянське господарство все ще залишалося значною мірою *натуральним*.

Як і багато десятиліть тому...
Селянська сім'я обідає коло хати.
Київщина. 1906 р.

Згадайте Які характерні риси натурального господарства?

Це означало, що пересічний селянин рідко використовував промислову продукцію. У його будинку взимку ткали полотно, з якого шили одяг; він сам або на його замовлення сусід виготовляв необхідний дерев'яний реманент, у сільській кузні замовляв потрібні металеві товари. Селяни прагнули обходитися тим, що виробляли самі або виготовлялося в межах села. Будинки і господарські споруди часто будували без єдиного цвяха.

Модернізація села стримувалася перш за все великим поміщицьким землеволодінням. У підросійській Україні, наприклад, на початку ХХ ст. у руках 32,5 тис. дворян було 10,9 млн десятин землі – у середньому по 334 десятини на маєток. У підавстрійській Східній Галичині кілька тисяч заможних поміщиків володіли майже половиною загальної земельної площі.

Поміркуйте

Чому поміщицьке землеволодіння стримувало модернізацію сільського господарства?

Велике землеволодіння мало наслідком селянське малоземелля. Мільйони селян України перебували на межі розорення або перетворювалися в безземельних. Селянські сім'ї були великими (5–7 чол.), і наявної землі (в середньому 7 десятин) для створення ефективного фермерського господарства не вистачало.

Маючи значні земельні площі, пересічному поміщику не обов'язково було займатися копіткою справою ринкової перебудови своїх маєтків: впроваджувати нову сільськогосподарську техніку і здобутки агрономічної науки, вивчати ринкову кон'юнктуру, турбуватися про збут готової продукції, вести бухгалтерський облік і робити все те, чого вимагав ринок. Такий шлях обирало небагато поміщиків. Більшість з них господарювала традиційно: обробка панських ланів відбувалася примітивним селянським реманентом, за що селянин одержував від поміщика частину зібраного врожаю. Нерідко він відпрацьовував у пана грошову чи продуктову (як правило, зерном) позичку. За право випасати худобу на поміщицькому лузі, полювати в його лісі чи збирати там хмиз також доводилося відпрацьовувати.

Крім великого поміщицького землеволодіння, гальмом розвитку сільського господарства була також селянська община. У тих регіонах, де вона залишалася, відбувалися постійні перерозподіли земель: селянська сім'я одержувала землю в одному кінці села, а під час чергового перерозподілу – в

іншому. Часто наділи складалися з декількох земельних ділянок, розміщених на значній відстані одна від одної. Економічного інтересу вкладати гроші в покращення агротехніки не було: через декілька років ця земля могла опинитися в інших руках.

2. Аграрне перенаселення і його наслідки

Додатковим чинником, який стримував модернізацію сільського господарства, було аграрне перенаселення.

У Наддніпрянській Україні в 1860–1910 рр. сільське населення зросло на 86 %. За цей же час площа селянських земель збільшилася лише на 32 %. Склався величезний надлишок дешевої робочої сили, який налічував мільйони чоловік. Особливо багато «зайвих» робочих рук було на Правобережній Україні та в густонаселених губерніях Лівобережжя. Вони готові були працювати за найменшу винагороду.

Поміркуйте

Де могли знайти застосування «зайві» руки?

У пошуках джерел існування селяни мусили покидати рідні села. Основна їх маса вирушала на сільськогосподарські заробітки в Степову Україну, Бессарабію, на Дон, Кубань, Нижнє Поволжя. Восени, коли сезонні роботи закінчувалися і заробітчани поверталися додому, починали думати, як бути наступного року. Уряд не забороняв еміграцію українського селянства за Урал, до Сибіру, на Далекий Схід, і багато селян наважувалися на небезпечну подорож, сподіваючись знайти далеко від батьківщини кращу долю. У 1896–1906 рр., після спорудження Транссибірської магістралі, на Схід переселилося близько 600 тис. осіб.

Аграрне перенаселення викликало також міграцію західноукраїнських селян. У 1909 р. в США мешкало вже 470 тис. українців. Багато селян їхало в Канаду, Бразилію й Аргентину. Поширеною була сезонна міграція селян і робітників. На сезонні роботи вирушали до Бессарабії, Південної України, Німеччини, Бельгії, Франції.

3. Модернізаційні процеси в сільському господарстві

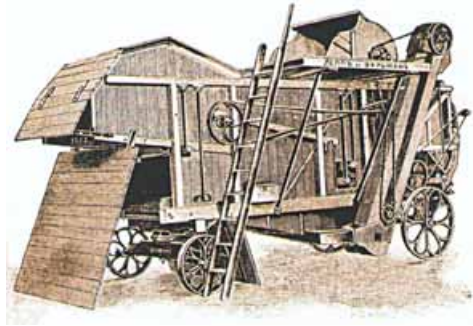
Однак модернізаційні процеси все ж поширювалися й на сільське господарство України. Частина хліборобів зуміла пристосуватися до нових ринкових умов і досить успішно вела своє господарство, розширюючи його, скуповуючи землі поміщиків, що розорялися. Вони становили заможну частину сільської громади. Їхні господарства фермерського типу процвітали. Найбільшою і найвпливовішою ця група селян була в Степовій Україні. Саме в цих господарствах застосовувалася праця вільнонайманих робітників, упроваджувалася нова сільськогосподарська техніка, новинки агрономії, мінеральні й органічні добрива, забезпечувалося поступове нарощування валових зборів і середньої врожайності сільськогосподарських культур.

Прикметою модернізації сільськогосподарського виробництва була спеціалізація окремих районів, що на початку ХХ ст. посилилася.

Поміркуйте

Чому на початку ХХ ст. спеціалізація окремих районів посилилася?

У Степовій Україні поміщики й заможні селяни намагалися щороку розширювати посіви зернових, а на Правобережжі (частково й на Лівобережжі) – технічних культур: цукрових буряків, картоплі, тютюну. Це дозволяло їм не лише покривати виробничі витрати, але й одержувати прибуток. Якщо поміщик-степовик займався виключно сільськогосподарським виробництвом, то правобережний, а нерідко й лівобережний поміщик був ще й промисловцем. У правобережних і лівобережних маєтках будувалося багато цукрових, спиртових заводів та інших підприємств. Окремим поміщикам вдалося модернізувати свої маєтки, перетворивши їх на високоінтенсивні господарства.

Парова молотарка заводу братів Класеєв. Олександрівськ. Такі машини дедалі частіше використовували в сільському господарстві України. Початок ХХ ст.

Провідну роль у сільському господарстві України відігравало вирощування зернових, особливо озимої пшениці. На початку ХХ ст. на українських землях збирали більше 75 % загальноімперського врожаю цієї культури. Мільйони пудів зерна вивозили за кордон через морські порти на Чорному і Азовському морях. Україна й на початку ХХ ст. залишалася «житницею Європи». Експорту хліба сприяв розвиток Одеського та інших південно-українських портів.

4. Земства і кооперативи

Модернізаційним процесам у селі сприяли земства. Земські установи на початку ХХ ст. існували в лівобережних і південних губерніях України. У 1911 р. земства були введені в трьох правобережних губерніях – Київській, Волинській і Подільській. Земства утримували мережу губернських і повітових агрономів, проводили постачання селянам елітного насіння, добрив, сільськогосподарських машин і реманенту, здійснювали науково-дослідну роботу, відкривали сільськогосподарські школи, організовували виставки, курси, лекторії, видавали популярні брошури, запроваджували страхування нерухомості, організовували ветеринарну службу, створювали опорні пункти племінної худоби, будували шляхи, греблі, організовували пошту там, де не працювала державна. Враховуючи, що більшість селян була українцями, земства прагнули звертатися до них рідною мовою. Інколи це їм вдавалося. Наприклад, за поданням Херсонського земства Міністерство землеробства дозволило, як виняток, надрукувати українською мовою брошуру агронома і відомого діяча українського визвольного руху Євгена Чикаленка «Розмови про сільське господарство». Загальний наклад брошури, яка була видана 1902 р. в Одесі, сягав близько півмільйона примірників. Вона швидко розійшлася в сільському середовищі і сприяла впровадженню передових агротехнічних прийомів.

Важливим чинником модернізації сільського господарства стала діяльність кооперативів.

Ярмарок біля Контрактного будинку на Подолі. Київ. 1902 р.

Поміркуйте

Чому кооперативи сприяли стабілізації і розвитку селянського господарства?

Поява кооперативного руху стала відповіддю на нагальні потреби розвитку селянського господарства. Недостатньо було щось виростити. Необхідно було ще й вигідно продати, щоб потім закупити сільськогосподарський реманент чи високоякісне елітне зерно для посіву, одяг, взуття, цвяхи, сірники і ще багато всього необхідного для життя в селі.

Селянський попит породжував і пропозицію. До сіл наїжджали цілі ватаги перекупників і торговців, які пропонували розв'язати селянські проблеми щодо придбання та збуту всього необхідного, готові були видати їм позику (кредит), допомогти покласти вільні гроші у банк.

Частково вихід із цього глухого кута знайшли у створенні сільськогосподарських спілок – кооперативів. Цей шлях селянам підказала молода українська інтелігенція – вихідці з села, які добре знали проблеми та запити селянства й щиро прагнули допомогти йому. На початку ХХ ст. сотні кооперативів діяли в Наддніпрянській і Західній Україні.

Кооперативний рух зміцнив господарське становище багатьох українських селян, стримав процес їх обезземелення й перетворення в найманих робітників. Фінансова допомога, яку надавали кооперативи, дозволила їм вистояти у боротьбі за землю.

Підсумки й узагальнення

Незважаючи на деякі успіхи сільського господарства, на початку ХХ ст. значна частина хліборобів жила за межею бідності. Однією з причин цього було велике поміщицьке землеволодіння. Життя вимагало його ліквідації. Але це не вирішило б аграрного питання. В умовах величезного перенаселення ліквідація поміщицьких господарств не забезпечила б усіх землею. Вихід полягав у застосуванні нових технологій, сільськогосподарських машин, агрономії і т.д., тобто в прискореній модернізації аграрного сектору, країни у цілому. Однак

для цього необхідно було змінити політичний лад Російської імперії, відсторонити від влади поміщиків. Це – завдання радикальних реформ чи революції.

Перевірте себе

1. Яке місце займало сільське господарство в економіці України на початку ХХ ст.?
2. Охарактеризуйте труднощі, що стояли на шляху розвитку сільського господарства України на початку ХХ ст.
3. Які причини і які наслідки мало аграрне перенаселення в Україні?
4. Який вплив справляло впровадження ринкових відносин на розвиток сільського господарства?
5. Яку роль відіграли земства в житті селян?
6. Проаналізуйте витоки кооперативного руху в Україні і протидію йому імперського центру.

Документи

Чому на рубежі ХІХ–ХХ ст. загострилася необхідність у кооперативних товариствах

...На рубежі ХІХ–ХХ ст. відбулося загострення всіх проблем селянського господарювання, пов'язаних з його існуванням в умовах розвинутих товарно-грошових відносин... Продуктовий [товарний. – Авт.] характер виробництва господарств українських хліборобів залишав їм... альтернативу: згодитися на поступове перетворення в батраків або ж шляхом максимального напруження своїх сил стати повноцінними товаровиробниками. Останнє було неможливе без впровадження досягнень агрономії, застосування новітньої сільськогосподарської техніки, забезпечення ефективного товарного постачання та збуту продукції селян-виробників. Сформована на той час інфраструктура економічного життя практично не давала можливості аграрному сектору еволюціонізувати в напрямку поширення міцних селянських господарств...

Альтернативою пануючій системі товарного збуту і постачання та кредитування була кооперація. Економічна ситуація на рубежі ХІХ–ХХ ст. мала об'єктивну основу для поширення усіх галузей селянської кооперації: лихварство мотивувало необхідність організації кооперативного кредиту, масове користування промтоварами – споживчих товариств, діяльність скупників-спекулянтів – налагодження кооперативного збуту, малоземелля – виникнення сільськогосподарських артілей. Тому поряд з іншими провідними тенденціями аграрного розвитку кооперативний рух на початку ХХ ст. став невід'ємною частиною селянського господарювання.

Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. – Черкаси, 2008. – С. 149–150.

Запитання і завдання

1. Розтлумачте зміст речення: «Сформована на той час інфраструктура економічного життя практично не давала можливості аграрному сектору еволюціонізувати в напрямку поширення міцних селянських господарств...».
2. На підставі документа і матеріалу параграфа розкажіть, як кооперативи сприяли модернізації сільського господарства.

§ 5. ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Згадайте 1. Що вам відомо про особливості промислового розвитку України в 60–90-х роках XIX ст.? 2. Які галузі господарства України розвивалися в другій половині XIX ст. успішно, а які – ні? Чому?

Творче завдання Наскільки галузева структура промисловості України відповідала потребам її модернізації?

1. Галузева структура промисловості

Загальний вигляд копалень у м. Юзівка (сучасне м. Донецьк). 1911 р.

В умовах модернізації провідну роль в економіці починає відігравати промислове виробництво. Саме в цьому полягає господарська суть переходу від аграрно-ремісничої до індустріальної епохи.

Як правило, структура промислового виробництва країни визначалася природно-кліматичними умовами, зокрема наявністю природних покладів, а також попитом населення і держави на ту чи іншу продукцію. В Україні з її великими родовищами корисних копалин у Донбасі і Криворізькому басейні великого розвитку

набула кам'яновугільна і металургійна промисловість. Виходячи з інтересів збереження і посилення своєї військово-політичної могутності, Російська держава стимулювала розвиток саме цих галузей промисловості. Вони забезпечували імперію сучасним озброєнням і засобами для швидкої передислокації армії. Урал, який в умовах кріпацтва був основою воєнної могутності Російської імперії, занепадав, а вугільно-металургійна промисловість України, що будувалася на ринкових засадах, швидко розвивалася. У цих умовах Донбас став «всеросійською кочегаркою», а разом із Середнім Придніпров'ям – основною металургійною базою імперії. У 1900 р. Україна давала Російській імперії 68 % вугілля і 54 % заліза і сталі. Донбас, Харків і Катеринослав перетворилися в індустріальні центри загальноімперського значення. В Україні використовувалася лише невелика частина виробленого на її території металу і добутого вугілля.

Центральні та північні райони підросійської України мали сприятливі умови для вирощування цукрового буряку, тому саме ці регіони імперії стали центром цукроваріння. Три галузі – *кам'яновугільна, металургійна і цукрова* – були китами, на яких трималася промисловість України.

Інші важливі галузі промислового виробництва, зорієнтовані на задоволення повсякденних потреб населення, зокрема текстильна, взуттєва, а також машинобудівна, в Україні були представлені слабо. Продукція цих галузей ввозилася в Україну з Росії чи з-за кордону. Виняток становило виробництво сільськогосподарських машин і реманенту, яке розвивалося в південних губерніях України.

Нафтові свердловини (шиби) в районі Мражинці. Початок ХХ ст.

На західноукраїнських землях на рубежі ХІХ–ХХ ст. почався новий період в історії нафтовидобування. За видобутком нафти маленька Галичина поступалася лише Російській імперії і Сполученим Штатам Америки. Але переробка нафти відбувалася за межами Галичини. Там же вона й реалізовувалася.

Друге місце після нафтовидобувної промисловості в Західній Україні посідала деревообробна промисловість. Край був також одним з основних експортерів лісу на європейські ринки.

Поміркуйте

Чому склалося так, що основним споживачем промислової продукції великих фабрично-заводських підприємств України стало не її населення?

Наведені факти свідчать, що велика промисловість України була недостатньо пов'язана з повсякденними потребами мільйонів її жителів, зокрема найчисленнішого споживача – селянства. Коли виникала необхідність щось придбати для власних чи господарських потреб, пересічний селянин зазвичай купував вироби місцевого ремісника. Модерна машинна промисловість ще не «проросла» в товщу народного життя.

2. Економічна криза 1900–1903 рр.

Економічний розвиток у ринкових умовах відбувається циклічно. Промислове піднесення змінюється спадом, який через більш чи менш тривалу депресію (застій) переходить у нову фазу зростання.

Наприкінці ХІХ ст. почалася світова економічна криза. Наддніпрянська Україна, яка в 60–90-х роках ХІХ ст. переживала період прискореної індустріалізації, наприкінці 90-х років ХІХ ст. відчула перші ознаки економічного спаду. Найбільш виразних форм криза набула в **1900–1903 рр.** Вона охопила найрозвиненіші галузі промисловості України – металургійну і кам'яновугільну. Швидко знижувалися ціни на залізо, чавун, вугілля. Багато металургійних і гірничорудних підприємств припинило роботу. Криза охопила частково легку і харчову промисловість, у тому числі й цукрову, а в Західній Україні – нафтовидобувну.

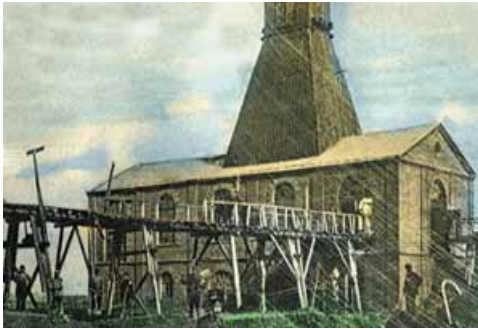
Криза 1900–1903 рр. в українських губерніях Наддніпрянщини, порівняно з російською і загальносвітовою, була глибшою і тривалішою. Це пояснюється особливостями індустріалізації України.

Металургійна і кам'яновугільна промисловість Наддніпрянщини дуже залежала від державних замовлень, зокрема на метал для залізничного будівництва, яке в цей час скоротилося. Попит на продукцію цукрової промисловості також знизився.

Деяке поживлення в промисловості почалося під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. Але воно не переросло в піднесення, бо зростання виробництва відбувалося лише в тих галузях промисловості, які безпосередньо задовольняли воєнні потреби. Господарство перебувало в стані депресії. Збідніння значної частини населення звузило внутрішній ринок. Складне економічне становище не заохочувало іноземних капіталістів до інвестицій.

3. Утворення монополістичних об'єднань

Світова криза супроводжувалася поглинанням слабших підприємств сильнішими, зменшенням чисельності дрібних фабрик і заводів та збільшенням великих. Це явище було характерним для всіх країн і одержало назву «концентрація виробництва».

Шахта «Капітальна» Катеринівського товариства. 1905 р.

Рафінадний завод. Тростянець Подільської губ. Початок ХХ ст.

Великі підприємства, як правило, не належали одній особі. Це були *акціонерні товариства*. У таких об'єднаннях капітал поділявся на паї (акції), і власники паїв (акціонери) відповідали за справи акціонерного товариства та отримували частку прибутку відповідно до свого паю. Акціонерні товариства прискорювали процес концентрації виробництва і підготували появу монополій (у перекладі – «один продаю»).

Монополії почали створюватися **наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.** великими промисловцями і банкірами з метою подолання господарських криз перевиробництва, що в умовах вільної конкуренції періодично повторювалися.

Найпоширенішою формою монополій у початковий період їх існування стали *синдикати* – угоди самостійних у виробничому відношенні власників підприємств про спільний продаж продукції через утворюваний ними об'єднаний орган збуту.

В Україні одним з перших ще наприкінці ХІХ ст. виник цукровий синдикат. У 1902 р. засновано найбільший у металургії синдикат «Продамет». Мета його – торгівля виробами заводів цього об'єднання.

У 1903 р. було засновано синдикати «Продаруд» (для продажу руди), «Продвагон» та ін. Дуже велику роль у розвитку монополістичного капіталу в промисловості України відіграв вугільний синдикат Донбасу «Продвугілля», на який припадало близько 75 % усього видобутку вугілля в Донбасі.

Поява монополій посилила вплив в економіці України іноземного капіталу. Керівні офіси основних монополістичних об'єднань, що діяли в Україні, розміщувалися поза її межами. Разом з тим іноземний капітал сприяв індустріальній модернізації України.

Підсумки й узагальнення

Порівняно з провідними країнами світу, народне господарство України на початку ХХ ст. перебувало на початковій стадії індустріальної модернізації. В промисловості була зайнята незначна частка населення. На становищі українського господарства початку ХХ ст. негативно позначилася світова економічна криза. Тут вона була *глибшою і тривалішою*.

Великі промисловці і банкіри, прагнучи подолати кризу, почали утворювати об'єднання підприємств (монополії). Найпоширенішою формою монополій у початковий період їхнього існування стали синдикати.

Поява монополій неоднозначно впливала на виробництво і соціальну ситуацію в суспільстві. З одного боку, монополії пом'якшували руйнівну дію промислових криз. З іншого – монополісти могли штучно підтримувати дефіцит тих чи інших товарів і домагатися високих цін на свою продукцію, що негативно позначалося на життєвому рівні населення.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте галузеву структуру промисловості України на початку ХХ ст.
2. Розкрийте особливості промислового розвитку Західної України.
3. Дайте оцінку особливостям економічної кризи 1900–1903 рр. в Україні.
4. Що таке акціонерне товариство? Яку роль відіграли акціонерні товариства у виникненні монополій?
5. Які монополістичні об'єднання називаються синдикатами?
6. Як поява монополій вплинула на економічну та соціально-політичну ситуацію в країні?

Документи

Структура промислового виробництва України 1912 р.

№ п/п	Галузь виробництва	Валова продукція (у %)
1	Гірнична, гірничозаводська, металургійна, видобування і обробка мінералів	45,9
2	Харчова промисловість	36,2
3	Обробка металів і виробництво машин	10,4
4	Обробка дерева	2,1
5	Хімічна промисловість	1,8
6	Текстильна промисловість	1,5
7	Інші галузі виробництва	2,1
	Разом	100,0

Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. – М., 1954. – С. 226.

Запитання і завдання

1. Які галузі і чому переважали в структурі промислового виробництва України?
2. Які життєво важливі галузі виробництва в Україні не були розвинуті й чому?
3. Якою, на ваш погляд, мала бути оптимальна структура промислового виробництва України? Чому вона не склалася?
4. Як позначилася на життєвому рівні населення України наведена в таблиці структура промислового виробництва?
5. Яке місце посідала економіка Наддніпрянщини в господарській системі Російської імперії?

§6. ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНОМУ СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Згадайте Коли сформувалася станова структура суспільства і на яких соціально-економічних і правових підставах вона існувала?

Творче завдання Як бездержавне становище України вплинуло на її соціальну структуру?

1. Нові соціальні верстви суспільства

Соціальна структура України на початку ХХ ст. характеризувалася переплетінням старого і нового: ще існували соціальні групи, які вийшли з аграрно-ремісничої епохи, – *поміщики, селяни і ремісники*, але вже набирали силу класи індустріального суспільства – *буржуазія і робітники*. В умовах модернізації збільшувався попит на людей, професійно зайнятих розумовою працею, – *інтелігенцію*.

Нові соціальні верстви суспільства – буржуазія, робітники та інтелігенція – формувалися з середовища поміщиків, селян та ремісників. Чинниками, які сприяли цьому, були: скасування кріпацтва; індустріалізація; урбанізація; поширення шкільництва, вищої освіти.

2. Формування робітничого класу

Велика модерна промисловість, яка будувалася за сприяння влади на кошти закордонних капіталістів, вимагала кваліфікованої робочої сили. Часто іноземні підприємці разом з машинами і новітнім обладнанням привозили з-за кордону інженерів, майстрів і навіть робітників. Їм створювали пристойні умови праці, виплачували високу зарплату. Так було в Наддніпрянщині, так було і в Західній Україні, де на нафтопромислах працювало багато іноземних робітників – поляків, австрійців, німців та ін. Але лише іноземцями обійтися було неможливо. Шукали місцевих, які б мали схильність до роботи в промисловості і необхідні професійні навички.

Резерви для цього в Україні були величезні. Після ліквідації кріпосного права в селах України склався значний надлишок робочої сили, який називають *аграрним перенаселенням*. Мільйони «зайвих» селян мусили залишати рідні села й шукати нові засоби для існування.

Здавалося, що українські селяни вцент заповнять міста і робітничі селища, шахти Донецького та Криворізького басейнів, металургійні заводи Півдня та інші галузі промисловості, почнуть нове, робітниче життя або шукати-

Точильник на вулиці Полтави. 1907 р.

муть своє місце в торгівлі чи підприємстві. Нездоланних перепон для цього не було. Перехід селянина в робітники чи міщани був відносно вільним.

Проте виявилось, що селяни неохоче йшли в міста, зокрема на шахти та новозбудовані промислові підприємства. Вони до останньої можливості трималися за землю.

Поміркуйте

Чому так сталося?

По-перше, в селянському середовищі з пересторогою ставилися до роботи поза сільським господарством. Традиційна мораль (*ментальність*) українського селянина не схвалювала відхід від землеробства й сільського життя.

По-друге, робота на заводах і шахтах була надзвичайно важкою і малопривабливою для селянина. Початковий етап модернізації взагалі пов'язувався з величезними труднощами, і місцеве селянство добре про них знало: часті випадки травм і каліцтва на виробництві, незвичні для селян побутові умови, антисанітарія (життя в бараках і землянках і т. п.), хвороби, пияцтво й випадки розпусти в робітничому середовищі. Шахтарі Катеринославської губернії хворіли в 2–3 рази частіше, ніж селяни, які жили поруч. Щоб залучити місцевих селян до роботи в промисловості, їм необхідно було платити більше, ніж прийшлим. Ось чому перебірливі капіталісти місцевих селян на заводи й шахти без нагальної потреби не запрошували.

У той же час на Південь і Схід України, де на заводах, фабриках і шахтах відчувалася потреба в робочих руках, масово переселялися селяни з Центральної Росії. Суворіший клімат і малородючі землі робили малопривабливими сільськогосподарські заняття в рідних селах. Як правило, ці селяни здавна – інколи в декількох поколіннях – у вільний від сільськогосподарських занять час займалися різними промислами, а то й ходили на заробітки в сусідні міста. Російські селяни були менше прив'язані до землі, ніж українські, й охочіше набували нового соціального статусу – робітничого. Вищим у російських губерніях був і рівень освіченості населення – дітей у Росії вчили рідною мовою, що давало можливість швидше оволодівати грамотою. Все це створювало сприятливі передумови для успішної адаптації переселенців з Росії не лише у фабрично-завод-

Ливарний цех заводу братів Класенів. Олександрівськ. 1912 р.

ському виробництві, але й у торгівлі, підприємництві, в освіті, медицині та інших сферах.

Масове переселення росіян мало для України суттєві наслідки довготривалої дії: закріплювався російськомовний характер міських поселень українських губерній і формувалася соціальний і мовно-культурний розкол між містом і селом.

З часом, звичайно, українські селяни також стали призвичаюватися до роботи на фабриці, заводі чи шахті. З певним запізненням вони відгукувалися на модернізаційні виклики часу. Неможливість закріпитися на землі та злидні примушували їх погоджуватися на найгірші умови. В Галичині, писав І. Франко в повісті «Борислав сміється», «кожен день сотні людей плили-напливали до Борислава, як пчолы до улія. Роботи! Роботи! Якої-небудь роботи! Хоть би й найтяжчої! Хоч би й найдешевшої! Щоб тільки з голоду не загинути! – се був загальний оклик, загальний стогін, що хмарою носився понад головами тих тисячів висохлих, посинілих, виголоджених людей...».

На Наддніпрянщині найчастіше селяни йшли на цукрові заводи, які будувалися здебільшого в сільській місцевості. Виходець із роду хліборобів Андрій Волик, герой повісті М. Коцюбинського «Fata morgana», перейшовши на роботу на цукроварню, вже не мислить іншого життя, ніж за заводським гудком.

3. Особливості формування буржуазії

У країнах Заходу індустріальна модернізація супроводжувалася формуванням класу національної буржуазії, який поступово виростав у середовищі купецтва, міських ремісників, заможного селянства і перетворювався в нову еліту, що поступово перебирала керівництво суспільством у свої руки. Особливості індустріалізації України призвели до того, що підприємницьке середовище було переважно неукраїнським. Великі заводи і шахти належали головним чином іноземному капіталу, переважно акціонованому.

Крім іноземців (французів, бельгійців, німців, австрійців, поляків, чехів тощо), у складі буржуазії України було багато вихідців з Росії. Готовою сприйняти модернізаційні виклики виявилася і єврейська етнічна громада

України. Її представники зайняли сильні позиції в торгівлі, сфері обслуговування, інших галузях підприємництва України.

Поміркуйте

В яких галузях промисловості концентрувалася українська буржуазія?

Українці в складі буржуазії були представлені порівняно слабо. Деякі історики вважають, що серед українців не було власної буржуазії, – це не відповідає істині. Українців на початку ХХ ст. можна зустріти серед великих підприємців-цукро заводчиків (Симиренки, Терещенки, Харитоненки та ін.) і представників деяких інших галузей промисловості, зорієнтованих на переробку сільськогосподарської продукції (борошномельної, винокурної).

Оскільки, крім великої промисловості, в Україні на основі міського ремесла і сільських кустарних промислів зростала середня і дрібна промисловість, зорієнтована на задоволення повсякденних потреб населення, формувалася середня буржуазія і дрібні підприємці. Серед цих категорій підприємців представників корінного населення було значно більше, ніж серед великих капіталістів.

Подальший розвиток промисловості відкривав перспективу зміцнення економічних (а відтак і політичних) позицій місцевої буржуазії.

Стефан Кульженко, видавець, засновник «Фототиполітографії С. Кульженка». Початок ХХ ст.

4. Українська інтелігенція

Модернізаційні процеси супроводжувалися збільшенням попиту суспільства на осіб розумової праці – інтелігенцію. Життя ускладнювалося і вимагало більшої кількості спеціалістів різних сфер – сільського господарства, промисловості, освіти, медицини, державної служби, місцевого самоврядування тощо. Як і інші соціальні групи, інтелігенція була багатонаціональною, причому українці на початку ХХ ст. становили лише третину загальної кількості осіб, пов'язаних з розумовою діяльністю.

Поміркуйте

Які соціальні джерела формування української інтелігенції?

Основним соціальним джерелом формування української інтелігенції було селянство, головним чином заможне. Незважаючи на те, що селяни зазвичай неохоче переходили до інших видів діяльності, життя примушувало їх шукати джерела існування поза сільським господарством. Викликано це, значною мірою, небажанням ділити серед спадкоємців своє господарство і таким чином перетворювати його в економічно нежиттєздатне. Сім'ї були великі, і за цих умов старший син ставав головним кандидатом у спадкоємці, а молодші діти йшли на навчання до середніх і вищих навчальних закладів. Оскільки грошей мали небагато, то й навчальні заклади не завжди були престижними. В основному, селянство виховувало нижчі прошарки

інтелігенції – сільських учителів, канцеляристів та дрібних урядовців, волосних писарів, конторників і техніків в усіх галузях народного господарства. Своєрідною категорією сільської інтелігенції виступали священики.

Сільська інтелігенція зберегла мову батьків і національні почуття. Що ж до середніх і вищих прошарків інтелігенції, яка вийшла з селянського середовища і постійно проживала у великих містах, то політика зрощення щодо них була досить ефективною, хоча й не всесильною. Часто, втрачаючи навички спілкування рідною мовою, інженер, військовий, юрист чи державний службовець зберігав інтерес до української культури, симпатію до українського руху і лояльність до всього українського.

В умовах відсутності власної буржуазії інтелігенція відігравала роль національної політичної еліти.

5. Соціальні рухи

Суперечливий характер модернізації, численні патріархальні й кріпосницькі пережитки в соціально-економічному і політичному ладі країни викликали незадоволення в середовищі селянства і робітників.

Економічне становище селян значно погіршилося навесні 1902 р., коли почався голод. Попереднього року поряд з неврожаєм зернових повністю або частково загинули городні культури, зокрема картопля – основна їжа селянина. Уже на початку 1902 р. більшість селян залишалася без продовольства, а їхня худоба – без фуражу. У цій трагічній ситуації вони опинилися сам на сам зі своїми проблемами і не отримали допомоги ні від держави, ні від сусідів-поміщиків. Наслідком стали великі заворушення на Полтавщині та Харківщині. Було спалено багато поміщицьких садиб, цукроварень, інших підприємств. У селянських виступах 1902 р. активну участь брали українські інтелігенти – патріоти, які прагнули надати виступам, крім соціального, національно-визвольного характеру. Подекуди це їм вдавалося.

У Західній Україні до масових селянських заворушень з руйнуванням маєтків доходило рідко. Тут селянські протести набули форми страйків. У 1902 р. масовий страйк, в якому взяло участь 200 тис. селян, охопив усю східну частину Галичини. Учасники страйку протестували проти низької плати за роботу на поміщицьких ланах. Разом з економічними, вони висували політичну вимогу – загального виборчого права.

В умовах економічної кризи став знижуватися життєвий рівень фабрично-заводських робітників. Рівень безробіття зріс.

У Росії не було досконалого фабричного законодавства, що відкривало простір для безкарних зловживань фабрикантів і заводчиків. З іншого боку, під впливом модернізаційних процесів відбувалися зміни в свідомості робітників, зростало їхнє прагнення до організації з метою захисту своїх інтересів. Велике враження на місцеве робітництво справляла страйкова боротьба в Західній Європі. Як наслідок, починаючи з 1900 р. щорічно збільшувалася кількість робітничих страйків та число їхніх учасників.

Першого травня 1900 р. в Харкові відбулися масовий робітничий страйк і 10-тисячна демонстрація, які проходили не лише під економічними, а й під політичними гаслами. Влітку 1903 р. страйкували робітники південних міст імперії, у т. ч. українських. Серед вимог страйкарів, крім економічних, були й політичні. Ці гасла не виходили за межі загальнодемократичних і політичних свобод: слова, мітингів, демонстрацій. Інколи лунало: «Геть самодержавство!».

Підсумки й узагальнення

Модернізаційні процеси супроводжувалися розпадом соціальної структури аграрно-ремісничого суспільства і формуванням нових соціальних груп суспільства, характерних для індустріальної епохи (*соціальною мобілізацією*). Умови бездержавності наклали помітний відбиток на національний склад нових соціальних груп, які виникли в умовах промислового розвитку. Вони законсервували традиційні риси ментальності сільського населення, які «прив'язували» його до землі. На заводи й фабрики йшли переселенці з Центральної Росії, яких гнали в Україну злидні і безземелля. Разом з тим модернізація сприяла втягненню в процес формування нових класів і соціальних груп місцевого населення, у тому числі українців.

Перевірте себе

1. Назвіть основні верстви аграрно-ремісничого й індустріального суспільства.
2. Що таке аграрне перенаселення і які його причини в Україні?
3. Охарактеризуйте особливості формування робітничого класу в Україні. Чому українське селянство не стало основним соціальним джерелом формування робітництва?
4. За рахунок яких соціальних і національних груп формувалася в Україні буржуазія?
5. Розкрийте соціальні джерела і національний склад інтелігенції в Україні.
6. Чим був викликаний і в яких формах проявлявся робітничий і селянський рух в Україні на початку ХХ ст.?

Документи

Про традиціоналізм українського селянства

Погодитися на свідому заміну узвичаєного розуміння сутності праці, тобто радикально «розселянитися», відмовитися в одному-двох поколіннях від свого «віковичного еґо», українське село не могло. Історія, по суті, не відвела часу для такої пертурбації. В епоху модерності абсолютна більшість хліборобів вступила «не підготовленою»...

Хліборобам доводилося жити в умовах обезземелення (скорочення наділів), інтенсивного згущення рільничого населення та багатьох інших незвичних і обтяжливих для них явищ. За спостереженням етнографів, українські «мужики» втрачали зв'язок із землею «з більшим боєм у серці та боротьбою», ніж російські і білоруські. А втім, помилково було б думати, що майже патологічна за мірками модерності «віковична прихильність» до землеробства заперечувала готовність діяти аномально прагматично. Траплялися ж випадки відмови від рільництва. Щоправда, здебільшого тоді, коли зникала остання можливість обробляти ґрунти або нічим сплачувати податки.

Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: Соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Черкаси, 2007. – С. 269, 294.

Запитання і завдання

1. Чи згодні ви з твердженням історика, що в Україні «в епоху модерності більшість хліборобів вступила «не підготовленою»?»
2. Які наслідки для подальшого розвитку України мала та обставина, що «українські “мужики” втрачали зв'язок із землею “з більшим боєм у серці та боротьбою”, ніж російські і білоруські?»

§7–8. ПЕРЕХІД ДО ПОЛІТИЧНОГО ЕТАПУ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Згадайте 1. Що вам відомо про суспільно-політичний рух у Наддніпрянщині у другій половині XIX ст.? 2. Які течії цього руху ви пам'ятаєте? 3. Назвіть відомих діячів українського визвольного руху другої половини XIX ст.

Творче завдання Під впливом яких факторів відбувалася політизація українського руху в Наддніпрянській Україні?

1. Від громад до політичних партій

Наприкінці XIX – на початку XX ст. український визвольний рух перейшов у третій етап – *політичний*. Період *українофільських Громад*, які обмежувалися переважно *культурницькою* діяльністю, поступово відходив у минуле. На політичному етапі інтереси населення стали представляти політичні партії, які прагнули завоювати масову його підтримку, мобілізувати своїх прихильників на досягнення політичних змін, найголовнішою з яких було отримання суверенітету України.

Для наддніпрянських українців надихаючий вплив мав приклад Західної України, де політичні партії стали формуватися ще на початку 90-х років XIX ст. «Східняки» підтримували тісні зв'язки із західноукраїнцями і добре знали процеси партійного будівництва в Західній Україні. Зокрема, Галичина на початку XX ст. залишалася «українським П'ємонтом».

Згадайте Хто з діячів української культури брав участь у роботі «Братства тарасівців»?

Яскравим проявом *політизації українського руху в Наддніпрянській Україні*, сильним поштовхом до створення політичних партій була діяль-

Члени товариства «Громада». Сидять (зліва направо): В. Коцюбинська, І. Шраг, М. Левицький, Ф. Шкуркіна, Р. Сембратович. Стоять (зліва направо): Б. Грінченко, В. Самійленко, М. Коцюбинський, Д. Лук'янович, Г. Коваленко, І. Руденко, А. Версілов, А. Балика, В. Доманицький, О. Глібов. Чернівці, 1904 р.

ність «Братства тарасівців», про яке йшлося в підручнику для 9-го класу. Нагадаємо, що «Братство» сформувалося на початку 90-х років XIX ст. Після арешту ряду його членів у 1893 р. діяльність організації ослабла, але продовжувалася до кінця 90-х років.

«Братство тарасівців» було законспірованою організацією, яка еволюціонувала в напрямку до політичної партії. Домінуючою у «Братстві» була ідея незалежності України. Хоча «Братство» так і не стало згуртованою організацією партійного типу, воно підштовхнуло українську інтелігенцію до пошуку шляхів об'єднання в політичні партії європейського зразка, активізувало цей процес.

2. Зародження української соціал-демократії

Партії, що виникали на українському етнічному ґрунті, на перший план висували проблему національного визволення. Що ж до питання: який лад матиме майбутня українська держава, які соціально-економічні порядки в ній будуть панувати? – то й тут погляди окремих груп політиків розходилися. Кожна з них схилилася до однієї з суспільно-політичних течій, які формувалися в Україні і вже утвердилися в Західній Європі, – соціальної, ліберальної, консервативної. Ці течії в умовах України набували національного забарвлення.

Соціалізм у Європі в 90-х роках XIX ст. переживав період піднесення. Швидке зростання робітничого класу та його страйкова активність сприяли поширенню ідеї К. Маркса про те, що створення досконалого суспільства (шляхом революції чи мирних реформ) і є *історична місія пролетарів*.

Поміркуйте

Чим відрізнявся драгоманівський соціалізм від марксівського?

Західноєвропейський соціалізм став досить швидко проникати в Україну, витісняючи застарілі драгоманівські ідеї, прихильники яких орієнтувалися на *селянство*. Уже в 1893–1894 рр. в Києві існувала **студентська соціалістична група під проводом Івана Стешенка**. У результаті еволюції цього гуртка до марксизму і приєднання до нього геніальної української поетеси, племінниці М. Драгоманова, Лесі Українки у 1896 р. склалася кївська група **Українська соціал-демократія (УСД)**. Одним з членів групи був видатний український письменник Михайло Коцюбинський.

Звернення цих видатних діячів української культури до соціал-демократичних ідей не було випадковим. У його основі – прагнення *пов'язати справу соціалізму (соціального визволення) з національним відродженням*. Існувала реальна перспектива того, що соціал-демократія в Україну прийде з Росії і буде підпорядкована інтересам російської централізаторської політики.

Група українських письменників у Полтаві (зліва направо): М. Коцюбинський, В. Стефаник, Олена Пчілка, Леся Українка, М. Старицький, Г. Хоткевич, В. Самійленко. 1903 р.

У свій час М. Драгоманов писав, що багато російських соціалістів «найсерйознішим чином зрозуміли формулу “Пролетарі усіх країн, єднайтеся!” – у такому вигляді: “Пролетарі всіх країн, підвладних російській державі, зробіть собі друзів!”». Реальним втіленням такої формули стала Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП), формування якої інтенсивно відбувалося в останні роки XIX ст. У цей процес були втягнуті жителі України, як українці, так і представники інших національностей. Україна, зокрема Київ, Катеринослав, Одеса, стали важливим центром формування РСДРП.

Група Українська соціал-демократія (УСД) в цих умовах залишалася організаційно й ідеологічно цілком самостійною. Вона чітко орієнтувалася на європейські джерела соціал-демократії, а не на їх російські тлумачення. Разом з тим УСД не наважилася на проголошення курсу України на самостійність. Її майбутнє організація бачила у федерації народів.

3. Загальна українська організація

Активність молодіжних соціалістичних гуртків підштовхувала до більш рішучих кроків зрілих громадянців. Перед керівниками старих Громад відкрилась перспектива залишитися «генералами без армії». У цих умовах в їх середовищі посилилася тенденція до тіснішого згуртування.

У вересні 1897 р. на з'їзді делегатів місцевих громад у Києві було вирішено створити українське об'єднання громад, яке одержало назву **Загальна українська організація**. Головним завданням організації оголошувалося об'єднання всіх українських сил для боротьби «за національні права українського народу в Росії». Ініціаторами створення цієї організації були В. Антонович і О. Кониський, у свій час активні українофіли, які займалися просвітництвом і остерегалися політики. Тепер вони прийшли до висновку про необхідність згуртування національних сил і розгортання активніших форм боротьби за інтереси українців. Прискоренню виникнення Загальної української організації сприяла фінансова допомога відомого українського підприємця-мецената В. Симиренка.

Поміркуйте

Представники яких течій суспільно-політичного руху працювали в Загальній українській організації?

Володимир Антонович

До організації входили, головним чином, представники української інтелігенції, зокрема композитор М. Лисенко, історик В. Антонович, літературознавець П. Житецький, лікар О. Черняхівський, драматург М. Старицький, поет М. Кононенко. Разом з тим, серед членів Загальної української організації траплялися й поміщики, земські діячі, кооператори, підприємці. До Загальної української організації входили і *соціалісти*, і представники *ліберальної* і *консервативної* течій національного руху, і ті, хто відстоював ідею автономії України у складі загальноросійської федеративної держави, і ті, хто стояв на платформі самостійності України (колишні тарасівці).

4. Російський, польський і єврейський суспільно-політичний рухи в Україні

Як і раніше, на зламі XIX–XX ст. українські губернії залишалися ареною діяльності *російських* громадських і політичних об'єднань, керівники яких вважали Україну невід'ємною частиною Росії. Відповідно до цього переконання вони прагнули формувати свої об'єднання таким чином, щоб місцеві осередки в Україні були у складі єдиних загальноросійських централізованих політичних організацій.

Поміркуйте

Які національні меншини мали можливість створити в Україні свої партії?

Зокрема, незадоволені самодержавним режимом, деякі представники російської буржуазії, поміщиків та інтелігенції мріяли про *ліберальне* реформування Росії, перетворення імперії на конституційну монархію. Російські ліберали прагнули *знайти й знаходили* прихильників в Україні. До 1905 р. своєї партії вони не мали. У Росії існувала заборона на політичні партії, яку ліберали боялися порушити.

Наприкінці XIX ст. розгорнули діяльність російські *соціал-демократи*. У 1898 р. була створена підпільна Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП). У 1903 р. російські соціал-демократи розкололися на помірковану (*меншовики*) і ліворадикальну (*більшовики*) течії. Меншовики орієнтувалися на парламентську боротьбу, реформи, демократичні свободи. Більшовики на чолі з В. Леніном прагнули соціалістичної революції і встановлення диктатури. І більшовики, і меншовики намагалися *закріпитися в Україні*.

Наприкінці 1901 – на початку 1902 р. у Росії було створено партію російських *соціалістів-революціонерів (есерів)*. Ця партія взяла багато з тактики народників. Зокрема, вона широко застосовувала революційний терор. Чимало прихильників есерівської партії було в Україні.

Спостерігаючи за активізацією лібералів і соціалістів, до активної політичної діяльності прагнули і представники *консервативної* частини суспільства, але на створення власної партії вони не наважилися.

Поміркуйте

Чому ставлення до майбутнього України всіх трьох течій російського суспільно-політичного руху істотно не відрізнялося?

Національному питанню в загальноросійських партіях особливої уваги *не приділяли*. І ліберали, і соціалісти, і консерватори стояли на позиціях збереження *єдиної Російської держави*. Україну вони вважали невід'ємною частиною Росії. Правда, соціал-демократи формально визнавали «право націй на самовизначення», хоча революційно доцільним вони вважали унітарну державу.

Як і в попередній період, в Україні продовжували діяти *польські* громадські і політичні об'єднання. У їх середовищі також відбувалося розмежування на різні політичні табори. Поляки не мали власної держави, а територія Польщі була розчленованою між Російською, Австро-Угорською і Німецькою імперіями. Палким бажанням поляків було відродження незалежності, причому більшість польських політиків схилилася до *ідей історичної Польщі*, тобто в кордонах до 1772 р.

На арену політичного життя наприкінці XIX – на початку XX ст. виступили євреї – третя за чисельністю після українців і росіян етнічна група України. Серед *єврейської* громади були прихильники різних політичних течій, але політичну партію ще в 1897 р. першими створили соціалісти. Називалася вона Загальний єврейський робітничий союз, або Бунд (у перекладі – *Союз*). Партія поширювала свою діяльність на всю імперію, у тому числі й на Україну. Вона прагнула діяти на правах автономії у складі РСДРП. Однак російські соціал-демократи не визнавали у своїй партії автономних утворень. У 1903 р. бундівців було виключено зі складу РСДРП, і вони почали діяти як цілком самостійна партія.

Разом з тим серед членів РСДРП залишилося чимало євреїв, у тому числі – жителів України.

Підсумки й узагальнення

На рубежі XIX–XX ст. під впливом модернізаційних процесів відбулися суттєві якісні зміни в українському національному русі. Виходячи з вітчизняних реалій і враховуючи досвід країн Західної Європи, його учасники прийшли до усвідомлення того, що задля збереження майбутнього свого народу необхідно боротися за українську державу. Відповідно до загальноєвропейських тенденцій в українському визвольному русі формувалися течії, які відбивали настрої й економічні інтереси різних верств суспільства.

Нові, більш складні й масштабні завдання вимагали й набагато вищого рівня організації учасників національно-визвольного руху. Роль керівника їхньої боротьби не могли виконувати об'єднання типу гуртків, якими до того часу були громади. Досвід Західної Європи показував, що цей вищий рівень могли забезпечити політичні партії.

Перевірте себе

1. З діяльністю яких організацій пов'язується початок політичного етапу українського визвольного руху?
2. Чим політичний етап визвольного руху відрізняється від попередніх етапів?
3. Коли почали свою діяльність на території Наддніпрянщини неукраїнські політичні партії? Яким було їх ставлення до українського руху?
4. Які факти свідчать про те, що український національний рух на початку XX ст. піднявся у своєму розвитку на новий щабель?
5. Яку роль відіграла в історії українського руху група Українська соціал-демократія на чолі з Лесею Українкою?
6. Охарактеризуйте склад і завдання Загальної української організації.

Документи

1. Історик Норман Дейвіс про головні політичні течії Європи на початку XX ст.

Лібералізм. Оборонці лібералізму наголошували передусім на пануванні закону, індивідуальній свободі, конституційних процедурах, релігійній толерантності та на загальних правах людини...

Економічний лібералізм зосереджувався на концепції вільної торгівлі.

Консерватизм... був не проти демократичних змін узагалі, і його не слід сплутувати зі звичайними реакційними поглядами. Консерватизм лише наполягав, що всякі зміни слід запроваджувати і скеровувати так, щоб органічний розвиток загальноновизнаних державних та суспільних інституцій – монархії, церкви, соціальної ієрархії – не опинився під загрозою.

Націоналізм – сукупність ідей, пов'язаних з нацією, чиї інтереси вважалися за найвище добро...

Соціалізм, як і націоналізм, – колективна віра. Він виступає проти експлуататорів та власників задля захисту не просто індивіда, а суспільства в цілому... Соціалізм вважає, що знедоленим, кволим та пригнобленим життя буде гарантованим тільки тоді, коли будуть об'єднані ресурси, порівну поділені багатства...

Дейвіс Н. Європа. Історія. – К., 2005. – С. 827, 837, 860–861.

2. Іван Франко про небезпеку поширення російського соціал-демократизму в Україні (1899 р.)

Російський соціал-демократизм є для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержав'є і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх густими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на ріднім ґрунті.

Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 45. – С. 272.

Запитання і завдання

Використовуючи матеріал підручника і фрагменти документів 1 і 2, підготуйте історичне есе: «Співвідношення західноєвропейського і російського впливів на формування суспільно-політичних течій України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.».

§9–10. ПАРТІЙНЕ БУДІВНИЦТВО В НАДДНІПРЯНЦІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Згадайте 1. Коли виникли перші українські політичні партії в Західній Україні? 2. Як початок їхньої діяльності позначився на національно-визвольному русі на західноукраїнських землях?

Творче завдання Чому перша національна партія України – РУП – взяла на озброєння самостійницьку програму М. Міхновського, а потім від неї відмовилася?

1. Утворення Революційної української партії (РУП)

Історія національних політичних партій на Наддніпрянщині веде відлік від започаткованої в 1900 р. Революційної української партії (РУП).

Поміркуйте

Чому перша українська політична партія виникла в Харкові, а не в історичній столиці України – Києві?

Перша українська політична партія виникла в Харкові, де для цього склалися сприятливі умови. У Харкові ще жили колишні члени «Братства

Дмитро Антонович
у літні роки

тарасівців». Сюди в 1899 р. переїхав один з колишніх керівників «Братства», авторитетний самостійник М. Міхновський. Тут, у столиці Слобожанщини, був сильний студентський рух. Українську студентську громаду в Харкові очолював син Володимира Антоновича – Дмитро, який у 1897 р. перевівся на навчання з Київського університету до Харківського.

Утворення **РУП** датується **29 січня 1900 р.**, коли на нараді членів Харківської студентської громади на чолі з Д. Антоновичем було вирішено утворити законспіровану і організаційно самостійну політичну партію. Негайно постало питання і про програму нової партії. Її доручили скласти М. Міхновському. Завдання він виконав швидко, і вже **1900 р.** програму РУП під назвою «**Самостійна Україна**» було видано в Західній

Україні і нелегально переправлено на Наддніпрянщину.

Брошура «Самостійна Україна» починається з оцінки міжнародного становища, яке характеризується як початок епохи «боротьби націй» – повстань проти іноземного панування і назріваючого воєнного конфлікту між європейськими імперіями. Історичний прогноз щодо неминучої світової війни, краху імперій і епохи національних революцій, які охоплять всі континенти і супроводжуватимуться появою нових незалежних держав, виправдався в ХХ ст.

Далі М. Міхновський характеризує становище українського народу як «зрабованої (від слова *раб.* – *Авт.*) нації» і доводить, що таке становище не може бути визнане за нормальне. Звідси простий і переконливий висновок: «Державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин».

Поміркуйте

Яку роль в історії України відіграла її еліта?

«Самостійна Україна» окреслювала сили для розв'язання поставленого завдання. Ці сили М. Міхновський вбачав в українській національній еліті, адже в усіх народів освічені верхи очолюють визвольні рухи. Однак українська історія склалася так, що еліта двічі відмовлялася від своїх національних коренів. Уперше в XVI–XVII ст. вона перейшла на бік польської влади, вдруге у XVIII–XIX ст. – злилася з російською. Та український народ у надзвичайно несприятливих умовах XIX ст. зумів витворити нову, «третю» інтелігенцію. Їй належало взяти до своїх рук «стерно національного корабля». Але, за переконанням М. Міхновського, вона виявилася не готова виконати цю історичну місію. Ця інтелігенція не наважилася йти шляхом Т. Шевченка. Налякана його стражданнями, а почасти й прикростями, які зазнали товариші поборника та поета, вона відмовилася від боротьби і стала на шлях так званого «українофільства». М. Міхновський піддає «українофільство» жорстокій, нищівній критиці. Його суть він формулює такими словами: «Робім так, щоб ніхто ніколи, нігде не бачив нашої роботи».

Поміркуйте

Чи справедлива критика М. Міхновського щодо «українофільства»?

Його критика, без сумніву, не справедлива. Внесок «українофільства» в українське національне відродження загально-визнаний. Але «українофіли» стали головною перешкодою на шляху створення української політичної партії, а їхній вплив на молодь все ще був значним. Тому без подолання цієї перешкоди український національно-визвольний рух не міг піднятися на новий рівень.

Себе та своїх однодумців М. Міхновський також зараховує до третього покоління української інтелігенції, але до тієї його генерації, яка називала себе «молодою Україною». «Сучасна молода Україна уважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Б. Хмельницького та короля Данила, минаючи українофілів», – зазначається в «Самостійній Україні». Саме ця генерація українців, за переконанням М. Міхновського, має стати на чолі визвольної боротьби українського народу.

У тексті «Самостійної України» двічі великими буквами позначено кінцеву, стратегічну мету партії – досягнення самостійності і соборності: «ОДНА, ЄДИНА, НЕРОЗДІЛЬНА, ВІЛЬНА, САМОСТІЙНА УКРАЇНА ВІД ГІР КАРПАТСЬКИХ АЖ ПО КАВКАЗЬКІ».

Формулювалася й найближча мета партії: «Ся мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського люду в Росії... Наша нація добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї – Переяславська конституція».

«Самостійна Україна» – видатний документ українського національно-визвольного руху, який відкрив його самостійницький етап.

2. Діяльність РУП та її ідеологічна еволюція

Як перша політична партія Наддніпрянської України, РУП істотно відрізнялася від усіх попередніх груп, які переважно займалися культурницькою роботою серед інтелігенції та студентства, інколи пробуючи поширити свою діяльність на село.

За перші три роки існування РУП розгорнула мережу місцевих організацій, утворила Центральний комітет у Києві та Зарубіжний комітет у Львові. Між 1900 і 1904 рр. РУП випустила 4 газети і видала 38 брошур загальним накладом 190 тис. примірників. Видання РУП поширювалися в селі – серед сільськогосподарських робітників і селян, пропагуючи ліквідацію поміщицького землеволодіння, безоплатну передачу землі селя-

Брошура «Самостійна Україна».
Титульна сторінка

нам, підвищення заробітної плати і поліпшення умов життя сільськогосподарських робітників, закликаючи до страйків та інших актів непокорі. Зміст пропагандистських матеріалів відповідав настроям населення і сприяв розгортанню масового антиурядового, антипоміщицького селянського руху 1902–1903 рр. на Полтавщині та Харківщині.

Поміркуйте

Чим була обумовлена орієнтація РУП на роботу в селі?

Члени партії, а це переважно молодь, вважали, що майбутнє України слід шукати в селі, яке зберегло свій національний характер і через це надавало значні революційні можливості для боротьби з владою, що гнобила українство. І члени РУП, за прикладом революціонерів попередніх років, пішли в село й понесли з собою брошури, газети і відозви.

На Наддніпрянщині навколо перших видань РУП розгорнулася гостра ідейна боротьба. У середовищі партії стала посилюватися опозиція самостійницькому курсу й підносилися орієнтація на зближення з російськими революціонерами. Серед деяких членів РУП поширювалася думка, що після ліквідації самодержавства зникнуть усі прояви національного гніту.

Поміркуйте

Наскільки точним було припущення, що після ліквідації самодержавства зникнуть усі прояви національного гніту?

Ідея М. Міхновського про незалежність України вважалася серед інтелігентського загалу занадто радикальною. Більшість була переконана в тому, що слід домагатися автономії України у складі Російської держави. Майбутнє за федерацією – всеросійською, а може, й загальноєвропейською. Поки що Україні досить і автономії, а самостійність – це далекий ідеал, про який говорити сьогодні не має сенсу.

Характерно, що ініціатором цієї ідеологічної еволюції був Д. Антонович, один із засновників РУП. Д. Антонович спочатку проголосив національне питання буржуазною вигадкою з метою «затемнювати самосвідомість пролетаріату», а потім взагалі оголосив його «неіснуючим». Це викликало реакцію спротиву в середовищі самостійницьки налаштованих членів РУП і призвело до розмежування в лавах партії.

3. Утворення Української народної партії (УНП)

У ході розмежування РУП частина її членів продовжувала вважати «Самостійну Україну» своїм програмним документом, а інша частина – ні. Першу групу очолював М. Міхновський. Він узяв курс на формування нової політичної партії на самостійницьких засадах, яка б увібрала в себе національних радикалів зі складу РУП та інших позапартійних прибічників незалежності України. Врешті, наприкінці 1901 – на початку 1902 рр. було сформовано Українську народну партію (УНП).

Поміркуйте

Наскільки історично виправданим було створення самостійницької партії?

Центром діяльності УНП був Харків, але її філії існували в Києві, Полтаві, Одесі та інших містах України.

Крім беззаперечного лідера М. Міхновського, до керівного ядра партії входили інженери Сергій та Олександр Макаренки, банкір Євген Любарський-Письменний, студенти Григорій і Василь Шевченки та ін. Члени УНП вели пропагандистсько-агітаційну роботу в студентських аудиторіях, легальних громадських організаціях, серед військових. Вони організовували звернення і петиції до властей, в яких ішлося про несправедливу політику щодо українців, формулювалися вимоги зняти заборони на українське друковане слово і культурно-просвітницьку діяльність. Партія поширювала листівки, в яких прямо закликала до боротьби проти самодержавної влади, за незалежну Україну.

Микола Міхновський

У 1904 р. у складі УНП засновано воєнізовану організацію під назвою «Оборона України». Очолював її військовий – Віктор Чехівський, а серед її членів були кадети Чугуївського військового училища. «Оборона України» створювалася для того, щоб у вирішальний момент стати на чолі всеукраїнського національного повстання.

4. Українська демократична і Українська радикальна партії

Виникнення і діяльність РУП і УНП (переважно молодіжних за складом) сприяли формуванню нових українських партій. У середовищі *ліберально-консервативного* керівництва Загальної української організації (старше покоління) поступово визрівало рішення про перетворення її в політичну партію.

Поміркуйте

Чому українські ліберали свої партії створили пізніше за соціалістів і самостійників?

Восени 1904 р. було ухвалено рішення про створення на основі Загальної української організації **Української демократичної партії (УДП)**. Програма новозаснованої партії будувалася за зразком галицької Української національно-демократичної партії (див. підручник для 9-го класу). Незабаром від українських демократів відкололася група *радикалів* (налаштованих більш рішуче, ніж демократи), яка утворила *Українську радикальну партію (УРП)*.

Ці партії, їхні засновники та лідери – відомі громадські й культурні діячі **Євген Чикаленко** (1861–1929), **Борис Грінченко** (1863–1910), **Сергій Єфремов** (1876–1939) та ін. в національному житті відстоювали політичну автономію України.

Сергій Єфремов

Що ж до соціально-економічних перетворень, то, підтримуючи, як і соціалісти, ідею загальнонародної власності, вони при цьому вважали, що вилучення у приватних осіб власності все ж повинне супроводжуватися компенсацією тим, кому вона раніше належала. *Демократи і радикали* віддавали перевагу забезпеченню змін через проведення державою реформ, а не шляхом руйнівної боротьби між класами.

5. Подальший розкол РУП

Микола Порш

РУП як перша українська політична партія здійснила велику роботу щодо політизації українського руху. Але короткому періоду її швидкого піднесення поклав край вихід з її складу самостійників, які утворили власну партію – УНП, і арешт керівного ядра та багатьох найактивніших рупівців у 1903 р. Ослаблену організацію ще більше знесилили внутрішньопартійні суперечки. Сумніву піддавався основний ідеологічний принцип РУП, суть якого полягала в поєднанні національних вимог із соціальними.

Частина рупівських діячів у 1904 р. вирішила взагалі порвати з національним табором. Влітку 1904 р. з РУП вийшла група під проводом Мар'яна Меленевського (1878–1938) й Олександра Скоропис-Йолтуховського (1880–1950). Вона заснувала Українську соціал-демократичну спілку, яка на правах регіональної організації увійшла до Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків).

Більшість РУП, лідером якої став економіст Микола Порш (1879–1944), не відмовилася від автономістської національної програми, яку поєднувала з соціал-демократизмом. Ця частина РУП поступово еволюціонувала в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП).

Підсумки й узагальнення

Важливим чинником, що помітно посилив можливості національно-визвольного руху, стало формування українських політичних партій на Наддніпрянщині.

Майже всі партії майбутнє України бачили в її розвитку шляхом побудови суспільного ладу на засадах заперечення приватної власності на засоби виробництва. Вони вважали, що процвітання може бути забезпечене втіленням у життя соціалістичної ідеї.

Та на перше місце партії ставили собі за мету боротися за державність свого народу. При цьому поряд з автономістською сформувалася течія визвольного руху, представники якої висували вимогу повної самостійності майбутньої держави українців.

Таке розуміння державності завойовувало собі прихильників поступово. І РУП, і інші партії, що виникли на початку ХХ ст., вважали достатнім для себе обмежитися вимогами автономії України в майбутній Російській демократичній державі. Виняток становила лише виразно самостійницька УНП на чолі з М. Міхновським.

Перевірте себе

1. Коли була утворена РУП?
2. Охарактеризуйте основні ідеї «Самостійної України» М. Міхновського. Наскільки вони відповідали тодішній ситуації в Україні та Європі?
3. Розкрийте основні напрямки діяльності РУП і обставини її еволюції у бік автономізму.
4. Які обставини політичного життя привели до створення УНП?
5. Які обставини сприяли політичному оформленню українських лібералів?
6. Кого з відомих членів УРП і УДП ви знаєте?
7. Чим викликана поява Української соціал-демократичної спілки?
8. Розкажіть про самостійницьку та автономістську течії в українському визвольному русі.

Документи

З програми Української соціал-демократичної робітничої партії

... Українська с.д. партія перш за все і головним чином вимагає:

- 1) демократичної республіки – в якій найвища державна влада у всіх міжнародних і тих внутрішніх ділах, що стосуються всієї Російської держави, належить виключно одному виборному законодавчому зібранню народних представників;
- 2) автономії України з окремою державною інституцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України;
- 3) загального, рівного, прямого виборчого права з таємним голосуванням для кожного громадянина старше 20 років; права кожного виборця бути обраним у всяку представницьку інституцію...
- 6) права кожної нації на культурне і політичне самоопреділення;
- 7) широкого самоврядування (автономії) місцевого і крайового для всього населення держави;
- 8) необмеженої свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків...
- 11) знищення усяких привілеїв класів, верств (сословій), походження, статі, релігії і націй;
- 12) рівноправності всіх мов у школах, судах, у крайових, громадських і державних інституціях;
- 13) проголошення релігії ділом кожного громадянина...
- 15) заміни постійного війська народною міліцією.

Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К., 1992. – С. 9–11.

Запитання і завдання

Знайдіть у програмі пункти, що підтримувалися всіма українськими партіями, та положення, з якими виступали лише соціал-демократи.

§11–12. РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1905–1907 рр. НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: СІЧЕНЬ–ГРУДЕНЬ 1905 р.

Згадайте 1. Охарактеризуйте політичний лад, який існував у Російській імперії на початку ХХ ст. 2. Яким було соціально-економічне становище різних верств українського суспільства на початку ХХ ст.? 3. Які методи розв'язання суспільних суперечностей існували в умовах модернізації?

Творче завдання Які події і процеси свідчать про те, що в 1905 р. в Україні відбувалася демократична революція?

1. Передумови революції

У 1905–1907 рр. Російська імперія стала ареною демократичної революції. Не погоджуючись на проведення вкрай необхідних соціально-економічних і політичних реформ, царський режим зробив цю революцію неминучою. При цьому майже всі причини, що піднімали на революцію росіян, підштовхували на виступ і українців.

Як і в Росії, в українських губерніях економічний розвиток не супроводжувався поліпшенням життя переважної більшості населення. Малоземелля і безземелля, необхідність працювати на кабальних умовах на поміщиків збурювали проти влади селянство чорноземних українських губерній навіть більше, ніж малородючих губерній Росії. Селянське (аграрне) питання було основним в революції.

Але існували й інші питання. Низький рівень зарплат, недосконалість фабрично-заводського законодавства, яке мало захищати робітника, спричинили гостре незадоволення в усіх регіонах імперії. Зростав вплив західноєвропейського робітничого руху. Робітники-українці, зайняті головним чином малокваліфікованою працею у відсталих галузях виробництва, прагнули до змін на краще не менше робітників-росіян, що були задіяні в кам'яновугільних, металургійних та інших підприємствах.

Збереження в країні необмеженої влади царя, відсутність політичних свобод обурювало представників усіх народів імперії.

Вимога прийняття конституції об'єднувала навіть ті соціальні групи, які в усьому іншому були антагоністами, – буржуазію і робітників.

Поміркуйте

Чи існували якісь особливі вимоги українців у революції?

Але в цій революції українці та інші пригноблені народи імперії мали й свої специфічні, національні інтереси. Перелік їх досить довгий – від забезпечення вільного розвитку української мови до відновлення у тій чи іншій формі Української держави.

2. Революційні події в Україні в першій половині 1905 р.

Перша російська революція почалася **9 січня 1905 р.** У цей день, який припав на неділю, у Петербурзі була розстріляна велика мирна демонстрація робітників, що йшли до царя з петицією щодо поліпшення умов їхнього життя. В історію ця подія увійшла під назвою «**Кривава неділя**». Розстріл остаточно розвіяв віру народу в «добраго царя».

Розправа над мирними маніфестантами викликала революційні виступи по всій імперії, у тому числі в її національних районах.

В Україні розпочалися масові страйки на заводах і фабриках. У лютому було зафіксовано 105 страйків, у яких брали участь 70 тис. робітників. Починаючись як економічні, січнево-лютневі страйки часто переростали в політичні.

Навесні й влітку революційний рух продовжував посилюватися. Протягом квітня-серпня в Україні відбулося 300 страйків, у яких брало участь понад 100 тис. робітників.

Поміркуйте

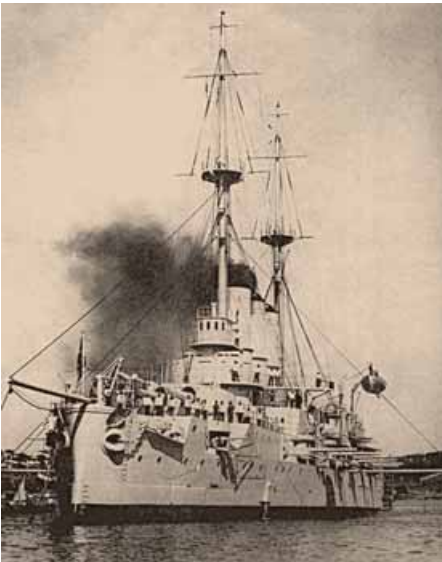
Чому виступи в армії і на флоті були для царизму особливо небезпечними?

Бурхливо розгорталися революційні події в Одесі. 13 червня там розпочався загальнономіський страйк. Ще більше збурило ситуацію прихід в одеський порт панцерника «Потьомкін». Команда цього – одного з найбільших на той час кораблів (730 осіб) – підняла 14 червня повстання. Це був перший великий виступ на флоті і в збройних силах Російської імперії в цілому. Більшість матросів корабля були українцями, очолили повстання Григорій Вакуленчук (1877–1905) і Панас Матюшенко (1879–1907). Г. Вакуленчука на початку повстання було вбито, і керівництво перейшло до П. Матюшенка.

Серед учасників був і Олександр Коваленко, інженер-механік. У свій час, навчаючись у Харкові, він був одним із засновників РУП. О. Коваленка обрали до складу революційного комітету, який керував повстанням. Як один з небагатьох офіцерів, що перейшли на бік повсталих матросів, він по суті став командиром бунтівного корабля.

Проти повсталих спрямували всю Чорноморську ескадру, але вона відмовилася відкрити вогонь по революційному панцернику. Пройшовши крізь стрій кораблів, «Потьомкін» виграв «німий бій». Побоюючись повстання на інших суднах, командування ескадри поспішило відвести її до Севастополя. 25 червня потьомкінці здали панцерник румунській владі в порту Констанца, а самі стали політичними біженцями.

Тим часом розмах революційних виступів наростав. До боротьби долучилося селянство. Якщо в першій чверті 1905 р. виступи селян проходили в окремих селах, то в квітні–червні вони поширилися на цілі райони. Зокрема, на Правобережжі було зафіксовано 1306 виступів, на Лівобе-

Повсталий панцерник
«Потьомкін». 1905 р.

Панас Матюшенко (в центрі).
1905 р.

режжі – 194, на Півдні – 226. Царський уряд намагався зупинити розгортання селянського руху репресіями.

Поміркуйте

Чому на Правобережжі селянський рух був інтенсивнішим, ніж на Лівобережжі та Півдні?

3. Жовтневий політичний страйк і Маніфест 17 жовтня

Незважаючи на масові виступи і зростання незадоволення в усіх верствах населення, царизм відмовлявся йти на поступки. Соціально-політичне напруження в імперії з початком осені 1905 р. продовжувало наростати. Народний рух швидко політизувався. Все це привело до загальноросійського політичного страйку, який почався в перші дні жовтня в Москві і Петербурзі. Вимогами страйкарів були: восьмигодинний робочий день; забезпечення свободи слова, мітингів і демонстрацій, організації партій; встановлення демократичних свобод; знищення самодержавства; негайне скликання Установчих зборів.

В Україні одними з перших до страйку долучилися робітники та службовці Катеринослава, Києва, Одеси, Миколаєва. У середині жовтня в Україні страйкувало більш як 120 тис. осіб.

Жовтневий страйк викликав розгубленість і вагання урядових кіл. Царизм був вимушений піти на поступки. **17 жовтня 1905 р.** Микола II видав **Маніфест**, в якому «дарував» населенню особисту недоторканність, свободу слова, совісті, зібрань і спілок. Одночасно створювалася Державна дума як законодавчий орган імперії з обмеженими повноваженнями.

Поміркуйте

Чи міг заспокоїти населення України Маніфест 17 жовтня?

Оратор закликає до страйку робітників Брянського заводу в Катеринославі. Жовтень 1905 р.

Маніфест 17 жовтня населення сприйняло по-різному. Частина щиро раділа, висловлювала подяку цареві й відправляла подячні молебні в церквах, сподіваючись, що з'явиться конституція і почнеться нова доба в історії Російської імперії, в тому числі й України. Натомість революційні групи вважали, що цей Маніфест є тільки перешкодою у боротьбі з урядом, і поставилися до нього вороже. Популярним серед них був вірш-примовка:

*Цар злякався – видав маніфест,
Мертвим – свобода, живих – під арешт.*

Була ще й частина вкрай монархічно налаштованого населення. Вона вважала, що Маніфест проголошений внаслідок насильства над царем і вимагала збереження самодержавства в повній силі.

Після проголошення Маніфесту по всій Україні революціонери організували мітинги, на яких промовці вимагали цілковитого знищення монархії. У відповідь на це почалися розправи (погроми) над революціонерами. Їх здійснювали прихильники монархії, яких називали «чорною сотнею» («чорносотенці»). Оскільки серед активних революціонерів був великий відсоток євреїв, «чорносотенці» оголосили їх винуватцями заворушень в державі, що хитро підбурювали проти царя «простий руський народ».

Погроми, під час яких гинули десятки мирних громадян та знищувалося майно, відбувалися здебільшого при невтручанні, а то й при потуранні поліції. Найстрашніші погроми пройшли в Одесі, Києві, Катеринославі, містах Донбасу. У Києві під час погрому загинуло 23 особи, а 223 отримали поранення.

4. Початок легальної політичної діяльності

Царський Маніфест 17 жовтня створив умови для легальної політичної діяльності. Цим, передусім, скористалися російські ліберали, які утворили Конституційно-демократичну партію (кадети) і «Союз 17 Октября» («октябристи»). Революцію вони вважали закінченою і готувалися до парламентської боротьби у стінах Державної думи.

Після Маніфесту 17 жовтня почали швидко організовуватися «чорносотенці», які створили декілька партій, найвпливовіша серед яких – «Союз руського народа».

Російські соціалістичні партії – соціал-демократи і соціалісти-революціонери (есери) – політичну свободу використали для посилення антиурядової діяльності. Частина з них стала готуватися до збройного повстання.

Усі російські політичні партії досить активно діяли в Україні. Але жодна з них не обіцяла українцям навіть автономії.

У 1905 р. чисельність і вплив українських національних партій в Україні були значно меншими, ніж загальноросійських. До того ж вони все ще перебували у стані формування.

РУП наприкінці 1905 р. змінила назву на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). УДП і УРП об'єдналися в **Українську демократично-радикальну партію (УДРП)**. Важко і повільно шукали українські національні партії свій шлях у революції.

Поміркуйте

Чому українські політичні партії не мали чіткої програми дій у революції?

У їх середовищі не було узгодженості навіть у головному питанні: чи взагалі виправдане окремішне існування українських партій, чи не краще їм влитися до складу подібних російських? Свого часу, у 1904 р., це питання розкололо РУП. Тоді з неї виділилася Українська соціал-демократична спілка, яка на правах регіональної організації приєдналася до РСДРП. У квітні 1906 р. було оголошено про приєднання на правах окремої національної організації до РСДРП усієї УСДРП. Тісно співпрацювала з кадетами УДРП. Окремі члени цієї партії одночасно входили і до кадетської партії. Лише одна партія – самостійницька УНП – для посилення українського чинника в революції пропонувала створити блок усіх українських партій.

5. Виникнення рад робітничих депутатів і професійних спілок

У час піднесення революції почали виникати масові позапартійні об'єднання громадян. Серед них виділялися ради робітничих депутатів, які склалися з представників заводів і фабрик. В Україні перша рада виникла в Катеринославі на початку жовтня 1905 р. Усього в жовтні-листопаді ради виникли більш як у 50 містах і робітничих селищах. Ради намагалися бути своєрідними органами робітничої влади. Вони своїми рішеннями скорочували до 8 годин тривалість робочого дня, надавали допомогу безробітним тощо. Більшовики та анархісти прагнули перетворити ради в органи підготовки збройного повстання проти влади.

Одночасно з партіями і радами відбувалося формування професійних спілок, які брали на себе функції захисту інтересів робітників перед підприємцями. Найбільше їх було в Одесі, Києві, Катеринославі, Харкові. У деяких випадках профспілки опинялися під партійним контролем, в інших – залишалися поза партіями.

6. Розгортання селянського руху

Маніфест 17 жовтня не заспокоїв основну масу населення – селянство. Все, що відбувалося в урядових верхах, воно сприймало через призму головної своєї мети – одержати землю. Коли до селян дійшли чутки про царський Маніфест, селянська уява інтерпретувала його як дозвіл на захоплення поміщицьких земель. Все, що стояло на їхньому шляху до землі, вони усували силою. *Новими формами селянської боротьби восени 1905 – взимку 1906 рр. були напади на поміщицькі маєтки бойових дружин (загонів), побиття та вбивства поміщиків, збройна відсіч поліції і козакам, підрозділи яких використовували для придушення революції.*

Поміркуйте

Чим була викликана радикалізація селянського руху восени 1905 р.?

У ході антипоміщицької боротьби селяни під керівництвом есерів (як російських, так і українських) утворювали селянські спілки. Широкої популярності набула створена влітку 1905 р. Всеросійська селянська спілка. В Україні діяли 7 губернських, десятки повітових і волосних організацій спілки. У деяких районах місцеві комітети Селянської спілки очолювали збройні повстання. Діяли вони й як своєрідні органи влади селян.

7. Революційні виступи в армії і на флоті

Армію і флот уряд намагався зберегти під своїм контролем понад усе. Але повстання на «Потьомкіні» показало, що досягти цього стає дедалі важче. Як і влітку, **восени 1905 р.** особливу революційну активність виявили моряки. Найбільш потужним було повстання на головній базі Чорноморського флоту в Севастополі. Повстання почалося на **крейсері «Очаков»**, до якого досить швидко приєдналися 12 бойових кораблів. Підтягнувши війська, влада 16 листопада придушила повстання. Керівники повстання лейтенант Петро Шмідт (1867–1906), три матроси – його помічники – були за вироком суду розстріляні.

Лейтенант Петро Шмідт, керівник повстання на крейсері «Очаков». 1905 р.

Менші за масштабом збройні виступи відбулися в інших гарнізонах. Так, 17 листопада в Києві на раді представників військових частин міста було вирішено провести збройну демонстрацію. Вранці 18 листопада солдати трьох рот саперної бригади кількістю до 800 осіб на чолі з поручиком Борисом Жаданівським (1885–1918) вийшли на вулиці. Шлях їм перепинили урядові війська. У ході бою з обох сторін було багато вбитих. Заворушення серед саперів придушили. Загалом у виступах солдатів та матросів 1905 р. на території України брали участь приблизно 15 тис. військових.

8. Збройні повстання у Харкові, Олександрівську і на Донбасі

У **грудні 1905 р.** деякі соціалістичні партії, які не сприйняли Маніфест 17 жовтня, – більшовики, анархісти, частково меншовики та есери – спробували захопити владу і з цією метою вирішили підняти на **повстання робітників**. Це їм вдалося лише в небагатьох випадках. В Україні збройні повстання відбулися в Донбасі, Харкові, Олександрівську. Те, що дії повстанців координувалися, підтверджує й майже одночасний початок виступів, який припав на 12–13 грудня.

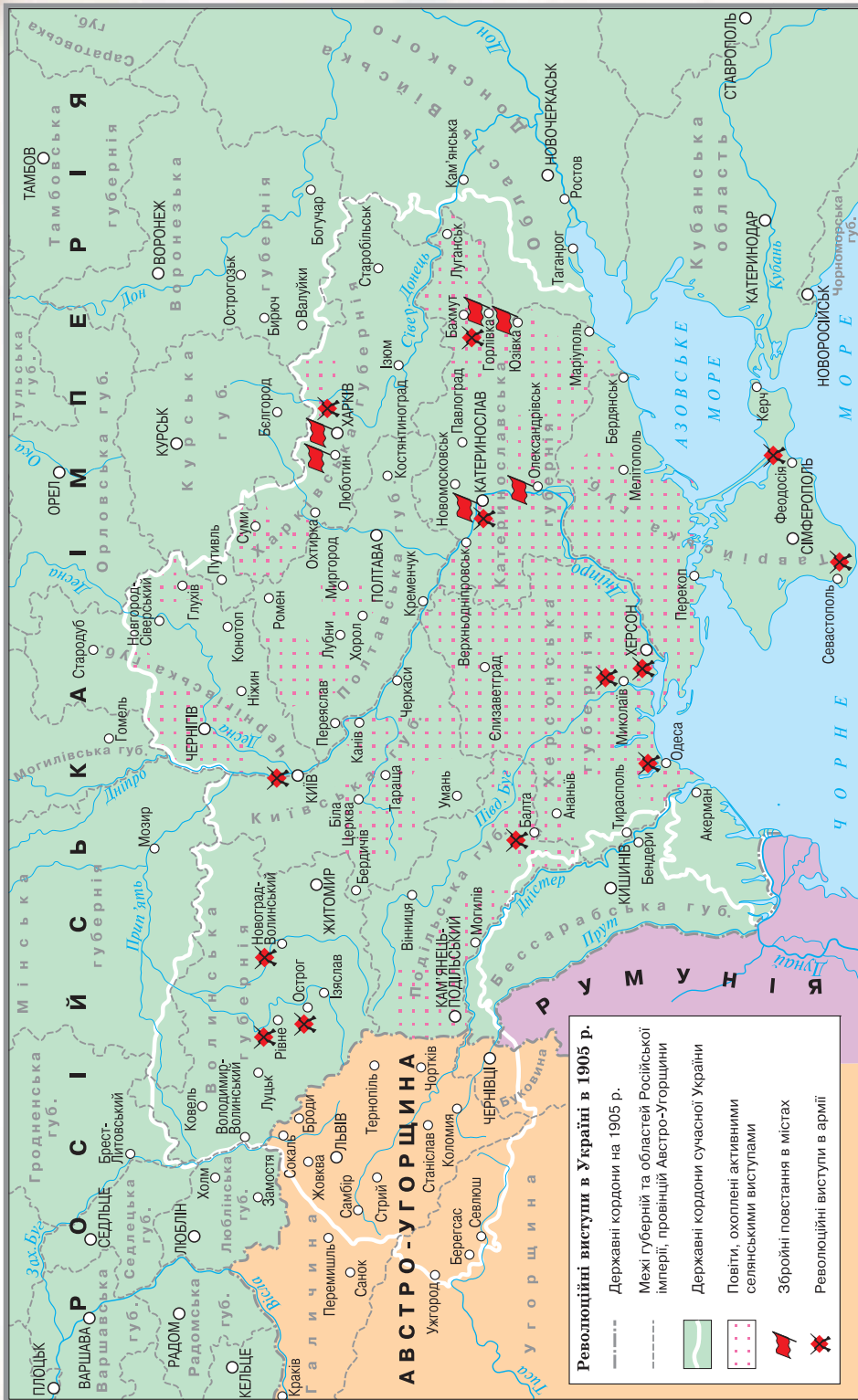
Поміркуйте

Чи були восени 1905 р. умови для захоплення соціалістами влади в Росії?

Але революціонери прорахувалися. Під контролем царя залишалася армія, а збройні виступи не одержали масової підтримки в населення. Відповіддю влади стали каральні експедиції військ.

У Харкові повсталі, почавши боротьбу 12 грудня, мусили її припинити того ж дня, оскільки війська використали проти них навіть важкі гармати. Довше тривало повстання в Олександрівську. Лише на третій день впала остання твердиня повсталих – станція «Південна».

На Донбасі озброєні робітничі загони діяли в Горлівці, Єнакієвому, Луганську, деяких інших містах. Найзапеклішою була боротьба в Горлівці. 17 грудня повстанці повели наступ на армійські казарми. Після 8-годинного бою урядові війська відступили. Однак, отримавши підкріплення, вони перейшли в наступ. Загинули сотні повстанців.

Група селян, заарештованих «за аграрне безладдя», у Холодногорській в'язниці в Харкові. 1906 р.

Надалі революційний рух пішов на спад. Але боротьба (страйки, селянські заворушення), поступово затухаючи, продовжувалася ще весь 1906 р. і першу половину 1907 р.

Підсумки й узагальнення

Революція, розпочавшись у столиці імперії «Кривавою неділею», негайно перекинулася в українські губернії. У червні 1905 р. спалахнуло повстання на панцернику «Потьомкін».

Восени 1905 р. революційний рух в імперії став швидко радикалізуватися. На ігнорування царизмом економічних вимог робітників і селян, ті відповіли висуненням політичних. Загальний політичний страйк, який почався в центрі Росії, дуже швидко поширився в Україні і паралізував її життя. Не маючи іншого виходу, царизм пішов на поступки. Маніфест Миколи II «дарував» народу політичні права й свободи та обіцяв скликання законодавчого органу – Державної думи.

Частина суспільства ці поступки задовольнили. Це, головним чином, ліберально налаштовані верстви населення. Вони створили політичні партії (кадетів і «октябристів») і були готові до співробітництва з владою, сподіваючись на її демократичну еволюцію.

Але заспокоїлися далеко не всі. Селянство сприйняло Маніфест як дозвіл на захоплення поміщицьких земель. Більшовики, анархісти, частина меншовиків і есерів, радикальна інтелігенція скористалися оголошенням політичних свобод для організації масового повстання з метою захоплення політичної влади. У листопаді-грудні 1905 р. такі повстання охопили багато міст в імперії, у тому числі й в Україні. Заворушення і збройні повстання відбулися на Чорноморському флоті та в деяких частинах російської армії, що дислокувалися в Україні. Але всі вони були придушені, а їх організатори й активні учасники засуджені або страчені.

Перевірте себе

1. Які причини зумовили революцію 1905–1907 рр. в Російській імперії?
2. Охарактеризуйте хід повстання на панцернику «Потьомкін».
3. Розкажіть про причини й хід жовтневого політичного страйку 1905 р. в Україні.
4. Як сприйняло населення України Маніфест 17 жовтня?
5. Що ви знаєте про діяльність політичних партій в Україні під час революції: а) всеросійських; б) українських?
6. Розкажіть про виникнення рад робітничих депутатів.
7. Які форми мав в Україні селянський рух у другій половині 1905 р.?
8. Розкажіть про революційні виступи в армії та на флоті восени 1905 р.
9. Назвіть прізвища керівників повстань на кораблях Чорноморського флоту.
10. Охарактеризуйте грудневі збройні повстання. Наскільки, на ваш погляд, вони були виправдані?

Документи

1. Про участь Олександра Коваленка в повстанні на панцернику «Потьомкін»

...Олександр Коваленко закінчив інститут і працював як військово-морський інженер у чорноморській ескадрі. Добра платня, гарна уніформа, сам – молодий, гарний, ще й співає милозвучним тенором... Міг би мати великий успіх в житті, міг зробити блискучу кар'єру – тільки сиди тихо і вірно служи «царю і отечеству». А він замість того, щоб горнутись до пануючої верхівки і шукати протекції – більшу увагу приділяв матросам, що здебільшого походили з України.

...Весь виступ «Потьомкіна» комуністи приписують своїй організації... Безперечно, дехто з матросів був у зв'язку з більшовиками або з меншовиками, але не всі; напр., Матюшенко не належав ні до якої партії. Матроси не тільки поважали Коваленка, але й любили. Тому, не будучи обраним на якусь відповідальну посаду, він силою речей відігравав роль командира.

О. Коваленко був членом революційного комітету на «Потьомкіні». Постійного голови комітету не було; інколи головував Матюшенко, інший раз Кирил чи хто інший. У вирішальну хвилину, коли вже залишалось мало харчів і вугілля та стояло питання: куди йти? – у Севастополь з повинною чи в Румунію на еміграцію? – головував Коваленко.

Мартос Б. Олександр Коваленко // Наукові записки. Український технічногосподарський інститут. – Мюнхен, 1965. – № VI. – С. 171, 173, 174.

2. Сучасний український історик Ярослав Грицак про становище в українських партіях восени 1905 р.

Проголошення Жовтневого Маніфесту викликало велике піднесення і збудило надії на лібералізацію політичної системи. Українські діячі через свою нечисленність і організаційну роздробленість виявилися не готовими скористатися з політичних змін. Подібна ситуація склалася і в національних рухах поляків, євреїв, латвійців, литовців і естонців. Докорінна різниця між ними і українськими політиками полягала, однак, у тому, що їхні партійні поділи були просто результатом розходження політичних ліній. В українському ж випадку найбільшим антагонізмом було національне питання, а саме – чи взагалі потрібна окрема політика і політичні партії? Ці дискусії паралізували український національний рух, і тому він не справляв помітного впливу на розвиток революційних подій 1905 р.

Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної нації XIX–XX ст. – К., 2000. – С. 86.

3. Українська акторка Марія Заньковецька і єврейські погроми у Києві

...Вона вибігала на кожен зойк, що долинав здалеку, вона намагалася затримати погромників, благала, просила, переконувала, кричала в залежності від обставин. Багаторазово, звичайно, її було вилаяно, але кілька разів вона була винагороджена тим, що погромники кидали свої кийки і похмуро йшли додому...

Дурилін С. Марія Заньковецька. – К., 1955. – С. 362.

Запитання і завдання

Документ № 1

Використовуючи матеріал параграфу і сюжет статті Бориса Мартоса, дайте оцінку ролі П. Матюшенка і О. Коваленка в повстанні на панцернику «Потьомкін».

Документ № 2

1. Чому українські національні партії були 1905 р. менш впливовими, ніж загальноросійські?
2. У чому полягають відмінності між українськими політичними партіями і політичними партіями інших пригнічених народів Росії?

Документ № 3

1. Якими моральними принципами керувалися люди, які, подібно М. Заньковецькій, ставали на шляху погромників?
2. Про які мотиви участі в погромах деяких їх учасників свідчать слова автора: «погромники кидали свої кийки і похмуро йшли додому...»?

§13. ПІДНЕСЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В РОКИ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.

Згадайте В якому юридичному статусі перебували українські національні партії напередодні й на початку революції 1905–1907 рр.?

Творче завдання Чому українські партії у 1905–1907 рр. виявилися неспроможними очолити масовий народний рух і домогтися суверенітету України?

1. Національні вимоги українців та перші поступки царизму українству

Революцію 1905–1907 рр. розпочали росіяни, а інші народи імперії підтримували її не в останню чергу тому, що сподівалися змінити на краще й своє національне життя.

Вимоги українців формулювалися в програмних і агітаційно-пропагандистських документах українських партій і громадських об'єднань. Партії обґрунтували головну, фундаментальну вимогу: відновлення української держави у формі автономії. Лише одна з партій – Українська народна – прагнула до цілковитої незалежності. Але і вона не відкидала автономію як крок на шляху до цілковитої незалежності. Ці вимоги передбачали також ліквідацію поміщицького землеволодіння, демократичні свободи, негайне скасування всіх попередніх заборон і мовно-культурних обмежень, усунення перепон на шляху розвитку національної культури.

Поміркуйте

Чому особливо активно українська інтелігенція виступала проти обмежень в мовно-культурній сфері?

Проти обмеження й утисків національної культури особливо активно виступала українська інтелігенція. За введення рідної мови в навчання твердо висловлювалося вчителство України. З'їзд полтавської групи Всеросійського союзу вчителів одностайно ухвалив: «Для українського населення на території України школа повинна бути українською, тобто викладання провадитися українською мовою». Ще наприкінці 1904 р. українці одержали підтримку з боку авторитетних російських академіків-мовознавців Федора Корша і Олексія Шахматова. На запит Ради міністрів щодо доцільності збереження обмежень української мови вони відповіли, що ця мова є цілком самостійною, а не місцевою говіркою російської мови.

Під тиском національно-визвольного руху пригноблених народів імперії царизм змушений був йти на поступки. Наприкінці листопада 1905 р. прийнято закон, який дозволяв видання літератури національними мовами, створення культурно-освітніх національних товариств і відкриття національних театрів.

Після зняття урядових заборон почався швидкий – сучасники навіть називають його вибухоподібний – розвиток українського життя.

2. Поява масових українських періодичних видань

Великим досягненням українства була поява в Наддніпрянщині української преси. Перша українська газета «Хлібороб» почала виходити в листопаді 1905 р. Видавала її українська Громада Лубен. Доставлений у Київ наклад продавався на вулицях і викликав справжню сенсацію. Газету швидко розкуповували. Офіційне розпорядження про скасування обмежень проти української мови, введених Емським указом, з'явилося лише в травні 1906 р. Та на той час воно вже було не потрібне. Окрилена

Члени редакції газети «Рада». Стоять (зліва направо): М. Гехтер, П. Понятенко, М. Вороний, М. Павловський, П. Гай, П. Сабалдир, С. Панасенко, Олександр Олесь; сидять: О. Кузьминський, С. Черкасенко, Л. Пахаревський, Є. Чикаленко, Г. Шерстюк, С. Єфремов, Ф. Матушевський. Київ. 1908 р.

успіхом першої газети українська інтелігенція вже не зважала на російську адміністрацію. У 1906 р. у Києві почала виходити перша щоденна українська газета «Громадська думка», пізніше перейменована в «Раду». Її видавцем став відомий український діяч і меценат Євген Чикаленко. Фінансував видання газети Василь Симиренко з відомого роду підприємців-патріотів. Наприкінці 1906 р. діяло 15 українських видавництв і виходило близько 20 періодичних видань – від наукових і політичних до гумористичних і дитячих.

Преса. Початок ХХ ст.

Прагнучи не допустити розповсюдження українських видань, російська адміністрація в Україні вдалася до переслідувань її передплатників. Учителям заборонялося передплачувати газету «Рада», інспектори заявляли: «Або “Рада”, або посада». Коли хтось наполегливо продовжував передплачувати газету, то його звільняли з роботи. Одним з перших адміністративних розпоряджень була заборона пропускати на село часопис «Хлібороб». А коли він якимось дивом таки діставався туди, то стражники відбирали його в читачів.

3. «Просвіти»

За галицьким прикладом в українських містах і містечках розгорнула діяльність мережа товариств «Просвіта». Перша «Просвіта» була відкрита в Одесі 30 жовтня 1905 р. Вона мала власну бібліотеку, створила окремих фонд для видання книжок.

Близько чотирьох сотень членів налічувало товариство «Просвіта» в Катеринославі. Там робота проводилася в чотирьох секціях: драматичній, вокально-музичній, літературній та бібліотечній. Згодом відкрили й читальню. «Просвіта» у Кам'янці-Подільському домоглася права ввести українську мову в початкових школах. Того ж самого року з'явилося товариство «Просвіта» і в Києві, де його започаткували видатні діячі української культури Борис Грінченко, Микола Лисенко, Григорій Коваленко та ін. Історик Микола Аркас (1852–1909) організував «Просвіту» в Миколаєві. На середину 1907 р. в Україні вже діяло 35 організацій «Просвіти».

Поміркуйте

Про що свідчило швидке поширення в Україні просвітнянського руху?

Там, де це вдавалося, діячі «Просвіти» налагоджували контакти з українським селом. У Катеринославській і Полтавській губерніях діяла мережа сільських хат-читалень.

«Просвіти» не лише поширювали українську літературу, а й ідеї та знання, покликані витягти село з відсталості. Цьому сприяла праця просвіт'ян в сільських кооперативах.

4. Початок процесу українізації шкільної та вищої освіти

Однією з найважливіших вимог українства в роки революції було введення навчання дітей рідною мовою. Але домогтися прийняття відповідного закону не вдалося. Окрім поодиноких випадків, коли вчителі з дозволу властей на свій страх і ризик запроваджували українську мову в навчальний процес, нічого не змінилося. Система освіти, від початкової школи до вищої, залишалася зросійщеною. Навіть у селі, де дитина до школи жодного слова не чула російською мовою, навчання проводилося саме нею. Тому діти з такої школи виносили мало. Цим, серед усього іншого, пояснюється невисокий рівень знань дітей в Україні.

Уперта боротьба йшла за впровадження української мови у вузах України. Студентська молодь Києва започаткувала кампанію за відкриття кафедр українознавства в університетах. Це не мало успіху в самому Києві, де жорсткий опір чинила університетська адміністрація. Але україномовні відділення було відкрито в Одесі та Харкові. В Одеському університеті історію України викладав брат Михайла Грушевського **Олександр Грушевський (1877–1943)**, в Харківському українську літературу – **Микола Сумцов (1854–1922)**.

5. Діяльність українських громад у I та II Державних думах Росії

У I Думу, яка почала працювати у травні 1906 р., від України ввійшло 102 депутати, серед яких переважали селяни та представники міської інтелігенції. 45 депутатів-українців створили власну парламентську громаду. Головою її був адвокат і громадський діяч із Чернігова **Ілля Шраг (1847–1919)**.

Поміркуйте

Які вимоги зобов'язані були сформулювати українські депутати в Державній думі?

В основу програми цієї парламентської групи було покладено три найбільш гострі для українського суспільства вимоги: аграрна реформа, українська освіта та питання автономії. Громада почала видавати власний журнал «Украинский вестник», що мав служити трибуною для всієї Росії і тому друкувався російською мовою. Українські депутати підготували окрему декларацію у справі української автономії. Але оприлюднити її з парламентської трибуни не встигли, бо за день до запланованого виступу цар розпустив Думу і видав наказ про вибори нової.

Ілля Шраг – голова української парламентської громади в I Державній думі Російської імперії. 1906 р.

У січні 1907 р. відбулися вибори до II Думи. Знову почало діяти українське парламентське об'єднання. Воно називалось Українська трудова громада. У Громаді було 47 членів, які домагалися автономії України, місцевого самоврядування, української мови в школі, суді й церкві, а також аграрної реформи. Громада видавала часопис «Рідна Справа – вісті з Думи», що ви-

ходив два рази на тиждень. У «Рідній Справі» друкувалися промови членів Української трудової громади. II Дума виявилася ще радикальнішою, ніж I Дума, й тому протрималася також недовго, лише 103 дні. З червня 1907 р. її було розпущено. Це означало завершення Першої російської революції.

Підсумки й узагальнення

У 1905 р. національно-визвольна боротьба в Україні була ще малопомітною, якщо порівняти її з масовими соціально-політичними рухами, якими керували загальноросійські партії. У цих умовах українські партії вагалися: чи йти їм у революцію у складі відповідних російських партій спільним фронтом, сподіваючись, що після перемоги будуть задоволені національні вимоги українців, чи домогтися своєї мети, не відмовляючись від власних партій. Така невизначеність послаблювала вплив політичних партій на населення.

Після 17 жовтня 1905 р. починається швидкий, форсований розвиток українського національного життя.

Досягнення національного руху стали можливими внаслідок залучення до нього широких народних мас, особливо українського селянства. Представники селянства в Державних думах активно співпрацювали у складі українських Громад I і II Державних дум з депутатами-інтелігентами і прекрасно розуміли один одного. Вимога автономії України швидко проростала в селянську масу, а інтелігенція підтримувала аграрні проекти селян. Перед українським національним рухом у Наддніпрянщині відкривалися нові перспективи.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте національні вимоги українців у революції 1905–1907 рр. Хто формулював ці вимоги і наскільки вони були реальними?
2. Чому піднесення українського національного руху почалося після Манифесту 17 жовтня, а не до нього?
3. Коли з'явилися перші масові українські періодичні видання?
4. Коли в Наддніпрянській Україні почали діяти «Просвіти»? Чим вони займалися?
5. Якої тактики дотримувалися українські партії під час виборів до I Державної думи?
6. Що вам відомо про діяльність української Громади у I та II Державних думах Росії?
7. Чому, на ваш погляд, селянські депутати Думи дуже швидко сприйняли ідею автономії України, з якою виступали депутати-інтелігенти?

Документи

З програми Української трудової громади в II Державній думі (1907)

Політичне одділення од Росії кого-небудь з її безправних народів – так само й України – ми признаємо за неможливе і необачне.

...Не втворювати нові держави за старими зразками повинні тепер народи Росії, вони повинні йти до такого перероблення Російської держави, як вже там вона не склалась, – щоб кожному народові була забезпечена свобода самостійного розвитку і життя на своїй землі...

...Один тільки єсть вихід з цього становища. По нашому глибокому переконанню, – це рішуча і конечна переробка державного урядування на національну і територіальну (краєву) автономію всіх країн Російської імперії, котрих людність повинна одержати права самовиразу і самоврядування...

Щодо економічних справ, то на першу чергу ми ставимо здобуття народові землі, якою користувалися б тільки ті, що прикладають до неї свою працю...

Щодо робітницької справи, то ми будемо вимагати восьмигодинного робочого дня, оборони праці жінок та дітей, страховки на старість та на випадок знесилення...

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 161–162.

Запитання і завдання

1. Чому, незважаючи на заяви Української трудової громади про бажання залишити Україну в складі Російської держави, її діяльність несхвально сприймалася в урядових колах?
2. Чи була в Україні того часу політична партія, яка йшла далі вимог про автономію України? Якщо була, назвіть її. Які аргументи вона наводила? Порівняйте її аргументи з аргументами Української трудової громади.

§14. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В 1907–1913 рр. І ЙОГО СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ

Згадайте Які обставини стримували розвиток сільського господарства і породжували масове незадоволення сільського населення Наддніпрянської України до революції 1905–1907 рр.?

Творче завдання Охарактеризуйте основні фактори, які викликали економічне піднесення в Україні в 1908–1913 рр.

1. Передумови економічного піднесення

На *Наддніпрянській Україні* після революції 1905–1907 рр. запанувала політична реакція. Разом з тим російський уряд здійснював заходи, спрямовані на послаблення протистояння різних верств суспільства, на відвернення нової революції. Головна увага зверталася на село, де влада прагнула зняти соціальну напругу в селі та запобігти новому революційному вибуху. Ці заходи проводилися в умовах сприятливої економічної кон'юнктури: економічна криза початку ХХ ст. після періоду депресії перейшла у смугу піднесення, що відкрило можливості для досить помітного кроку вперед на шляху подальшої модернізації суспільства.

У *Західній Україні* революції і реакції на початку ХХ ст. не було. Розвиток відбувався еволюційним шляхом. Після економічної кризи початку ХХ ст. тут з 1908–1909 рр. почалося піднесення.

Таким чином, в обох частинах країни – у Наддніпрянщині і Західній Україні – останні передвоєнні роки – 1908–1913 – позначені економічним зростанням.

2. Зміни в сільському господарстві

Розуміючи, що від настроїв селянства – абсолютної більшості населення – залежить майбутнє Російської імперії, її правлячі кола після революції

наважилися на проведення аграрної реформи. Її головним провідником був голова Ради міністрів **Петро Столипін (1862–1911)**.

Проводячи реформу, П. Столипін прагнув максимально враховувати інтереси поміщиків. Головне гальмо в розвитку сільського господарства П. Столипін вбачав у сільській общині. Селянину важко залишити общину: він не міг продати землю, якою користувався, оскільки вона була общинна. Община здійснювала періодичний перерозподіл земельних ділянок між своїми членами. Одного разу селянин одержував землю в одному кутку села, наступного – в іншому. Тому він не був зацікавлений у застосуванні сучасних засобів виробництва, сільськогосподарських машин, добрив, впровадженні кращих сівозмін. Такий стан речей приводив до збіднення села та посилював його революційність. П. Столипін поставив собі за мету зруйнувати общину, створити на селі прошарок міцного, заможного селянства, яке стало б опорою існуючої влади.

Поміркуйте

Чи можна було шляхом руйнування общини, не порушуючи інтереси поміщиків, задовольнити потреби селянства?

Реформу започатковано Указом від **9 листопада 1906 р.** і завершено Законами від **14 червня 1910 р.** і **29 травня 1911 р.** Скасовувались обов'язкові земельні общини і надавалося кожному селянинові право вимагати виділення йому землі в одному масиві, що мав назву «відруб». Селяни могли переносити туди свої господарські будівлі і створювати «хутір». Тільки угіддя – ліс, сіножаті, випаси – залишалися у спільному володінні.

Реформа охопила всю Наддніпрянську Україну. Внаслідок неї на Правобережній Україні й Полтавщині майже вся земля перейшла в особисту приватну власність. Особисте приватне землеволодіння стало переважаючим у Чернігівській губернії. У Таврійській, Херсонській, Катеринославській і Харківській губерніях воно охоплювало близько 50 % дворів. 226 тис. селянських господарств виділилися на хутори і відруби. Вони прагнули модернізувати виробництво, запроваджували машини, нову агротехніку. Таким чином, здавалося б, створювалися сприятливі умови для становлення селянського фермерського господарства, здатного прогодувати і себе, і країну.

Жнива. Початок ХХ ст.

Поміркуйте

Чому намагання П. Столипіна створити заможну селянську верству увінчалися лише частковим успіхом?

Але одночасно зі зростанням заможнішої верстви збільшувалася бідняцька. Подекуди біднота, отримавши землю у власність, продавала її за безцінь. Малоземельним селянам аграрна реформа не тільки не надала можливості зміцнити, але й прискорила їхнє цілковите розорення й остаточно перетворила у пролетарів.

У *Західній Україні* община на початок ХХ ст. вже була повністю зруйнована. Головною проблемою селянства Галичини, Буковини і Закарпаття залишалося малоземелля, викликане засиллям великих поміщицьких латифундій, аграрним перенаселенням, низьким технічним рівнем сільського господарства.

Виходом з глухого кута для частини селянства була участь у розвитку кооперативного руху, який в 1908–1913 рр. значно інтенсифікувався. Кооперативи кредитували селян, допомагали збувати готову продукцію, за вигідними цінами здійснювали закупки необхідних товарів, у т. ч. сільськогосподарських машин. Зокрема, кредитні кооперативи охоплювали своєю роботою половину селянських господарств Наддніпрянщини. Швидко розвивався кооперативний рух і в Західній Україні. У кооперативному апараті працювали тисячі демократично налаштованих українських інтелігентів, які зі співчуттям ставилися до селянства.

Для координації діяльності спілок у Києві та Вінниці засновувалися Союзи споживчої кооперації. Існували плани утворення всеукраїнського кооперативного об'єднання.

Поміркуйте

Чому ці плани не були реалізовані?

На перешкоді стали керівники російської кооперації, які діяли заодно з царськими чиновниками. Усі вони вбачали в незалежному кооперативному русі України загрозу економічній і політичній цілісності імперії.

У Галичині об'єднавчі процеси в кооперативному русі не мали сильного опору влади. Центр «Ревізійний союз українських кооперативів», який керував кооперативним рухом, був створений ще на початку ХХ ст.

Кооперативний рух дав можливість багатьом селянам вистояти в боротьбі за землю, за збереження і зміцнення свого господарства.

3. Трудова міграція

Щоб послабити соціальні суперечності в українському селі, царський уряд заохочував переселення селянства на малообжиті землі Далекого Сходу і Сибіру. Ще в 1896–1906 рр. після спорудження Транссибірської магістралі на Схід переселилося близько 600 тис. осіб. В умовах столипінської реформи міграція селянства України посилилась.

Поміркуйте

Чому міграція українських селян особливо посилилась в роки столипінської аграрної реформи?

Перші українські емігранти до Америки. 1902 р.

У 1907–1914 рр. до Сибіру, далекого Сходу, в Середню Азію і Казахстан переселилися близько 1,1 млн українських селян. Серед чиновників була популярною приказка: «Далі їдеш, тихіше будеш».

Потік переселенців з України став настільки потужним, що в окремих районах Російської імперії вони склали навіть більшість населення. Так, зокрема, було на півдні Далекого Сходу, в районі, який отримав назву «Зелений Клин».

Малоземелля і аграрне перенаселення викликало також міграцію західноукраїнських селян. Лише в США напередодні Першої світової війни мешкало понад 500 тис. українців. Поширеною була також сезонна міграція селян і робітників. На сезонні роботи відправлялися до Бессарабії, Південної України, Німеччини, Бельгії, Франції.

Трудова міграція дещо послаблювала гостроту соціальних суперечностей в українському селі, але усунути їх не могла.

4. Передвоєнне промислове піднесення

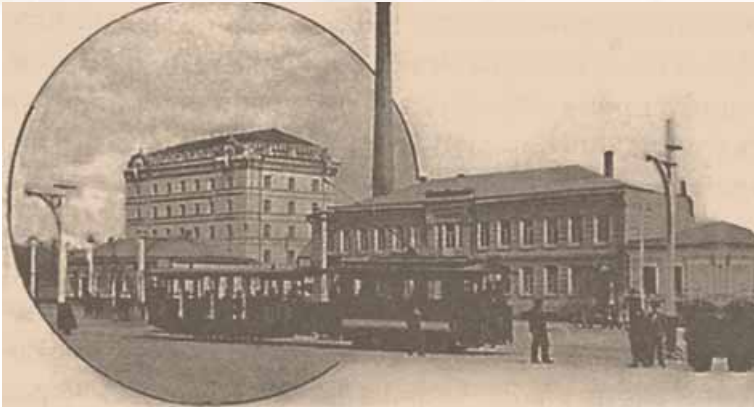
Економічну кризу початку ХХ ст. і депресію, яка продовжувалася декілька років, змінило економічне піднесення, що охопило Наддніпрянщину і Західну Україну.

У *Наддніпрянщині* депресія тривала до кінця 1908 р. З наступного року крива росту виробництва промислової продукції поповзла вгору.

Поміркуйте

Які обставини викликали промислове піднесення 1908–1913 рр.?

Великі державні, в тому числі військові замовлення дали поштовх подальшому розвитку гірничорудної і металургійної промисловості Донбасу і Середньої Наддніпрянщини, які забезпечували продовження індустріалізації всієї імперії. Порівняно з 1900 р. виробництво чавуну у 1913 р. збільшилося удвічі, а видобуток вугілля в 2,3 рази. Напередодні Першої світової війни в Україні видобувалося 70 % вугілля імперії і виплавлялося

Бельгійський електричний трамвай на Катеринському проспекті.
Початок ХХ ст.

56 % чавуну, виготовлялося 76 % рейок. І це за умови, що населення України становило близько 20 % жителів імперії.

Промислове піднесення 1908–1913 рр. закріпило становище України як основного вугільно-металургійного центру Російської імперії.

Економічне піднесення сприяло прискоренню урбанізації Наддніпрянської України: Катеринослав перетворився на один з найбільших центрів металургії імперії, а Харків – в осередок важкого машинобудування, зокрема виробництва паровозів. У Південній Україні інтенсивно розвивалося сільсько-господарське машинобудування. Через Одесу та інші портові міста Чорного і Азовського морів у Західну Європу вивозилися мільйони тонн хліба і завозилися машини та інші товари, які були в дефіциті в Російській імперії. Великі міста стали центрами освіти, культури, громадсько-політичного життя.

Швидко розвивалася харчова промисловість, у т. ч. виробництво цукру, борошна, спирту. Зокрема, Україна давала близько 70 % загальноросійського виробництва цукру.

Зростання масового попиту на товари повсякденного вжитку стимулювало також розвиток місцевої промисловості, виробництво будівельних матеріалів.

Поміркуйте

Чому в 1908–1913 рр. не відбулося істотних змін у структурі промислового виробництва України?

У цілому Україна випускала 19 % промислової продукції Російської імперії. Але *структура* промислового виробництва в умовах передвоєнного економічного піднесення не змінилася. Україна зберегла всі риси сировинного придатку центральних губерній Російської імперії, якою вона була в ХІХ ст. Майже половина загального обсягу її промислової продукції 1913 р. вироблялася в гірничій, гірничозаводській, металургійній та харчовій промисловості. У той же час з центральних районів Росії, де не вирощувалася бавовна і не видобувалася залізна руда, везли для реалізації в Україну товари текстильної і металообробної промисловості. Сировина для взуттєвої промисловості вивозилася з України до Росії, а звідти завозилося готове взуття, яке з великим зиском для російських фабрикантів продавалося в Україні.

На західноукраїнських землях напередодні світової війни також спостерігалось певне економічне піднесення.

Збільшився видобуток нафти. На галицьку нафту в 1909 р. припадало 5 % світового видобутку нафти. Більше видобувалося лише в Росії (Баку і Грозний) і США.

Друге місце після нафтовидобувної посідала деревообробна промисловість. Галичина була також одним з основних експортерів лісу на європейські ринки.

З початку ХХ ст. в Західній Україні успішно стали розвиватися швейна, взуттєва і килимарська промисловість, однак і вони були представлені головним чином дрібними підприємствами ремісничого типу.

Матеріали Всеросійської сільськогосподарської, промислової та художньої виставки в Києві. 1913 р.

5. Побут і звичаї українців

Модернізаційні процеси, які відбувалися в 1900–1913 рр., позначилися і на повсякденному житті людей, їх побуті.

Поміркуйте

Як модернізаційні процеси в суспільстві вплинули на побут міського населення?

Особливо помітними були зміни в побуті мешканців міст. Поліпшився стан міського господарства. Зводили нові будинки – готелі, житлові, адміністративні, які перетворювалися в окрасу міст. У губернських центрах, в багатьох повітових містах з'явилися електростанції, і світло засяяло не лише в будинках, але й на головних вулицях, на вокзалах, у парках та інших громадських місцях. Звичайним явищем стало відвідування заможними і середнього достатку городянами кав'ярень, ресторанів. Навіть у невеликих повітових містах видавалися газети, інколи працював кінематограф. У великих губернських центрах виступали театральні трупи (як стаціонарні, так і заїжджі).

Певних змін зазнало також повсякденне життя селянства. Удосконалювалося житло. Сільські хати ділилися в основному на двокамерні (хата–сіни) й трикамерні (хата–сіни–комора). На рубежі ХІХ–ХХ ст. у сінях почали відгороджувати місце для кухні. Менших змін зазнало внутрішнє планування хати. Фактично воно залишалося таким, як і сто, а то й більше років тому.

У селищах при заводах зводили казарми-бараци для колективного проживання робітників. Будували їх з каменю, дерева чи саману (залежно від регіону). Приміщення, в яких стояли в два-три яруси нари, обігрівали печі. Для сімейних відгороджували кутки.

Окрім підприємці виділяли в казармах для сімейних робітників ізольовані кімнати. Робітники, які не хотіли жити в казармах, будували

Херсонські міщани. 1907 р.

землянки або хати-мазанки, біля них – сараї і погребки, обробляли невеличкі городи і розбивали садки.

Не спостерігалось суттєвих змін в одязі. Але саморобні вироби у місті поступово витісняла продукція фабричного виробництва.

Поміркуйте

Чому сільський побут у ході модернізації змінювався швидше, ніж звичай?

Міський сад у Катеринославі.
Початок ХХ ст.

Істотно модернізувався сімейний побут. У минуле відходила велика патріархальна сім'я, коли під одним дахом жило кілька поколінь. Стали переважати звичні для наших часів малі сім'ї (батьки, діти).

Шлюб дівчата брали з 16, а хлопці – з 18 років. Згода дітей на шлюб не була обов'язковою. За них це часто вирішували батьки. Одруження супроводжувалося весіллям із суворим дотриманням вікових звичаїв та обрядів. Ці обряди були обов'язковими і під час інших сімейних подій. Широко відзначалися релігійні свята.

Підсумки й узагальнення

Встановивши після революції 1905–1907 рр. режим політичної реакції, царизм разом з тим змушений іти на певні кроки для послаблення протистояння між різними верствами суспільства.

Важливе місце відводилося аграрній реформі, яка повинна була зняти гостроту земельного питання. Реформа руйнувала сільську общину, дозволяла вихід з неї із землею, купівлю і продаж землі.

Посилився процес самоорганізації селян, зокрема, створення кооперативів. Проте збереження великого поміщицького землеволодіння не дозволяло розв'язати проблему малоземелля та безземелля. Селяни змушені були покидати села, шукаючи роботу в містах або мігруючи на Схід імперії.

Разом з тим передвоєнні роки були відзначені промисловим піднесенням, яке охопило обидві частини України. Відбувалися модернізаційні зміни в побуті і звичаях населення.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте передумови економічного піднесення в Україні.
2. З якою метою започатковано земельну реформу П. Столипіна? Яким був зміст реформи?
3. Що вам відомо про причини і масштаби еміграції українських селян до Сибіру і на Далекий Схід?
4. Яку роль у селянському господарстві відігравала кооперація?
5. Які галузі промисловості Наддніпрянської України розвивалися в 1908–1913 рр. прискореними темпами, а які – ні? Чому?
6. Охарактеризуйте особливості розвитку Західної України на початку ХХ ст.
7. Яке місце в економіці Російської імперії займала Україна?
8. Які зміни відбулися в побуті й повсякденному житті?

Документи

Журнал «Кооперативная жизнь» (1914) про вплив кооперативів на зміцнення селянських господарств

Небувале видовище в теперішні часи являють собою захолюсні колись залізничні станції...

...Як тільки зійти з пасажирського вокзалу і наблизитися до товарних пакгаузів, так попадаєте у вир господарського життя. Тут вже підводи з хлібом і серйозні обличчя хліборобів. Вони під'їхали і чекають прийому, інші – повільно тягнуться довгою чередою до станції.

Щоправда, все це було і раніше, але воно носило якийсь інший колорит. Біля вагівниць і товарних вагонів доводилось зустрічати скупника, зазвичай угодованого і жорстокого, або його прикажчика, спритного та шахраюватого, а зараз цей міст між селянською підводою і товарним вагоном заповнили люди іншого табору. На подвір'ї товарної станції, біля вагівниць та вагонів і селянських возів ви бачите або земського агронома, який із заклопотаним виглядом дає необхідні розпорядження, або представника кооперативу, або того й іншого разом. І все діється серйозно, так чинно – ні крику, ні звичних міцних слів, – що мимоволі до всього цього проймаєшся великою повагою і відчуттям віри в силу народну.

...На шляху довгими валками до вокзалу тягнуться підводи з мішками зерна у супроводі хліборобів із зосередженими і серйозними обличчями. Було таке і колись, однак, раніше підводи тягнулись до базарів, до амбарів скупників, а звідти вже на вокзали, і шлях від амбару скупника до вокзалу проходив той же хлібороб, але не в якості власника продукту, а як найманий працівник. А тут не те, тут він господар, власник продукту, що об'єднався для збуту з іншими такими ж власниками.

Из Киевской губернии // Кооперативная жизнь. – 1914. – № 20. – С. 282.

Запитання і завдання

1. На підставі цієї замітки зробіть висновок, які економічні вигоди мали селяни, вступаючи до кооперативів.
2. Чи впливала участь у кооперативах на громадську активність селянства?

§15–16. СТОЛИПІНЬСЬКА РЕАКЦІЯ І УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В 1908–1913 рр.

Згадайте 1. Якими були здобутки українського національного руху в 1905–1907 рр.? 2. Які події в 1905–1907 рр. допомогли національному рухові досягти успіхів, а які, навпаки, його гальмували?

Творче завдання Чи є переконливі докази того, що в 1908–1913 рр. український національний рух перебував на політичному етапі розвитку?

1. Насадження ідеології російського великодержавного шовінізму

Якщо спроби П. Столипіна здійснити аграрну реформу, при всій неоднозначності їх оцінки, все ж йшли на користь українському суспільству, то в питанні громадсько-політичного життя його діяльність мала відверто антиукраїнський характер. Однією з визначальних рис доби П. Столипіна уособлював офіційний курс, що дедалі виразніше проступав у політиці Санкт-Петербурга з кінця XIX ст., – шляхом масованої русифікації знівельювати національні відмінності, перетворити багатонаціональну Російську імперію на централізовану російську національну державу.

Російські великодержавні ідеологи змальовували український національний рух як цілком штучний, позбавлений будь-яких підстав для існування в XX ст.

Поміркуйте

Чому це робилося?

Полтавський губернатор Багговут у таємному листі до царя з усією серйозністю стверджував, що «ніколи ніякого особливого українського народу не було» і що на посади вчителів, службовців, священників слід призначати тільки великоросів.

У 1908 р. у Києві було створено «Клуб російських націоналістів», який завдяки державній підтримці й особистому покровительству П. Столипіна став однією з найвпливовіших політичних груп у Російській імперії. Клуб вважав своїм завданням «вести суспільну і культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави на Україні».

Українські політичні і культурні діячі сприйняли цю шовіністичну істерію без особливого здивування. Від царського режиму після поразки російської революції 1905–1907 рр. на інше мало хто з них очікував. Але вони ніяк не могли звикнути до негативної реакції на справедливі вимоги українців з боку російських демократів.

Поміркуйте

Чому російські політики демократичної орієнтації не бажали виступати на захист українців від самодержавної реакції?

Основна сила російських лібералів – партія кадетів – виступала проти визнання окремих національних прав українців. Більшість російських лібералів поділяла думку, що відмінності між «великоросами» й «малоросами» незначні, що українці – це лише *південна гілка російського народу*.

Недалеко від цього відійшли й російські соціалісти. Деякі з них, зокрема більшовики, час від часу публічно вимагали скасування національних обмежень в Україні. Але тон їхніх виступів диктувався не турботою про стан українства. Ліві опозиціонери використовували справу антиукраїнських переслідувань як привід для критики царського уряду. Революційні 1905–1907 і наступні роки збагатили досвід українського руху важливим уроком: російський опозиційний рух є таким самим централізаторським, як і його головний супротивник – царське самодержавство.

2. Відновлення антиукраїнської політики в національно-культурній сфері

Після поразки революції 1905–1907 рр. одним з найголовніших об'єктів переслідувань стало усне і друковане українське слово. Царський уряд і його платні та добровільні помічники, розуміючи, що українська мова – основна ознака окремішності, душа народу, поставили за мету максимально звужити сферу її функціонування. Зокрема, заборонено викладання української мови там, де в період революції воно було введено. Скасовано також циркуляр міністра освіти за 1906 р., який дозволяв учителям на уроках «вживати малоросійську мову для роз'яснення того, чого учні не розуміють».

Поміркуйте

До яких наслідків це могло призвести?

Після цього було безліч випадків, коли учні на уроках алгебри, географії чи якоїсь іншої дисципліни одержували двійки не за знання, а за те, що не могли грамотно російською мовою їх сформулювати.

Учителям заборонялося розмовляти з учнями українською мовою навіть поза школою. На уроках не дозволялося співати українських пісень, декламувати вірші та виконувати українські мелодії.

Подібна політика проводилася і у вищих навчальних закладах України. Ті слабенькі паростки «українізації», що проросли в університетах та інших вузах України під час революції 1905–1907 рр., грубо і безжально винищувалися.

Після поразки революції 1905–1907 рр. під загрозою опинилася українська преса. У 1907 р. з 18 періодичних українських видань лишилося тільки 9. Протягом наступних років їх кількість ще зменшилася. Пресу, що продовжувала видаватися українською мовою, не дозволяли передплачувати. Чорносотенці виявляли неслухняних передплатників, доповідали про них адміністрації, яка звільняла тих з роботи, а іноді й кидала до в'язниці.

Не дозволялося вшановувати пам'ять Тараса Шевченка, організовувати присвячені йому вечори. Було заборонено збирання коштів на спорудження йому пам'ятника. У січні 1910 р. Тимчасовий комітет у справах друку Державної думи переглянув брошуру «Народний календар», де було вміщено портрети Тараса Шевченка, козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, гетьмана Богдана Хмельницького, малюнок пам'ятника Шевченку та карту України, і знайшов, що вони антиурядові за змістом, бо містять ідеї «українського сепаратизму». Тоді ж члени цього комітету виступили проти назв «Україна», «український народ», як «зовсім чужих» народу.

Уряд посилив боротьбу проти національних культурно-освітніх організацій, що виникли під час революції. Закривалися «Просвіти», українські клуби, наукові товариства тощо. Було, зокрема, закрито київську, одеську, ніжинську, чернігівську, полтавську та інші «Просвіти».

У 1910 р. жорстка політика царських чиновників щодо численних пригноблених народів Росії одержала пряму підтримку самого П. Столипіна. 20 січня 1910 р. ним був підписаний циркуляр із заборонаю реєструвати будь-які чужорідні («иностранческие») товариства й видавництва. В окремій інструкції він пояснював губернаторам, що заборона поширюється на українські та єврейські організації.

Зарахувавши українські організації до «иностранческих», уряд потрапив у досить своєрідну ситуацію: з одного боку, він не визнавав українців окремим від росіян народом, а з іншого – відніс їх до явно неросійських народів. По суті, це було мовчазне визнання очевидного: українці й росіяни належать до різних, хоча й близьких, народів.

3. «Справа Бейліса»

В умовах реакції переслідувалися не лише українці, а й представники інших неросійських націй і народностей, що проживали на території України, особливо євреї. Постійних утисків зазнавали їхні культурно-освітні товариства, мова, релігія. Знову відновилося тимчасово припинене в 1904–1906 рр. примусове виселення євреїв з місцевостей, де їм за царськими законами проживати не дозволялося.

Уряд став на шлях провокування антиєврейських судових процесів.

Поміркуйте

Чому уряд в умовах післяреволюційної реакції вдавався до провокування єврейських погромів?

Менахем Мендель Бейліс під вартою

Найбільший з них відбувся 1911 р. в Києві, де агенти охоранки за підтримки місцевих чорносотенців звинуватили прикажчика Менделя Бейліса у вбивстві російського хлопчика з ритуальною метою. «Справа Бейліса» викликала величезне обурення різних верств населення України. Протестувала інтелігенція, зокрема російськомовний українець, письменник В. Короленко. Проти «справи

Бейліса» виступив навіть представник правих у Державній думі, єпископ Кременецький Никон, росіянин за етнічним походженням, активний учасник чорносотенного руху на Волині. А коли в 1913 р. справа дійшла до суду, то колегія присяжних, серед яких переважали селяни-українці з приміських сіл, про яких В. Короленко писав, як про «*мужиков с крепкой, нетронутой деревенской совестью*», виправдала єврея Бейліса. У боротьбі з національною несправедливістю, виправданям великодержавного російського шовінізму об'єднувалися представники різних національностей, професійних і політичних груп.

4. Українські партії в 1908–1913 рр.

Усі українські партії після поразки революції зазнали жорстокого переслідування властей. Діяльність УСДРП послабла.

Що стосується Української соціал-демократичної спілки, то вона, у свій час залишивши РУП і перейшовши до російських соціал-демократів, тепер розпалася, а частина її членів і лідерів повернулася до УСДРП. Перебування у складі РСДРП виявилось невдалим – російські соціал-демократи відмовлялися зважати на особливі національні права українського пролетаріату.

Діяльність УНП у 1907–1910 рр. завмерла, а в 1910–1913 рр. – активізувалася. У 1912 р. лідер українських самостійників М. Міхновський видавав у Харкові журнал «Сніп».

Українська демократично-радикальна партія (УДРП), яка в період революції швидко зростала, виявилася занадто аморфною і непристосованою до роботи в підпіллі. Восени 1908 р. у Києві відбулася нарада УДРП, на якій було вирішено відмовитися від партійної діяльності і перейти до роботи у формі безпартійної організації – за зразком Загальної української організації, що існувала до 1904 р.

Нове об'єднання одержало назву **Товариства українських поступовців (ТУП)**. Програма ТУПу зводилася до трьох основних вимог: 1) парламентаризм як основа загальнодержавного ладу; 2) федеративна перебудова Росії як засіб забезпечення прав українського населення; 3) національно-територіальна автономія України в складі Росії.

Досягненням українського національного руху 1907–1913 рр. було додання до нього групи відомих представників спольщених у Середні віки українських шляхетських родин. Найвідомішими з них були В'ячеслав Липинський (1882–1931) і граф Михайло Тишкевич (1857–1930). Вони поверталися до своїх «коренів», як у 60-х роках XIX ст. це зробив Володимир Антонович та його соратники. Саме В. Липинський обґрунтував ідею *територіального патріотизму*, яка показала шлях до консолідації українців у *поліетнічну політичну націю*.

5. Українське питання в III і IV Державних думах

У виборах до III Думи УДРП (ще до утворення ТУПу) зробила акцент на співробітництві з кадетами. Своїх членів партія провести до Думи не зуміла, але мала вплив на гурток українських депутатів – головним чином, селян і священників, який склався в Думі. У березні 1908 р. ці депутати внесли законопроект про дозвіл викладання «в початкових школах місцевостей з малоруським населенням» рідною українською мовою. Але законопроект було відкинуто.

Група виборників у IV Державну думу.
Катеринослав (сучасний Дніпропетровськ). 1912 р.

У IV Державній думі українське питання стояло гостріше. Не в останню чергу це було наслідком угоди між кадетами і ТУП, згідно з якою поступовці закликали українців підтримувати кадетських кандидатів на виборах, а ті в Думі висунули низку українських вимог. Вони мали суто культурницький характер. Вимоги автономії України не було, бо на це кадети не погодилися.

Поміркуйте

Що спільного і відмінного в діяльності Загальної української організації і Товариства українських поступовців?

Передвиборний блок відіграв свою роль. На захист української мови в школах у Думі виступили російські кадети (Павло Мілюков, Андрій Шингарьов), трудовики (Олександр Керенський, Володимир Дзюбинський), соціал-демократ Григорій Петровський.

Великодержавники (за походженням українці) Андрій Савенко, Петро Скоропадський та Михайло Родзянко доводили в своїх промовах, що українська мова не потрібна і що весь український національний рух – то «закордонна інтрига».

6. Масові протести українців проти національного гніту

З 1910 р. реакція в Росії почала відступати. Разом з тим оживав суспільно-політичний рух. Царські чиновники і їхні великодержавно-шовіністичні ідеологи несподівано для себе побачили, що їхня робота не приносить бажаних результатів. Навпаки, національні почуття українців не зникають, а міцніють. Показовими в цьому плані були події осені 1912 р. Тоді помер геніальний композитор, великий патріот України Микола Лисенко, і на його похорон з'їхалися представники з різних регіонів України, у тому числі й з Галичини та Буковини. У траурній ході взяло участь понад сто тисяч осіб. Тут були старі й молоді, заможні й бідні, інтелігенти, селяни й робітники. Це перший масовий виступ українців, що демонстрували свою незгоду з національною політикою російської влади. Величезна українська демонстрація викликала велику тривогу в Санкт-Петербурзі.

У 1914 р. вся Україна урочисто відзначала століття від дня народження свого геніального сина Тараса Шевченка.

Поміркуйте

Чому похорон М. Лисенка і святкування ювілею Т. Шевченка супроводжувалися спалахом національних почуттів?

На західноукраїнських землях австрійська влада не чинила цьому перепон. Інакше сталося на підросійських землях України. Коли повсюдно почали створюватися комітети з підготовки до вшанування пам'яті поета, це надзвичайно занепокоїло російський уряд. Чорносотенні організації провели шалену кампанію проти відзначення пам'яті Т. Шевченка та проти «мазепинського» руху взагалі. Міністр внутрішніх справ заборонив друкувати пам'ятне видання на честь Т. Шевченка. Він рекомендував губернаторам не дозволяти публічного вшанування пам'яті Т. Шевченка, називати його ім'ям вулиці й школи. Російська православна церква отримала заборону Святійшого Синоду на служіння панахид на честь поета, а Міністерство освіти заборонило учням ходити на заходи й концерти, присвячені пам'яті Т. Шевченка. Внаслідок того в Києві урочисте відзначення століття з дня народження поета заборонили, й тільки в Катеринославі та ще декількох містах святкування відбулися.

Дії влади викликали величезне обурення й протидію, насамперед студентів. Вони створили комітет протесту, який 10–11 березня 1914 р. організував у Києві вуличну демонстрацію. Проти демонстрантів виступили члени чорносотенної організації «Двоголового орла», які тягли вулицями й топтали ногами портрет Т. Шевченка. На вулиці міста вийшло кілька десятків тисяч осіб; дійшло до сутички між двома демонстраціями. Влада кинула проти демонстрантів кінну поліцію і декілька загонів козаків. Були поранені, поліція заарештувала десятки шанувальників великого Кобзаря.

Подібні демонстрації мали також місце і в інших містах України. Російська преса з подивом писала про цей несподіваний для неї вияв потужності українського національного руху. Заборона відзначати шевченківський ювілей знайшла відгук і в Державній думі Росії. Під час дискусії з цього

Кінна поліція біля Університету Св. Володимира під час студентських демонстрацій. 1910 р.

питання граф Капніст, нащадок Василя Капніста, говорив, що заборона святкувати сторіччя від дня народження Т. Шевченка є образою для всієї України.

7. Український національний рух в умовах наближення світової війни

Спалах національних почуттів українців відбувся в умовах, коли в Європі відчувалося наближення широкомасштабного конфлікту між великими військовими блоками: Антантою (Великою Британією, Францією, Росією) і Троїстим союзом (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Італією). Українським політикам було очевидно, що їхній народ у цьому конфлікті змушений воювати у складі обох блоків. Виникало питання: яку позицію слід зайняти у цій війні, до чого закликати наддніпрянців і західних українців, щоб їх у черговий раз не ошукали могутні сусіди?

Поміркуйте

Яку позицію щодо майбутньої війни зайняли галицькі політики?

Дмитро Донцов

Галицькі політики це питання розв'язали ще в грудні 1912 р., коли на таємному засіданні керівництва трьох головних партій (Русько-української радикальної, Української національної демократичної, Української соціал-демократичної) прийняли ухвалу: «З огляду на добро і будучність української нації на обох боках кордону, коли прийде до війни між Австрією і Росією, то все українське громадянство стане на боці Австрії проти Російської імперії як найбільшого ворога України».

Через півроку у Львові відбувся Другий всеукраїнський студентський з'їзд. Особливу увагу на ньому привернув «східняк», родом з Мелітопольщини (Катеринославської губернії), **Дмитро Донцов (1883–1973)**, який виступив з рефератом «Сучасне політичне положення нації і наші завдання». Д. Донцов підкреслював, що зусилля українців – і наддніпрянських, і західних – повинні спрямовуватися на усунення російської перешкоди на шляху до незалежності України. Центральним пунктом доповіді Д. Донцова була ідея політичного відокремлення, «сепарації» від Росії, орієнтація на Австро-Угорщину. Прибічників такої орієнтації серед українців Наддніпрянщини було чимало.

Але домінувало в Наддніпрянщині все ж інше переконання: у майбутній війні підтримувати Росію, яка після розгрому Австрії та її союзників просто змушена буде задовольнити національні вимоги українців, бо без їхньої допомоги перемога стане неможливою.

Підсумки й узагальнення

Після закінчення революції 1905–1907 рр. почалася політична реакція, яка супроводжувалася національними переслідуваннями. Це повною мірою відчували на собі українці. Але об'єктом переслідувань

стали не лише українці, а й представники інших народів, що проживали на території України, особливо євреї.

Протидія українського народу великодержавному російському наступу особливо яскраво виявилася під час похорон Миколи Лисенка і в дні святкування 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка.

Напередодні Першої світової війни наддніпрянські та західні українці напружено шукали свій, український шлях у складному переплетенні інтересів і суперечностей великих і малих держав та народів. Прагнучи наблизити час визволення України, частина українців схилилася воювати на боці Австрії, інша – на боці Росії. У липні 1913 р. зі Львова пролунав і був почутий в Україні та Росії голос молодого наддніпрянця Дмитра Донцова, про якого лідер російських кадетів Павло Мілюков у виступі перед депутатами IV Державної думи сказав: «...Бійтеся його! Якщо ви будете продовжувати вашу політику, Донцови будуть налічуватися не одиницями і не десятками, а сотнями, тисячами, мільйонами».

Перевірте себе

1. Чим було зумовлене посилення національного гніту в Україні після революції 1905–1907 рр.?
2. Проаналізуйте заборонні заходи царського уряду щодо української мови і культури. На що були спрямовані ці заходи?
3. Чому, на ваш погляд, переслідування українців і євреїв відбувалося одночасно?
4. Якими були політичні погляди членів ТУП?
5. Який характер мала діяльність українців у III і IV Державних думах?
6. Чи є підстави характеризувати масові демонстрації 1910 і 1912 рр. як свідчення зростання української національної свідомості?
7. Як відзначався в Україні 100-річний ювілей Тараса Шевченка?
8. Який вплив на національно-визвольний рух справили виступи Д. Донцова?
9. Які питання перебували в центрі уваги українського національного руху напередодні Першої світової війни? Як вони розв'язувалися?

Документи

1. Київський цензор Сергій Щоголев про українську мову

1. Украинский язык малопригоден для создания родной малороссам областной культуры.
2. Наличие в малорусской или украинской популярной литературе своеобразной (фонетической) орфографии является фактором, вредящим народной грамотности и тормозящим культуру Юга России.
3. Южнорусская народная школа не нуждается в малорусских учебниках и преподавании ...
4. Национализация малорусских народных училищ ... необходима для федеративного распада России, для уничтожения единства и сплоченности русского народа, как великодержавной единицы в Европе.
5. В Западной Руси украинский книжный язык – плоть от плоти языка польского – обеспечивает украинскому движению поддержку и сочувствие колонизаторов.

Щоголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С. 572.

2. Український письменник Степан Васильченко про демонстрацію в Києві, присвячену 100-літньому ювілею Т. Шевченка

... Мені пригадалося, як одбувався той пам'ятний ювілей 1914 р. в Києві. Україна готувалася до гучного ювілею, і він міг би вилитися в таке всенародне свято, якого ще до того часу не знала Україна; влада це бачила і вжила заходів: всякі святкування, навіть панахиди, були суворо заборонені.

Всім школам був з цього приводу суворої наказ. У Києві видавництво «Криниця» видрукувало 12 000 примірників «Кобзаря» до ювілею – всі вони були конфісковані. Гадали, що ніякого святкування не буде. Але якось несподівано в пам'ятниковий день увесь Київ, особливо молодь, вийшов на вулиці міста з портретами Шевченка, заспівами, прапорами, з квітами. Того року була рання весна, і цей день видався надзвичайно теплий і ясний. Всі вулиці були забиті людьми. Ганяла поліція, гарцювали з нагаями козаки – нічого не помагало.

Участь у цій демонстрації брали, звичайно, не тільки українці, але всі, які були у Києві, національності. Особливо гарячу взяли участь студенти-грузини – народ вільнолюбивий і гарячий. Коли їх, арештованих, поліція питала: «Какой вы национальности?», – вони відповідали: «Українець!». – «Какой же вы украинец, вы же – грузин!». Вони сердито відповідали: «Тебе хаварят – пиши українець!». Друга, чорносотенна частина київського студентства, які звалися тоді академістами, помагала як тільки могла поліції. Вони вчиняли бешкети: били вікна в редакції української газети, вихвачували з рук і рвали портрети Шевченка; бюсти, що стояли у вітринах, обкидали гряззю. Надвечір вийшов ювілейний номер газети – вони платили великі гроші, купували їх пачками і тут же на вулиці рвали на шматочки. Але люди хапали клаптики і ховали їх на спомин про великий день.

Наслідки були відомі: всі помешкання київських тюрем були до вечора набиті студентами, курсистками і іншими учнями вищих та середніх шкіл.

Васильченко С. Твори. – К., 1974. – Т.3. – С. 320–321.

Запитання і завдання

Документ № 1

1. Прокоментуйте кожен з п'яти пунктів С. Щоголева.
2. Назвіть попередників С. Щоголева на ниві фальсифікації історії України.

Документ № 2

1. Чому влада забороняла святкування ювілею Т. Шевченка?
2. Про що свідчить масовий характер урочистих акцій?
3. Що підштовхувало до участі в шевченківській демонстрації не лише українців, а й представників інших народів Російської імперії?

§17–18. НАРОСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ 1900–1913 рр.

Згадайте 1. У чому проявлялися особливості національного руху на західно-українських землях у другій половині XIX ст.? 2. Чому українську Галичину порівнювали з італійським П'ємонт? 3. Назвіть відомих діячів національного руху на західноукраїнських землях. 4. Коли в Західній Україні виникли перші політичні партії?

Творче завдання Порівняйте обсяг політичних прав українців у Росії і Австро-Угорщині.

1. Національне піднесення в Західній Україні

У другій половині XIX ст. центр українського національного руху переноситься на західноукраїнські землі, зокрема на Східну Галичину. Століттями тут жили поруч два етноси – українці й поляки. Національний склад населення краю станом на 1910 р. ілюструє карта. І хоча поляки у Східній Галичині не становили більшості – у рідних повітах їх частка коливалася від 40 до 5 %, – їх економічний і політичний вплив був домінуючим. Але на початок XX ст. ситуація стала змінюватися. Український рух досяг тут відчутних успіхів. Один з польських публіцистів назвав такий розвиток подій «українським завоюванням». Ішлося, звичайно, не про військові операції, а про зростання національної свідомості українського населення краю і активізацію його громадсько-політичної діяльності. На початку XX ст. на місці безправної й інертної селянської маси виростала свідомо своїх економічних, культурних і політичних інтересів модерна національна спільнота. Відчувалося, що змінюється на користь української більшості загальний політичний баланс сил двох головних етносів – українців і поляків. Українську Галичину порівнювали з П'ємонтою – італійською областю, з якої почалося визволення Італії.

Поміркуйте

Які вимоги висувала українська спільнота Галичини перед австрійським урядом?

Розгорнулася гостра політична боротьба, в якій брали участь дві головні сили, що репрезентували, відповідно, *українське населення* і *польську спільноту Галичини*. Імперська адміністрація Галичини, яка складалася головним чином з представників польського населення, у цій боротьбі де-

монструвала свою відстороненість, хоча насправді підтримувала польські партії. Українські партії використовували соціальне піднесення мас для розширення політичних і культурних прав українців. Головними їх гаслами були: загальне виборче право, заснування українського університету у Львові, адміністративний поділ Галичини на Східну і Західну й національна автономія для її української частини. Стратегічним завданням була незалежність у складі соборної України.

2. Боротьба за загальне виборче право. Українці в австрійському парламенті і Галицькому сеймі

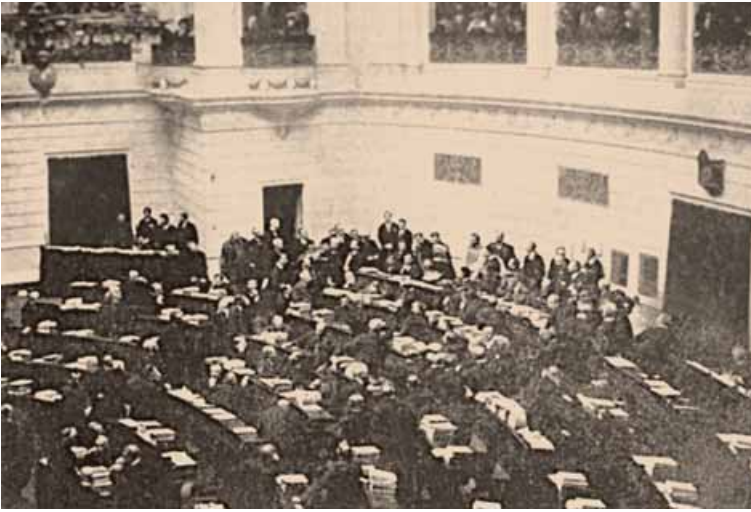
Введення загального виборчого права дозволило б подолати дискримінацію українців на виборах і мати в австрійському та місцевих парламентах достатню кількість захисників національних інтересів. У боротьбу за свої права активно включилося кероване політичними партіями селянство. Крім економічних вимог, під час уже згадуваного вище потужного хліборобського страйку 1902 р. селяни домагалися загального виборчого права. У 1906 р. майже 30 тис. селян зібралося у Львові на віче, де вимагали не тільки економічних полегшень, але й політичних свобод і загального виборчого права.

Під тиском народу у 1907 р. австрійський уряд провів нарешті реформу Віденського парламенту. Загальні вибори до Галицького і Буковинського сеймів були проведено пізніше. Як наслідок, помітно збільшилося українське представництво.

Тривала вперта парламентська боротьба в Галицькому сеймі, де домінували польські партії. Прагнучи розколоти українське населення, польські політики на виборах 1908 р. зробили ставку на «москвофілів». Якщо до 90-х років XIX ст. польський і «москвофільський» рухи в Галичині були непримиренними противниками, то надалі адміністрація почала підтримувати «москвофілів» на противагу українському рухові. Але їхні надії не справдилися. Вплив «москвофілів» швидко й неухильно зменшувався.

Площа Св. Духа (нині площа А. Міцкевича). Львів. Початок XX ст.

Засідання Галицького сейму. Частина сейму, де засідають українські депутати. Львів. Початок ХХ ст.

Адміністрація Галичини вдалася до прямого підтасовування виборчих бюлетенів і масового побиття в день виборів жандармами українських селян. При цьому були вбиті й поранені. У відповідь на криваву розправу український студент Мирослав Січинський здійснив замах на життя намісника Галичини Анджея Потоцького, якого звинувачували в брутальному порушенні прав українців.

Хоча підтасовки й зменшили українське представництво в Галицькому сеймі, але воно було більшим, ніж раніше. Наступні ж вибори в 1913 р. дали можливість українцям зробити черговий крок у збільшенні свого представництва в цьому органі. Якщо в 1908 р. було обрано 12 українських патріотів і 8 «москвофілів», то через п'ять років – 30 посланців національного табору й лише одного «москвофіла».

В австрійському парламенті українці домагалися поступок в економічній і культурній сферах та постійно висували основну вимогу – надання українським землям політичної автономії у складі Австро-Угорщини. Перебуваючи у меншості в Галицькому сеймі, українські делегати рішуче обстоювали свої позиції, вдаючись при потребі до демонстративного залишення зали засідань або навіть до тактики протесту голосом, що зупиняло хід дебатів.

3. Боротьба за український університет

Іншою пекучою проблемою Галичини на початку ХХ ст. стало питання українського університету. У діючому у Львові університеті мовою викладання була спочатку німецька, а в 1861 р. австрійський уряд дозволив за-

Мирослав Січинський

Демонстрація львів'ян на захист убитого студента Адама Коцка. 1910 р.

мінити її на польську чи українську, залежно від волі викладачів. У 1894 р. було відкрито перші українські кафедри, у тому числі кафедру історії, якою керував М. Грушевський. Але це не змінило мовний режим в університеті. Як і раніше, панували німецька і польська мови.

Поміркуйте

Чому українцям було важливо мати університет з українською мовою викладання?

Тоді почалася боротьба за окремий український університет. На своєму віці в 1901 р. студенти вимагали зробити крок у цьому напрямі і перейти до створення паралельних груп з українською мовою викладання на всіх факультетах. У 1902 р. 600 українських студентів оголосили бойкот Львівському університету і на знак протесту роз'їхалися для продовження навчання до університетів у Відні, Кракові й Празі.

Одночасно українські представники постійно вимагали прийняття рішення щодо українського університету від віденського парламенту. Між польськими і українськими студентами розгорівся конфлікт.

Кіннота австрійської жандармерії перетнула шлях демонстрантам, які прямують до будинку Галицького крайового сейму у Львові. 1911 р.

У липні 1910 р. під час збройної сутички загинув український студент Адам Коцко.

Загострення ситуації в Галичині змусило реагувати центральну владу. Після тривалих переговорів австрійський імператор остаточно погодився на те, щоб для українців не пізніше як до 1916 р. збудували окремий університет. Прихильне ставлення австрійських властей було спричинене напруженими міжнародними відносинами, зокрема між Австро-Угорщиною і Росією. Австро-Угорщина хоч-не-хоч змушена була щось обіцяти українцям, аби зберегти їхню лояльність. У 1912 р. з Відня до адміністрації Галичини надійшли інструкції з вимогою *ставитися однаково до поляків та українців*. Уряд взяв на себе зобов'язання ввести українську мову в державне діловодство краю і у Львівському університеті. Збільшувалися дотації на культурні й господарські потреби українців. Один з лідерів народовців Юліан Романчук став заступником голови австрійського парламенту.

4. Національний рух на Буковині та в Закарпатті

Як зазначалося раніше, з кінця XIX ст. буковинське політичне життя розвивалося «синхронно» з галицьким. Буковинські депутати разом з галицькими входили до «Українського клубу» у віденському парламенті, а головні політичні партії – національно-демократична, радикальна і соціал-демократична – були майже тотожні з галицькими. Ця співпраця не була безхмарною, але вона привела до перемоги української орієнтації серед буковинської інтелігенції. Перемогу закріпив розвиток мережі культурних та господарських організацій. Місцеві українські школи та громадські організації стали найкращими з усіх, що існували у трьох західноукраїнських регіонах. Діяло багато організацій найрізноманітнішого характеру: студентських, жіночих, учительських, церковних, драматичних, музичних, наукових, гімнастично-спортивних тощо.

У 1909 р. у Чернівцях відбувся з'їзд, на який прибули всі активні українські діячі: сільські вйти (старости) із заступниками, голови читалень «Просвіти» і товариства «Січ» тощо. На з'їзді створили «Руську раду», відому також під назвою «Селянська партія» на чолі з професором Степаном Смаль-Стоцьким.

Українське національне відродження на Буковині перебувало в тісному зв'язку із загальним українським відродженням. Від самого початку в краї успішно протистояли румунізації та онімеченню, налагоджували зв'язки з українцями з інших земель, доводили історичні права українців на Буковину.

Що ж стосується Закарпаття, то тут на початку XX ст., як і раніше, національний рух залишався слабким.

Герб герцогства Буковини

Поміркуйте

Чому національний рух у Закарпатті залишався слабким?

Августин Волошин

У політичному й культурному житті цього краю переважали «москвофіли». Українська орієнтація була пов'язана з тижневиком «Наука». Його редактором з 1903 р. був **Августин Волошин (1874–1945)**, який згодом відіграв велику роль у національно-визвольному русі в Закарпатті. Певні зв'язки підтримувалися з галицькими українцями. Але внесок закарпатських діячів у розвиток загальноукраїнського політичного і культурного руху був мінімальним. На початку ХХ ст. Закарпаття залишалося, за висловом М. Драгоманова, «пораним братом». Справжнє національне відродження розпочалося в краї пізніше.

5. Кроки до узгодження міжнаціональних відносин

Доля українського національного руху значною мірою залежала від ставлення до нього поляків і євреїв, які були найбільш організованими й освіченими національними меншинами Західної України.

Поміркуйте

У чому суть суперечностей між українцями і польською меншістю і на якій основі можна було сподіватися на компроміс між ними?

Кожну, навіть найменшу, поступку українцям доводилося буквально «виривати» у гострому протистоянні з чиновниками і польськими політичними партіями. Але протистояння було безперспективне – воно вело українсько-польські відносини в глухий кут. Серед політиків обох народів посилювалися настрої на користь примирення. Підстав для цього було достатньо. Адже українсько-польські відносини не обмежувалися конфліктами і протистоянням. Обидва народи сотні років жили поруч і використовували взаємне сусідство. Зокрема, контакти з польською культурою сприяли засвоєнню українцями європейських ідей. Нарешті, тісними були особисті стосунки між українцями і поляками: досить поширеними були змішані українсько-польські шлюби.

У лютому 1914 р. було укладено польсько-українську компромісну угоду. Українці повинні були одержати третину місць у Галицькому сеймі і повнозначне представництво в різних сеймових комісіях. Поляки зобов'язувалися не чинити перешкод заснуванню українського університету у Львові. Укладення угоди могло послужити поворотним пунктом у польсько-українських відносинах, сприяти їх нормалізації. Однак її так і не було втілено в життя, оскільки через декілька місяців розпочалася Перша світова війна.

Досить складними в Галичині склалися українсько-єврейські відносини.

Поміркуйте

На якій основі могло відбутися взаємопорозуміння між представниками української більшості і єврейськими громадами України?

Євреї змушені були вибирати між поляками, у руках яких сконцентрувалися важелі управління в краї, і українцями – корінною і найбільш

шою, але пригнобленою етнічною спільнотою. У другій половині XIX ст. євреї охоче засвоювали польську культуру, бо це відкривало перед ними доступ до закритих для неасимільованих євреїв сфер життя: юриспруденції, літератури, освіти, мистецтва і т.п. На початку XX ст. в регіоні посилювався антисемітизм. У цих умовах лише окремі представники єврейської еліти в краї могли сподіватися на більш-менш комфортне майбутнє. Тому серед євреїв стали посилюватися *сіоністські настрої* – курс на самозбереження себе як євреїв, щоб з часом відновити власну державу в Палестині. Що ж до польсько-українських суперечностей, то тут вони прагнули зберігати нейтралітет, який, однак, не виключав і окремих випадків взаємодопомоги. Так, у 1907 р. під час виборів до австрійського парламенту завдяки українській підтримці було обрано депутатами двох національно свідомих євреїв.

6. Діяльність національних і спортивно-фізкультурних організацій «Сокіл» і «Січ»

Українські патріотичні організації на початку XX ст. проводили значну роботу з виховання в національному дусі молоді. У Львові діяло підпільне товариство «Молода Україна». Таємні організації були створені в середніх школах галицьких міст. Вони здійснювали серед молоді культурно-освітню роботу.

Поміркуйте

Чому національні діячі Галичини звертали особливу увагу на роботу з молоддю?

Для виховання молоді наприкінці 90-х років XIX ст. у Львові було засновано спортивно-фізкультурну організацію «Сокіл», яка діяла й у багатьох селах. Великі заслуги в розбудові «Сокола» мав педагог Іван Боберський (1873–1947), який очолював товариство в 1910–1914 рр. За цей час воно поширило діяльність на всю Галичину.

У 1900 р. в одному із сіл Снятинського повіту виник перший гурток спортивно-фізкультурної організації «Січ». Ця молодіжна організація,

Січове свято у Станіславі

яка теж поширила діяльність на всю Галичину, перебувала під впливом радикальної партії. Всі організації об'єднувалися в Головному січовому комітеті, який у 1912 р. перейменовано на «Український січовий союз». Перед початком Першої світової війни «Січ» і «Сокіл» провели у Львові великий крайовий збір молоді для відзначення 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка. Обидві організації були масовими й налічували близько 12 тис. членів.

Молодь мріяла про військову підготовку, щоб можна було найкраще прислужитися своєму народові в час боротьби за державність України. Щоб проводити військове навчання, учні львівських середніх шкіл у 1911 р. створили напівлегальний гурток «Пласт». Юнаки цього гуртка в 1913 р. виїхали до Києва і пропагували там ідею військового виховання серед молоді Наддніпрянщини. Військове навчання молоді здійснювало утворене в 1912 р. товариство «Січові стрільці».

Підсумки й узагальнення

Галичина на початку ХХ ст. була загальноукраїнським центром визвольного руху. Там відбувався стрімкий злет національної свідомості. За кілька десятиліть з інертної і безправної селянської маси виросла свідомо своїх політичних інтересів згуртована українська спільнота. Розгорнулася гостра політична боротьба на захист прав і свобод українців, за національну автономію Східної Галичини, за український університет. Українські патріотичні організації здійснювали значну роботу з виховання в національному дусі молоді. Діяли підпільні молодіжні організації, спортивно-фізкультурні патріотичні товариства «Січ» і «Сокіл». Це значно загострило українсько-польське протистояння. Все ж перед Першою світовою війною протиріччя до певної міри вдалося пригасити.

Рівень розвитку національно-визвольного руху в Галичині, на Буковині і в Закарпатті був різний. На Буковині національний рух розвивався синхронно з рухом у Галичині. На ситуації в Закарпатті позначалася його ізольованість від решти територій України.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте географію розселення українців і поляків у Східній Галичині.
2. Які обставини вплинули на активізацію національного руху в Галичині?
3. Назвіть головні гасла, які висували учасники національно-визвольного руху.
4. Розкажіть про боротьбу українців Галичини за загальне виборче право.
5. Чому такою важливою для галичан була проблема відкриття українського університету?
6. У чому проявлялося піднесення національно-патріотичного руху молоді?
7. Які особливості національного руху на Буковині та в Закарпатті?
8. У чому полягає суть польсько-українського компромісу 1914 р.?
9. Охарактеризуйте українсько-єврейські відносини на початку ХХ ст.
10. З якою метою утворювалися організації «Сокіл» та «Січ»?
11. Назвіть спільну мету, навколо якої об'єднувалися учасники національно-визвольного руху на заході і сході України.

Документи

Іван Лисяк-Рудницький про національний рух у Галичині

...Поява сильної та динамічної спільноти у Галичині наклала відбиток, особливо після 1905 р., на українські землі в Росії. Так сформувалася концепція Галичини, як «українського П'ємонт»: маленького краю з великою місією, покликаного стати географічною базою і плацдармом визвольної боротьби всього українського народу.

Для українського національного руху у Галичині двадцять п'ять років перед вибухом Першої світової війни були періодом неухильного просування на всіх фронтах. Один із тогочасних польських публіцистів влучно охарактеризував такий розвиток подій, як «українське завоювання». Завоювання було, перш за все, внутрішнім і полягало у проникненні в широкі маси українців модерної національної свідомості. Це досягалося через постійно розширювану мережу народних товариств: освітніх, професійних, господарських, напіввійськових та ін. Участь у таких товариствах, місцеві філії яких сягали кожного містечка й села, давала селянам нове почуття людської гідності...

У політичній сфері тепер стало можливим розпочати систематичний, наполегливий наступ на польську гегемонію в Галичині...

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Львів, 1994. – Т. 1. – С. 477–479.

Запитання і завдання

1. Розкрийте зміст вислову «Галичина – український П'ємонт».
2. Завдяки чому забезпечувався поступ національного руху на західноукраїнських землях? Чому в Наддніпрянщині такого поступу не спостерігалося?

§19–20. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

Згадайте 1. Яким був стан освіти в Україні в XIX ст.? 2. Назвіть відомих діячів української науки другої половини XIX ст. 3. Назвіть відомих вам українських письменників другої половини XIX ст. Визначіть особливості їх творчості. 4. Назвіть найпомітніші досягнення українського мистецтва другої половини XIX ст.

Творче завдання Яким чином розвиток культури в 1900–1913 рр. впливав на формування модерної української нації?

1. Освіта

Господарське, суспільно-політичне і духовне життя людства в 1900–1913 рр. значно ускладнилося. Лише ті народи світу, які зуміли істотно підвищити свій освітній рівень, були здатні належним чином відповісти на модернізаційні виклики епохи. Чи належали до цих народів українці?

Загальний рівень освіченості дорослого населення Наддніпрянщини (за винятком дітей до 9 років) напередодні Першої світової війни становив лише 20 %. На території Австро-Угорщини цей рівень був удвічі більшим.

Поміркуйте

Чому освітній рівень населення Наддніпрянщини був нижчий, ніж у Росії і Західній Україні?

Разом з тим у передвоєнні десятиліття відбувалося значне розширення шкільної мережі з обох боків російсько-австрійського кордону. В Російській імперії розглядали питання про введення загальної початкової освіти. Реалізації цього питання завадила Перша світова війна.

Стан народної освіти погіршувався забороною проводити навчання в школі українською мовою. Деякі земства виносили ухвали про рідну мову, але уряд відхилив ці прохання, а вчителів, які намагалися користуватися українською мовою як допоміжною, звільняли. Російська мова сприймалася українськими дітьми важко, і саме це часто обумовлювало низьку успішність і небажання продовжувати навчання.

У середній школі вчилися переважно діти дворян і державних урядовців. Після революції 1905–1907 рр. склад учнів середніх шкіл дещо демократизувався.

Вищу освіту забезпечували три університети (Харківський, Київський, Одеський) і декілька спеціальних інститутів та ліцеїв. Соціальний склад студентства лишався переважно дворянсько-буржуазним. Однак революція 1905–1907 рр. примусила уряд відчинити двері для вихідців з «нижчих» станів. У 1910 р. студенти цих станів (діти міщан, майстрових, селян) становили в Київському університеті трохи більше третини.

На західноукраїнських землях на початку ХХ ст. шкільна мережа розширилася. Кількість середніх шкіл у Східній Галичині протягом 1900–1909 рр. майже подвоїлась. Але українські діти в цих школах становили лише 20 % всіх учнів.

На території Західної України існувало 4 вищих навчальних заклади: університети у Львові та Чернівцях, політехнічний інститут і академія ветеринарної медицини у Львові. У 1911 р. у Львівському університеті українці становили 21 %, у Чернівецькому – 17,6 % від загальної кількості студентів.

Учительський інститут. Катеринослав. Початок ХХ ст.

І все ж, порівняно з Наддніпрянщиною, стан справ з освітою на Заході України, особливо початковою, був помітно кращим. Початкову освіту отримували майже всі діти. Практично кожне західноукраїнське село мало освітні осередки, які були популярні серед селян. У більшості сіл «Просвіта» утримувала свої бібліотеки. У них налічувалося сотні книжок (як художніх творів, так і популярних видань з різних галузей знань – все це рідною мовою).

Особливо помітною стає відмінність між підросійською і австрійською Україною, якщо порівнювати ситуацію з навчанням рідною мовою. На сході України такі навчальні заклади взагалі були заборонені. На західноукраїнських землях перед Першою світовою війною українськими були 6 державних гімназій і 15 приватних середніх шкіл. Кількість народних українських шкіл (початкових) напередодні Першої світової війни сягла 3,5 тис., навчання в них велося рідною мовою.

2. Наука

Революція 1905 р. принесла деякі полегшення для розвитку української науки. Формально скасовувалися утиски українського друкованого слова, зміцнів і зв'язок української науки з закордоном. У 1907 р. у Києві за зразком Наукового товариства ім. Т. Шевченка (Львів) було утворено **Українське наукове товариство (УНТ)**, головою якого обрали Михайла Грушевського. УНТ видавало свої наукові збірники.

Великий крок уперед у дослідженні минулого України зробила історична наука.

Поміркуйте

Які обставини на початку ХХ ст. загострили інтерес у суспільстві до минулого України?

На початку ХХ ст. побачили світ перші книжки найдетальнішої, в 10-ти томах, «Історії України-Руси» М. Грушевського. Широку популярність мали праці з історії України **Олександрі Єфименко (1848–1918)**. Почесний доктор Харківського університету, О. Єфименко з 1907 р. викладала історію України на Вищих жіночих курсах у Петербурзі. З Харковом була пов'язана діяльність **Дмитра Багалія (1857–1932)**. Як професор Харківського університету він розгорнув широку роботу з дослідження історії Слобідської України, виховав свою школу спеціалістів з української історії та культури.

Визначним українським етнографом і археологом був **Федір Вовк (1847–1918)**. Він став організатором і учасником археологічних розкопок, етнографічних та антропологічних експедицій у різних куточках України.

Серед науковців-філологів на початку ХХ ст. найпомітнішими стали **Борис Грінченко (1863–1910)** та **Агатангел Кримський (1871–1942)**. Б. Грінченко протягом 1907–1909 рр. редагував 4-томний «Словарь української мови», який і досі залишається одним з найавторитетніших і найповніших словників. А. Крим-

Дмитро Багалій

Федір Вовк

Агатангел Кримський

ський ретельно вивчав староукраїнські тексти, що дало змогу спростувати твердження про російський, а не український характер мови давнього Києва.

Передова наукова думка розвивалась і серед учених-природознавців. Деякі з них вийшли на чільні рубежі світової науки. **Данило Заболотний (1866–1929)**, вихованець Одеського і Київського університетів, свої перші відкриття зробив на Одеській бактеріологічній станції. Працюючи лікарем, він успішно застосував свої відкриття і сміливо перевіряв на собі запропонований ним препарат для лікування холери. Д. Заболотний брав участь у ліквідації чуми, холери та інших інфекційних хвороб на Поволжі й в Туркестані, вивчав поширення інфекції в Аравії, Індії, очолював експедицію по боротьбі з чумою в Монголії, Китаї, Ірані, Месопотамії, за що був нагороджений багатьма іноземними орденами і медалями.

Київський політехнічний інститут став одним із центрів технічного прогресу всієї імперії. Гірничий інженер **Леонід Лутугін (1864–1915)** створив геологічну карту Донецького басейну, яка стала на десятиріччя основою гірничих досліджень. Інженер **Михайло Курако (1872–1920)**, що працював спочатку на Катеринославському, а потім на Маріупольському металургійних заводах, заклав основи передової вітчизняної металургії. Велику роль в її розвитку відіграли відкриті професором Київського університету **Сергієм Реформатським (1860–1934)** хімічні реакції металоорганічного синтезу.

3. Література

Перед українською літературою на початку ХХ ст. постають нові перспективи. Поширювалася українська преса, яка надавала свої сторінки письменникам. Творчість Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського виводить українську літературу з кола переважно селянської тематики. Українські письменники сприймають нові мистецькі течії (*модернізм*), що відповідали реаліям і настроям епохи. Не відмовляючись від традиційного роману, молоді прозаїки звертаються переважно до короткого оповідання (*новели*).

Поміркуйте

Як поширення модернізму в художній літературі пов'язане з життєвими реаліями епохи?

Професійних письменників на початку ХХ ст. було мало. Щоб забезпечити своє існування, вони мусили працювати службовцями, адвокатами, вчителями тощо, віддаючи творчості тільки вільний від роботи час.

Серед письменників виділявся **Михайло Коцюбинський (1864–1913)**. У найвідомішому своєму творі – повісті «Fata morgana» – М. Коцюбинський через опис історії окремої родини майстерно відобразив настрої і переживання села перед 1905 р., у час революційного вибуху та після нього. У подальших новелах М. Коцюбинський подав образ не тільки царської реакції в Україні, але й непереможну оптимістичність, закоханість у життя своїх земляків, красу природи рідного краю.

Василь Стефаник

Одночасно з Коцюбинським як майстер новели постав **Василь Стефаник (1871–1936)**. Манеру В. Стефаника характеризує психологізм, сувора простота викладу. Кожна його новела – до краю згущена, зовні стримана людська трагедія: це картини смерті або чекання її, разуючої бідності, безнадійної самотності, спричинені злиднями родинні трагедії, темного пияцтва, тяжкої розлуки з рідним селом.

У суто реалістичному напрямку починав свою творчість один з найпопулярніших українських письменників того часу **Володимир Винниченко (1880–1951)**. У його перших оповіданнях, сюжети для яких брав з життя провінційних міщан і селян-наймитів, розкривалися конфлікти з працедавцями. Потім з'явилися оповідання на модну тоді тему – життя босяків, життя у казармах і в'язницях. Після революції 1905 р. В. Винниченко переходить на позиції модернізму: у його творчості переважають сюжети із зображенням психологічних і моральних переживань інтелігентів – головним чином революціонерів, зламаних урядовою реакцією.

Найпопулярнішим українським поетом початку ХХ ст. став **Олександр Олесь (Кандиба) (1878–1944)**. Поет сильного темпераменту, автор інтимно-ліричних віршів, більшість яких покладені на ноти, стали романсами, вражав на тлі попередньої, здебільшого суворої, а часто моралізаторської поезії щирістю, відчуттям природи, легкістю, новими і сприйнятливими образами, співучістю й милозвучністю. Під час революційних подій 1905 р. в поезії Олександра Олеся звучали енергійні ноти боротьби і віри в перемогу. Однак пора післяреволюційної реакції гнітюче вплинула на поета. Мотивами розчарування була пройнята і його лірика, і драматична поема «По дорозі в казку».

Червоною ниткою через твори українських письменників проходила *ідея соборності*, думка про необхідність єднання всіх українців. Вони бачили перед собою один народ, волею обставин розділений кордоном. І самі імена кращих з них об'єднували українців. Тараса Шевченка шанували і на сході, і на заході України. Його обрамлений вишиваними рушниками портрет був і в сільській хаті на Наддніпрянщині, і в будинку прикарпатського селянина. Івана Франка, Василя Стефаника, Лесю Українку, Михайла Коцюбинського знали й любили по обидва боки кордону.

4. Архітектура

Будинок з химерами в Києві.
Архітектор Владислав Городецький

Для оздоблення фасаду та інтер'єрів будинку було широко застосовано кераміку і майоліку, виготовлену за спеціальними ескізами учнями Миргородської керамічної школи та народними майстрами Опішні. Внутрішнє оформлення приміщень та настінні розписи, у яких використано мотиви та орнаменти українського народного мистецтва, виконали художники **Сергій Васильківський (1854–1917)**, **Микола Самокиш (1860–1944)**, **В. Кричевський**. В українському національному стилі збудовано також школу ім. Івана Котляревського в Полтаві, художню школу в Харкові, прибутковий будинок у Катеринославі та ін. Характерною рисою цих споруд була імітація в камені форм дерев'яної народної архітектури, використання елементів давньої церковної архітектури, зокрема веж. Мотиви української народної архітектури в західно-українському будівництві початку ХХ ст. добре помітні в спорудах архітекторів **Івана Левинського (1851–1919)**, **Олександра Лушпинського (1878–1943)**, **Євгена Нагірного (1885–1951)** у Львові (будинки товариства «Дністер» – 1905 р., бурси Українського педагогічного товариства – 1908 р.) та ін.

5. Музика

Станіслав Людкевич

Багатющим джерелом розвитку музичної культури була народнопісенна творчість. Народні пісні в обробках **Миколи Лисенка (1842–1912)**, **Миколи Леонтовича (1877–1921)**, **Станіслава Людкевича (1879–1979)** дедалі частіше використовувалися в концертному репертуарі професійних виконавців і самодіяльних хорових колективів. Хорові та вокально-інструментальні обробки народних пісень, оригінальні твори композиторів, у яких широко використовувалися характер, образи і мелодика народної пісні, сприяли зміцненню в українській музиці початку ХХ ст. основ демократизму й народності. Провідне місце в музичній культурі в Україні належало Миколі Лисенку. Він

Соломія Крушельницька в ролях Брунгільди та Аїди

не тільки писав музичні твори, а й знаходив час для педагогічної діяльності, займався громадсько-музичною і концертною діяльністю.

І зараз досить популярні прекрасні опери Миколи Лисенка «Енеїда», «Різдвяна ніч», «Утоплениця», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», які є надбанням національної класичної музики. У 1904 р. у Києві за ініціативи М. Лисенка було відкрито вищу музично-драматичну школу та в 1905 р. у Львові музичний інститут. Талановитими продовжувачами творчих заповітів М. Лисенка були композитори **Кирило Стеценко (1882–1922)**, Микола Леонтович, **Яків Степовий (Якименко) (1883–1921)**, Станіслав Людкевич.

Пісенно-музичну культуру українського народу на початку ХХ ст. примножувала видатна оперна актриса **Соломія Крушельницька (1873–1952)**. Талановита співачка аматорських колективів, вона в 1893 р. закінчила Львівську консерваторію і того самого року дебютувала в рідному місті як оперна солістка. Удосконаливши своє мистецтво в Мілані (Італія), вона виступала не тільки у Львові, а й у Відні, Варшаві, Кракові, Петербурзі, Одесі та на сценах багатьох оперних театрів Європи й Америки. Її репертуар сягав 60 опер. За красу чистого й сильного голосу (сопрано) та визначні акторські здібності світова критика називала С. Крушельницьку найкращою співачкою того часу.

6. Театр

Продовжувалося розпочате в другій половині ХІХ ст. піднесення театрального мистецтва України. Відбувається перехід від *традиційної побутовості до театрального модерну*. Найвидатнішими діячами театру цього часу були брати Іван, Микола і Панас Тобілевичі, що увійшли в історію української культури під псевдонімами **Івана Карпенка-Карого (1845–1907)**, **Миколи Садовського (1856–1933)** та **Панаса Саксаганського (1859–1940)**.

С. Васильківський. Вечірня тиша. Стара церква. Галичина, 1901 р.

Репертуар українського театру визначали чудові п'єси старшого з братів – Івана Карпенка-Карого. Славу театру примножили і молодші брати. Вони створили безсмертні сценічні образи, стали видатними організаторами українського театру. Микола Садовський у **1906 р.** створив у **Полтаві перший український стаціонарний професійний театр**, який у 1907 р. переїхав до Києва і став першим українським стаціонарним театром столиці України. Саме в цьому театрі розквітнув талант видатної української актриси **Марії Заньковецької (1860–1934)**.

В українському театрі починає утверджуватися *модерністський напрям*, який витісняє *реалістичний етнографізм* з його милуванням патріархальщиною, і розкриває нові перспективи життя, пов'язані з індустріальною революцією, прискоренням ритму життя, урбанізацією, соціальною мобільністю тощо.

7. Живопис

Новий крок уперед на початку ХХ ст. зробив український живопис. Серед найвизначніших майстрів пензля слід назвати живописця-баталіста Миколу Самокиша. Навчаючись у Петербурзькій академії мистецтв, а потім у Парижі, М. Самокиш досяг високої майстерності в зображенні батальних сцен. За серію перших картин його удостоїли звання академіка. Разом із С. Васильківським М. Самокиш у 1900 р. створив альбом «Українська старовина», а в 1912 р. – «Мотиви українського орнаменту», які й до цього часу захоплюють глядачів. Йому належать також батальні альбоми «Війна 1904–1905 років» та серія малюнків про війну з Наполеоном у 1812 р.

Визначним художником України того часу був і **Кириак Костанді (1852–1921)**. Вихованець Одеської малярської школи, а потім Петербурзької академії мистецтв, К. Костанді в 1907 р. здобув звання академіка. Його картини – «У люди», «Старенькі», «З пташиного польоту» та багато інших написано з великою майстерністю. З 1902 р. К. Костанді очолював «Товариство південно-російських художників», яке в 1905 р. розпочало видавати в Одесі свій журнал.

К. Костанді. У люди (на заробіток)

У творах художників України початку ХХ ст. яскраво проявляється *орнаментальне начало*, яке є однією з основних ознак мистецтва *модернізму*.

Підсумки й узагальнення

Модернізаційні зміни сприяли розвитку української культури. У 1900–1913 рр. вона зробила впевнений крок уперед. Розширилася шкільна мережа, хоча ні кількість шкіл, ні якість навчання в них ще не відповідали потребам часу. Не були зняті заборони царських властей щодо навчання українською мовою. Кращою, ніж на Наддніпрянщині, була освітня ситуація на західноукраїнських землях. Але й там було ще далеко до задоволення потреб українського населення в освіті.

Помітний крок уперед зробила наука.

У літературі і мистецтві поступово утверджувалися принципи *модернізму*, які відповідали настроям новітньої доби, сприяли формуванню української свідомості, ідеї культурної, літературної, географічної, мовної та політичної єдності східної і західної частин України.

Перевірте себе

1. Які процеси відбувалися у сфері освіти на Наддніпрянщині та в Західній Україні?
2. Як на стані освіти в Україні позначалася колоніальна політика російського уряду?
3. Розкажіть про досягнення української науки.
4. Назвіть відомих вам українських учених початку ХХ ст.
5. Назвіть найкращі твори української літератури початку ХХ ст.
6. Що нового з'явилося в українській архітектурі?
7. Що вам відомо про український театр початку ХХ ст.?
8. Назвіть відомих вам українських живописців початку ХХ ст.
9. Як розділ України на підросійську і півавстрійську впливав на розвиток української культури.

Документи

Відомий історик Дмитро Дорошенко про російську політику щодо освіти та культури в Україні

Зі страху перед українським сепаратизмом, він (*російський уряд. – Авт.*) умисне держав український народ у темряві й культурному занепаді, не даючи йому школи на рідній мові й не дозволяючи української літератури та преси, виганяючи українську мову з ужитку в церкві і взагалі в публічному житті. Він насилав на Україну хмари своїх учителів, урядовців, священників умисне задля русифікації. Як звичайно в таких обставинах, на Україну йшли далеко не найкращі елементи (до самої революції 1917 року на Правобережній Україні вчителі діставали спеціальну платню «за обрусіння»), які зовсім не дбали за інтереси населення. Наслідок урядової системи політики супроти України був той, що в порівнянні з великоруськими губерніями відсоток грамотних в Україні, що ще в XVII–XVIII ст. славилася своїм шкільництвом, був значно нижчий. Талановитий український народ, про здатність якого до освіти, науки й мистецтва в один голос говорили всі чужинці, опинився в стані культурного занепаду й відсталости.

Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 т. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966; Глобус, 1992. – Т. II (від половини XVII століття). – С. 327.

Запитання і завдання

1. Яку мету переслідував російський уряд, чинячи перепони розвитку освіти і культури в Україні?
2. Які наслідки мала для України ця політика?

§21. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ

Згадайте 1. Які релігійні конфесії існували в Україні у XIX ст.? 2. Що вам відомо про їхню діяльність?

Творче завдання Порівняйте місце і роль православної і греко-католицької церков у суспільному житті українців 1900–1913 рр.

1. Особливості церковного життя України в модерну епоху

В умовах модернізації традиційна роль церкви в житті народу змінюється. Зокрема, поширюються секуляризаційні тенденції – тобто прагнення до звільнення від релігійних обмежень, повернення до реального світу з його проблемами. У суспільстві стають популярними гасла релігійної терпимості, свободи віровизнання, відокремлення церкви від держави, школи від церкви тощо. Одним з проявів цього було поширення в суспільстві атеїстичних поглядів.

Разом з тим секуляризація підштовхувала духовенство до реформування церкви, пристосування її до швидкозмінних запитів мирян.

Історично склалося так, що в Україні протягом століть не було єдиної церкви. Дві християнські церкви, православна та греко-католицька – перша переважно на Сході, інша на Заході України – намагалися як задовольняти релігійні запити українців, так і виражати їхні духовні інтереси в цілому.

Потрапивши в XVII ст. під владу московських патріархів, а згодом російських чиновників із Святійшого Синоду, православна церква в Україні відірвалася від вікових традицій українського народу і стала на службу імперській політиці. Єпископами, священиками, учителями духовних семінарій та в духовних бурсах-школах часто були росіяни, які навчали в душі великоросійського патріотизму. Усього наприкінці XIX ст. серед духовенства українських губерній українців було 50 %.

Поміркуйте

Які наслідки мала русифікація православної церкви в Україні?

Від 1799 р. на Київському митрополичому престолі жодного разу не було українця, а з 1812 р. уже не висвячували українців на єпископів. Російська православна церква стала засобом зросійщення й денаціоналізації віруючих. Імперський уряд заборонив вживати українську мову навіть у проповідях. На початку XX ст. було дозволено відправлення церковного богослужіння мовою багатьох народів Росії, але не українського. Духovenство зобов'язувалося стежити за політичними рухами, у тому числі й українськими, та інформувати про них поліцію.

Уряд заборонив будувати церкви в українському стилі, малювати ікони, переслідував українські звичаї.

Крім двох головних християнських церков, в Україні існували релігійні громади інших конфесій (католицизм, іудаїзм, мусульманство, протестантизм та ін.), які мали своїх прихильників переважно серед представників національних спільнот.

2. Національно-модернізаційні процеси в православній церкві України

Модернізаційні процеси, які охопили суспільство, позначилися й на становищі православної церкви. Одним з характерних проявів модернізації церковного життя в Україні стало прагнення до створення національної церковної організації. Такий хід історії був наслідком зростання національної свідомості населення, активізації його громадської ініціативи.

Поміркуйте

Які обставини сприяли поширенню в середовищі православного духовенства Наддніпрянщини проукраїнських симпатій?

У підросійській Україні, незважаючи на всі зусилля уряду і церковних властей, серед духовенства було чимало людей, які намагалися надати церкві українського характеру. Як і в світських навчальних закладах, у Київській духовній академії та духовних семінаріях існували опозиційні гуртки, у тому числі й українофільського характеру (Громади). Під їхнім впливом перебувала частина духовної молоді. З початком революції в різних місцях України – на Волині, Катеринославщині, Київщині, Поділлі, Полтавщині, Чернігівщині – духовенство та парафіяни виступили за українізацію проповіді та богослужіння, за визнання одного з найприродніших людських прав – звертатися до Бога рідною мовою. 1903 р. у Відні українською мовою опубліковано Біблію у перекладі П. Куліша, І. Нечуй-Левицького та І. Пулюя. Частина накладу була завезена в Над-

дніпрянську Україну. В умовах революції 1905–1907 рр., коли контроль церковних верхів ослаб, українізацію проповіді подекуди вдавалося зробити явочним порядком. Досить широко проповідь рідною мовою стала практикуватися й на Поділлі. На Катеринославщині в 1909 р. навіть було видруковано збірник проповідей українською мовою. У 1906–1911 рр. з'явилася можливість видати в Москві українською мовою Біблію, над перекладом якої працював П. Морачевський.

З різних губерній надходили повідомлення про бажання духовенства і віруючих запровадити викладання українською мовою в церковно-парафіяльних школах та духовних семінаріях. Синод мусив реагувати на подібні постанови. У 1907 р., як виняток, було дозволено викладання української мови в церковнопарафіяльних школах на Поділлі, а в 1908 р. санкціоновано введення в Подільській семінарії тих предметів (щоправда, необов'язкових), про які клопотався єпархіальний з'їзд.

Але поодинокі локальні перемоги суті справи не міняли. Це зрозуміли деякі національно зорієнтовані священники й миряни. «Нам, українцям, потрібна українська православна церква, як білорусам білоруська», – писав у 1911 р. у листі до газети «Рада» один із священників. Вимоги надання автокефалії (незалежності) українській церкві увійшли в програму Української народної партії.

3. Протестантський рух

Відірваність православної церкви від запитів та інтересів населення зумовлювала популярність ідей протестантизму.

Протестантизм поширювався, головним чином, на Півдні України, в колоніях німців-переселенців. Через українських робітників, які працювали в колоніях, цей рух перекинувся на навколишнє населення. Популярною була секта баптистів. Її члени вважали, що людину можна хрестити тільки в дорослому віці, коли вона вже розуміє акт хрещення. Члени іншої секти – євангелістів – визнавали лише вчення Нового Заповіту і відкидали всі інші церковні джерела. Не приймали вони рішення церковних синодів, писання отців церкви тощо.

Але найпоширенішою була секта, відома під назвою «штунда». Назва ця походила від німецького слова «штунде» (година). Ця година щодня відводилася на читання Біблії та співання псалмів. Простота штундизму полегшувала його успіх: він охопив Херсонщину, Катеринославщину, Волинь. Влада штундистів переслідувала: їх засиляли до Сибіру, тримали у в'язницях; у них відбирали дітей тощо. Лише революція 1905 р. зняла заборону на їхню діяльність. Переслідувалися й інші секти.

Поміркуйте

Чому влада переслідувала сектантів?

Переслідування сектантів підвищувало їхню популярність, підтримувало авторитет, як мучеників за віру. У 1914 р. в Україні уже було 4 млн сектантів.

Спільною рисою сектантських рухів було те, що вони відривали своїх послідовників від православної церкви. При цьому всі секти ігнорували проблеми захисту національних інтересів українців. Головним чином

вони звертали увагу на соціальні моменти. Звичайно, серед сектантів траплялися і національно свідомі українці, проте не вони визначали обличчя сект. Сектантський рух не виконував ролі об'єднавчої для українців сили.

4. Церква в Галичині

Греко-католицька церква в Галичині відігравала діаметрально протилежну роль порівняно з православною церквою на Наддніпрянщині. Охоплюючи найширші маси населення, вона будила національну свідомість у Західній Україні – від великих міст до найглухіших сіл.

Поміркуйте

Чим визначалася особлива роль у західноукраїнському суспільстві греко-католицького духовенства?

Часто греко-католицький священник був єдиною високоосвіченою людиною в селі, до якого всі зверталися за порадою. Один з діячів цієї церкви на установчих зборах львівської «Просвіти» говорив: «Дивні речі чинить Провидіння... Та Унія, що її сприяв польський уряд в XVI ст., перевернулася в XIX ст. в найбільшу захисницю української національної справи, давши низку патріотів священників-католиків, що врятували Галичину від полонізації».

Непересічна роль у національному русі Галичини належала митрополиту греко-католицької церкви **Андрею Шептицькому (1865–1944)**. У січні 1901 р. відбулася його офіційна інтронізація на Галицьку митрополію. Багато зробив у власне церковних справах, домагаючись, щоб розкол церков в Україні не перешкоджав загальнонаціональному відро-

Андрей Шептицький – єпископ Станіславський. 1899 р.

w - Katedra ruska św Jura
berg - St. Jura-Kirche

Кафедральний Собор Св. Юра у Львові. Початок XX ст.

дження. Андрей Шептицький перший з греко-католицьких митрополитів звернув увагу на Схід. У 1908 р. він таємно подорожував Центральною Україною, налагоджував контакти з місцевими українцями, з ученими Києва. Андрей Шептицький організував щорічні з'їзди церковних діячів різних слов'янських народів для обговорення питань, пов'язаних з об'єднанням церков. Разом з тим Андрей Шептицький був одним з ініціаторів укрїнсько-польського примирення.

5. Церковне життя на Буковині

На Буковині понад дві третини віруючих належали до православної церкви. Як і в Наддніпрянщині, тут ця церква не виконувала роль захисника українських інтересів. Якщо православна церква на Сході України служила засобом зростання краю, то на Буковині вона була під сильним румунським впливом: більшість серед духовенства складала румуни або румунізовані українці. Лише на рубежі ХХ ст. буковинці домоглися, щоб українці отримали 2 місця радників у керівництві місцевої єпархії та кафедру на богословському факультеті Чернівецького університету.

Поруч із православними на Буковині проживала греко-католицька меншість. Буковинські греко-католики відчували позитивний вплив земляків з Галичини.

У цілому румунський тиск на українців був пом'якшений сусідством сильної греко-католицької церкви. Звичайно, цей вплив, перш за все, позначався на буковинських одновірцях. Але й православних віруючих надихав приклад успішної оборони національних прав галичанами. Налагодивши зв'язки з ними, вони з успіхом протистояли румунізації та онімеченню.

6. Церква в Закарпатті

Серед українців Закарпаття переважали віруючі греко-католики. Була й незначна присутність православ'я. Неодноразово і в ХVIII, і в ХІХ ст. робилися спроби церковного об'єднання з Галичиною. Але цьому рішуче протидіяли угорські власті. Як і в Галичині, греко-католицька церква в Закарпатті була опорою українства.

Греко-католицький Кафедральний собор в Ужгороді. Початок ХХ ст.

Проте якщо на Прикарпатті справі національного відродження служило все греко-католицьке духовенство, то по інший бік Карпатських гір певна частина священників піддалася угорському тиску і не чинила опору зугорщенню, зокрема перекладанню богослужіння угорською мовою.

Роль захисника українства, яка в Галичині належала Андрею Шептицькому, на Закарпатті взяв на себе мукачівський єпископ **Юлій Фірцак (1836–1912)**. Він рішуче боровся проти зугорщення краю, протестував проти економічного пригнічення українців. На його протести мусили реагувати в Будапешті, і на початку

XX ст. закарпатці після впровадження деяких реформ відчували певне економічне полегшення.

Підсумки й узагальнення

Важливою стороною української дійсності початку XX ст. було церковне життя. В Україні діяли дві великі християнські церкви – православна та греко-католицька. Після підпорядкування в 1686 р. Української православної церкви Москві вона втратила свою самостійність, а з нею відійшла в минуле і її роль захисниці інтересів українства. Православна церква в Україні перетворилася на опору імперського режиму, байдужу до українських і національних запитів. Унаслідок цього з'явилися й набули поширення різні релігійні секти.

Але не все було втрачено. У православній церкві ніколи не зникали священники, переважно нижчої ланки, які намагалися відродити її як національну. Однак тоді вони були в меншості.

Іншим був стан церковного життя на західноукраїнських землях. Тісно пов'язана з народом греко-католицька церква, починаючи з кінця XVIII ст. чимдалі виразніше виступала як сила, що рішуче стояла на боці українців у їхній протидії полонізації, зугорщенню, румунізації. Цій церкві належала провідна роль у піднесенні національної свідомості населення Західної України.

Перевірте себе

1. Яку роль церква відігравала в житті українського суспільства?
2. Назвіть християнські церкви, що діяли в Україні.
3. З якої причини православна церква в Україні стала знаряддям зросійщення українського народу?
4. Розкажіть про церковну опозицію політиці зросійщення.
5. Що спричинило появу і поширення в Україні сектантського руху?
6. Яку роль відігравала греко-католицька церква в національному відродженні на західноукраїнських землях?
7. Охарактеризуйте особливості релігійного життя на Буковині та в Закарпатті.

Документи

Поступки Російської православної церкви щодо мови богослужіння

За почином Російської церкви на початку XX ст. православне богослужіння відправлялося: у краях надбалтійських – фінською, естонською, латиською, німецькою мовами; на Волині – чеською (для чеських колоністів); на Кавказі – вірменською, осетинською, грузинською, мовою сирохалдейською, абхазською й почасти російською; у Криму, Сибірі й східних володіннях Росії – татарською, чуваською, киргизською, черемиською, мордовською, зирянською, монгольською, китайською, японською, правдоподібно також остяцько-самоїдською; у Північній Америці – екімоською, індійською, англійською.

Річицький А. Проблеми української релігійної свідомості. – К.; Тернопіль, 2000. – С. 314–315.

Запитання і завдання

У чому проявлявся проімперський характер дій ієрархії православної церкви в Україні? Чому в Україні не була дозволена українізація богослужіння?

§22. НАШ КРАЙ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Згадайте Які зміни, що відбулися в краї у ХІХ ст., ви вважаєте найважливішими?

Творче завдання Визначіть внесок своїх земляків у розгортання модернізаційних процесів в Україні в 1900–1913 рр.

Назвіть особливості економічного розвитку в краї на початку ХХ ст. Чи позначилася на ситуації у вашому регіоні економічна криза 1900–1903 рр.?

На початку ХХ ст. формуються українські та загальноросійські партії. Знайдіть матеріали про їхню діяльність у вашому краї. Чи були серед активних діячів цих партій ваші земляки?

Підготуйте розповідь про основні події революції 1905–1907 рр. у вашому краї. З'ясуйте, якими були наслідки революції 1905–1907 рр.

Що ви знаєте про життя краю в післяреволюційний період? Якщо територія краю підпала під дію столипінської аграрної реформи, то як вона здійснювалася, які мала прояви, відмінні від інших регіонів, і чим завершилася?

Складіть хронологічну таблицю «Наш край в 1900–1913 рр.».

Дата	Події в краї	Джерело, з якого ви дізналися про ці події

Бурхливі події початку ХХ ст. суттєво змінили життя значної частини українців. Чи відомо вам про те, як позначалися ці події на житті ваших предків?

На початку ХХ ст. відбувалися помітні зрушення у способі життя, пов'язані з використанням у побуті технічних досягнень і винаходів. Це особливо стосувалося міських жителів. Знайдіть дані з історії вашого міста, які засвідчують ці зрушення. Складіть розповідь про архітектурні будівлі, що з'явилися тоді у вашому населеному пункті, про знаряддя праці, житло, одяг і господарські споруди, які використовувалися на початку ХХ ст.

Спробуйте узагальнити все відоме вам про найважливіші події та зміни в житті вашої області, району, міста, села протягом ХІХ – початку ХХ ст. У цьому вам допоможуть і експозиції краєзнавчого музею.

§23. ПІДСУМКОВО-УЗАГАЛЬНЮЮЧИЙ УРОК

Згадайте 1. До складу яких адміністративно-політичних одиниць Російської і Австро-Угорської імперій входили на початку ХХ ст. українські етнічні землі?
2. Перед якими історичними викликами стояла Україна на початку ХХ ст.?

1. Україна перед модернізаційними викликами

У 1900–1913 рр. на шляху від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства Україна зробила помітний крок вперед. Частково, цей шлях долався революційними методами (російська революція 1905–1907 рр.),

частково – з допомогою реформ (столипінська аграрна та інші реформи в Наддніпрянщині, виборча та інші реформи в Західній Україні).

У ці роки економічний потенціал України помітно посилювався: збільшилися потужності вугільної, металургійної і цукрової промисловості – основні галузі Наддніпрянщини. Україна закріпила своє становище вугільно-металургійної бази Російської імперії. У Західній Україні інтенсивно розвивалося нафтовидобування.

Ринкова стихія невідворотно вела і до формування місцевого капіталу, який був багатонаціональним, що відбивало історичні реалії України. У місцевому підприємстві виокремлювалися і знаходили своє місце українські представники. Перспективи для їх росту були досить широкі.

Продовжувалася урбанізація України. Міста швидко зростали, забудувалися новими вулицями, зводилися унікальні споруди і комплекси, до роботи залучалися відомі архітектори.

Ринкові відносини дедалі глибше проникали в сільське господарство, сприяючи його розвитку. Відбувалася самоорганізація селянства: сформувалася щільна мережа кооперативів, де був значний вплив української національної інтелігенції. Наддніпрянська Україна залишалася житницею Європи.

Йшов невідворотний процес політичної модернізації: по обидва боки російсько-австрійського кордону, який проходив по р. Збруч, діяли партії і громадські організації. Формувалися кадри партійних діячів, які набували досвіду політичної діяльності. У Російській імперії з помітним запізненням порівняно з Австро-Угорською вводилися начала парламентаризму: хоча загального виборчого права не було (діяла куріальна система), до виборів до загальноімперської Державної думи, яка засідала в Петербурзі, допускалися і жителі України. Земства як органи місцевого самоврядування, що діяли в лівобережних губерніях України з 1865 р., у 1911 р. вводилися також на Правобережжі – у Київській, Волинській і Подільській губерніях. У Західній Україні парламентаризм упроваджувався послідовніше: спочатку вводилося загальне виборче право до загальноімперського парламенту, а напередодні Першої світової війни і до Галицького і Буковинського сеймів.

Досить швидко формувалася інтелігенція, у тому числі й українська національна. Розвивалася народна освіта, наука, мистецтво.

У контексті зазначеного поставимо питання: чи можна було на підставі модернізаційного прогресу 1900–1913 рр. подолати той важкий тягар проблем, з якими увійшла Україна в ХХ ст.? Нагадаємо ці взаємопов'язані проблеми: *перша* – бездержавний статус України; *друга* – її територіальна роз'єднаність; *третья* – неузгодженість міжнаціональних відносин в Україні.

2. На шляху до створення власної державності

Чи просунулася за 1900–1913 рр. Україна на шляху до *відродження власної державності*?

До створення державності на українських землях (тобто на суцільному масиві території Європи, де переважало українське населення) підштовхували ряд об'єктивних обставин.

По-перше, економічні реалії України.

Російська та Австро-Угорська імперії перетворили Україну на джерело своїх прибутків, на ринок збуту товарів та постачальника сировини. Центральні уряди не зважали на місцеві особливості й потреби населення. В Україні, як і раніше, розвивалися, головним чином, видобувні галузі (вугільна, гірничорудна, нафтова) та первинна переробка сировини (виплавка чавуну і сталі). Машини й механізми вироблялися, в основному, за межами України, а потім з великими прибутками збувалися на її території. З галузей машинобудування відносно розвинутим було в Україні лише сільськогосподарське і, до певної міри, паровозобудівне. Усі ці перекоси в промисловому розвитку, відсутність завершених економічних циклів робили економіку України надзвичайно вразливою щодо економічних криз і міцно прив'язували її до господарства імперських центрів.

Яскравим показником нерівноправного становища України в Російській імперії є дані про податки, які збирала імперія на її території. Ця сума на початку ХХ ст. на 50 % перевищувала суму видатків на українські губернії. Таким чином, половина загальної суми податків з України йшла на користь інших частин держави та утримання її бюрократичного апарату. «Українська пшениця, сало, горілка, згодом цукор, залізо й вугілля стали такою ж опорою Російської імперії, як хутрянний “ясак” самоїдів та остяків», – зазначав М. Грушевський.

Подібне можна сказати й про Західну Україну. У Галичині крайовий податок був утричі більший, ніж у Нижній Австрії, а асигнування на культуру й охорону здоров'я – у три-чотири рази менші.

Несправедливий характер економічних відносин між імперськими центрами і Україною негативно позначився на становищі всіх соціальних і національних груп. Життя вимагало зміни цих відносин, що було неможливо без власної держави.

По-друге, до створення власної держави підштовхувала спотворена соціальна структура.

У тих групах, що визначали технічний і науковий прогрес (підприємці, робітники, інтелігенція), українці були представлені слабко. І в Наддніпрянщині, і в Західній Україні вони перебували, головним чином, на нижніх щаблях соціальної драбини.

Це становище викликало загострення національних суперечностей і вимагало істотного корегування.

По-третє, не маючи своєї держави, українці не могли сподіватися на гармонійний культурний розвиток. Рівень освіти в Україні був значно нижчий, ніж у центральних районах обох імперій. У Наддніпрянській Україні українці не мали власної народної школи взагалі.

Перебуваючи у складі чужих держав, населенню України годі було сподіватися на встановлення справедливості в економічному житті, соціальних відносинах і культурі. Необхідно було будувати власну державу.

Чи готове було українське суспільство до створення власної держави?

«У своїй хаті своя правда, і сила, і воля!» – писав Т. Шевченко. До цього висновку керівники визвольного руху Західної України дійшли в 90-х роках ХІХ ст., а в Наддніпрянщині – на рубежі ХІХ–ХХ ст. Саме тоді український визвольний рух вступив у політичний етап розвитку. На цьому етапі процес формування модерної української нації переходить у третю, заключну фазу. Наскільки довго триватиме цей процес – залежало від багатьох обставин. Але в 1900–1913 рр. він чітко проявився. Якщо

наприкінці XIX – на початку XX ст. українські партії і національно-патріотичні гуртки Наддніпряни, працюючи в підпіллі, об'єднували десятки (інколи кілька сотень) активних членів і симпатиків, то в 1912–1913 рр. під гаслами захисту української культури виступали вже десятки тисяч представників усіх верств українського суспільства (похорон геніального українського композитора М. Лисенка, мітинг і демонстрації до роковин з дня народження національного пророка Т. Шевченка). Вимога автономії України з вуст українських депутатів на всю імперію прозвучала з трибуни російської Державної думи. Українська ідея починає оволодівати масовою свідомістю і перетворюється на фактор безпосередньої боротьби за державність. Українцями починають відчувати себе багато жителів країни, які ще недавно на запитання: «*До якої національності ти належиш?*», не могли дати конкретної відповіді. Це яскравий вияв того, що процес націотворення переростає рамки *неполітичного культурництва* і переходить у фазу *масових політичних рухів*. На цьому етапі нація, яка перебуває в стадії формування, ставить питання про власну *державність*.

3. Перспектива об'єднання українських земель

Одним з трагічних наслідків бездержавного становища України, істотною перешкодою на шляху його подолання була територіальна розчленованість. Напередодні Першої світової війни Україна входила до складу двох сусідніх імперій – Російської і Австро-Угорської. Державний кордон між цими імперіями унеможлиблював нормальні зв'язки між населенням Наддніпрянської (підросійської) і Західної України, яка входила до складу Австро-Угорщини (підавстрійської).

Ситуація ускладнювалася ще й тією обставиною, що внутрішній адміністративний устрій обох імперій – Російської і Австро-Угорської, який складався історично, не враховував географію розселення етносів. Імперії відмовлялися реформувати свій адміністративно-територіальний поділ так, щоб межі губерній відповідали географії розселення українців.

Територіальна розчленованість України створювала реальну загрозу існуванню українців, як окремого етносу. *З одного боку*, виникали сприятливі умови для прискореної асиміляції українців у середовищі сусідів – освіченіших і організованіших, а інколи й переважаючих чисельно. *З іншого боку*, накопичувалися місцеві мовні та інші етнокультурні відмінності, які «віддаляли» розселені в різних адміністративних одиницях двох імперій групи українців. Приклади, коли на базі одного етносу формувалися дві нації, історія знає.

Щоб уникнути такої гіркої долі національна політична еліта спрямовувала свої зусилля на те, щоб переконати українців у тому, що і Наддніпрянина, і Східна Галичина, і Північна Буковина, і Закарпаття заселені їх співвітчизниками. Це усвідомлення означало сприйняття ідеї *єдності, соборності України*.

Особливого значення від початку XIX ст. став набувати фактор мовної єдності. Українська інтелігенція енергійно працювала над створенням єдиної літературної мови, щоб забезпечити подолання відмінностей регіональних діалектів. Західні українці брали за зразок мову, якою користувалися східноукраїнські автори. Твори наддніпрянських письмен-

ників поширювалися в Західній Україні. «Кобзар» Т. Шевченка більше друкувався в Галичині, ніж в підросійській Україні, де на розповсюдження українського слова було накладено заборону. Художні твори західноукраїнських авторів читали на Наддніпрянщині. У літературно-художніх журналах Західної України часто траплялися публікації наддніпрянських авторів. Українська інтелігенція в обох імперіях, визначившись як єдине національне ціле, почала користуватися *спільною мовою*, що стало важливим кроком до перетворення українців в одну націю на практиці.

Одночасно формувалася *спільний погляд на минуле* українського народу, вироблялися спільна політична стратегія, бачення майбутнього єдиної нації, а не лише окремих її частин.

Коли почали розгортати свою діяльність українські національні партії, то в своїх програмах вони поставили вимогу створити суверенну і *соборну* українську державу.

Оскільки австрійська Україна була набагато меншою, ніж російська, то протягом ХІХ ст. поступово утвердилась ідея об'єднання навколо Наддніпрянщини, яку називали *Великою Україною*. І це остаточно зробило прагнення до соборності повномасштабними і незворотними.

Жодна з українських національних партій не планувала будувати майбутню українську державу на частині етнічної української території. Всі вони бачили Україну *в єдності всіх її територій*, незалежно від того, до складу якої держави і адміністративно-територіальної одиниці Російської чи Австро-Угорської імперії вони входили.

Ця думка стала поступово проникати в маси, перетворюючись у невід'ємну складову українського бачення майбутнього (*українського проекту*). Ідея української соборності була *адекватною* (такою, що цілком відповідає ситуації) *відповіддю територіально розчленованого українства на виклик історії*.

4. Проблеми узгодження міжнаціональних відносин

Україна була багатонаціональною країною. Усе населення України, незалежно від національного походження, перебувало під впливом модернізаційних змін. Зростав рівень його освіченості, національної свідомості. Як наслідок, у середовищі найбільших національних громад України – росіян, поляків, євреїв – з кінця ХІХ – початку ХХ ст. почали формуватися політичні партії, які виголошували своє бачення майбутнього. Суто українських (територіально) партій російської, польської чи єврейської громад в Україні не склалося. Місцеве неукраїнське населення входило до складу російських, польських чи єврейських партій, які діяли в масштабах усієї імперії (російські та єврейські), або кількох її регіонів (польські, які свою діяльність поширювали на Польщу, Україну, Білорусію, Литву). Керівні органи загальноросійських партій перебували поза Україною. Ці партії розглядали майбутнє України через призму *російського* чи *польського проектів* або, відповідно, у контексті бачення свого майбутнього єврейською громадою. Звичайно *ці проекти і бачення* не співпадали з *програмами*, які розроблялися українськими політичними партіями і які становили суть *українського проекту* – плану українського національного відродження і створення національної держави.

Без узгодження відносин між українцями та представниками інших національних громад не можна було сподіватися на безхмарне майбутнє і розв'язання головної проблеми, яка постала перед українцями на початку ХХ ст. – відродження власної держави. У такому узгодженні були зацікавлені всі жителі України, як українці, так і більшість представників інших національних громад, що здавна жили на її території і своє майбутнє пов'язували з нею.

Вивчаючи в 9-му класі історію України, ви довідалися, що з початку ХІХ ст. до участі в українському національному відродженні залучалися деякі росіяни, поляки, грузини, євреї, представники інших етнічних груп України. Їх приваблював справедливий і благородний характер вимог українців і відчуття того, що Україна – спільна Батьківщина. У 1900–1913 рр. цей процес посилювався. На Наддніпрянщині на позиції українства стала частина представників польської громади – спольщених у минулому українських шляхетських родів. Найвідомішими серед них були В'ячеслав Липинський, який заклав теоретичні основи *українського територіалізму (патріотизму землі)*, і граф Михайло Тишкевич. Вони продовжували традиції «хлопоманів» 60-х років ХІХ ст. і приєдналися до консервативно налаштованих українських груп.

Деякі жителі України, за походженням росіяни, що пов'язали своє майбутнє з українським народом, також стали членами українських національних партій. Так, катеринославські робітники, брати Воробйови (Горобці), стали активними діячами місцевої організації УСДРП. Один з найвідоміших ідеологів українського визвольного руху ХХ ст. Дмитро Донцов мав російські етнічні корені.

На підтримку українства виступили деякі видатні представники єврейської громади України, зокрема, Володимир Жаботинський, який гостро критикував російських політиків за їхні виступи проти української мови і культури.

Перед війною почастишали спроби польсько-українського і українсько-єврейського порозуміння в Галичині. Переговори з поляками закінчилися угодою 1914 р., яка відкривала сприятливі перспективи гармонізації відносин між українцями і поляками.

На початку ХХ ст. в Україні почастишали прояви місцевого патріотизму (*патріотизму землі, або територіального патріотизму*), який не мав суто національного забарвлення. Почуття любові до України відчували представники різних національностей, які знайшли прихисток на її прекрасній землі. З іншого боку, їх обурював жорсткий імперський централізм, несправедлива податкова політика, коли з рідного краю безпідставно «викачувалося» більше, ніж з інших. Вони бачили, що це призводить до згубних наслідків для всіх жителів України незалежно від національного походження. Не завжди прояви місцевого патріотизму означали симпатії до українського визвольного руху. Але, виступаючи проти імперського централізму, місцеві патріоти розхитували його фундаментальні основи і об'єктивно сприяли справі українського національного визволення.

Таким чином, напередодні Першої світової війни на шляху міжнародного порозуміння були зроблені важливі, досить успішні кроки. Це був крок у напрямку формування *української поліетнічної політичної нації*.

Перевірте себе

1. Як впливали зміни в економічному житті України в 1900–1913 рр. на українське націотворення?
2. Який вплив на перспективу українського націотворення і державотворення мали зміни в соціальному складі населення?
3. Наблизили чи віддалили події 1900–1913 рр. в обох частинах України перспективу утворення української держави?
4. Які перспективи відкривалися в 1900–1913 рр. у справі об'єднання (соборності) українських земель?
5. Який поступ відбувся в 1900–1913 рр. щодо розв'язання міжнародних суперечностей в Україні?

Розв'яжіть творче завдання до Теми 1

Як відреагувала в 1900–1913 рр. Україна на історичні виклики епохи?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1896 р.** – склалася київська група Українська соціал-демократія (УСД).
- 1897 р.** – створення Загальної української організації (ЗУО).
- 1898 р.** – створення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП).
- Кінець XIX – початок XX ст.** – український визвольний рух перейшов у третю (політичну) фазу.
- Кінець XIX – початок XX ст.** – заснування в Україні синдикатів.
- 1900–1903 рр.** – економічна криза в українських губерніях Російської імперії
- 1901 р.** – чернець граф Андрей Шептицький очолив Українську греко-католицьку церкву.
- 1900 р.** – створення першого гуртка спортивно-фізкультурної організації «Січ».
- 29 січня 1900 р.** – створення Радикальної української партії (РУП).
- 1 травня 1900 р.** – у Харкові відбулися масовий робітничий страйк і 10-тисячна демонстрація.
- 1900 р.** – видання програми РУП «Самостійна Україна».
- Кінець 1901 – початок 1902 р.** – створення Української народної партії (УНП).
- 1902 р.** – великі селянські виступи на Полтавщині та Харківщині, масовий селянський страйк у Західній Україні.
- 1904 р.** – створення воєнізованої організації «Оборона України» у складі УНП.
- Осінь 1904 р.** – створення Української демократичної партії (УДП).
- 9 січня 1905 р.** – «Кривава неділя».
- 1905 р.** – РУП перейменовано на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП).
- 1905 р.** – УДП і УРП об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП).
- 1905–1907 рр.** – демократична революція в Російській імперії.
- 14 червня 1905 р.** – повстання на панцернику «Потьомкін».
- 17 жовтня 1905 р.** – Микола II видав Маніфест, яким встановлювалися громадянські свободи та створювалася Державна дума.
- 30 жовтня 1905 р.** – в Одесі відкрито першу «Просвіту».

- Жовтень 1905 р.** – виникла перша рада робітничих депутатів у Катеринославі.
- Листопад 1905 р.** – повстання на крейсері «Очаков».
- Листопад 1905 р.** – вихід першої української газети «Хлібороб».
- Кінець листопада 1905 р.** – прийнято закон, який дозволяв видавати літературу національними мовами, створювати культурно-освітні національні товариства і відкривати національні театри.
- Січень 1906 р.** – у Києві почала виходити щоденна українська газета «Громадська думка».
- Грудень 1905 р.** – збройні повстання у Харкові, Олександрівську і на Донбасі.
- 1906 р.** – М. Садовський створив у Полтаві перший український стаціонарний професійний театр.
- Травень 1906 р.** – офіційне розпорядження про скасування обмежень української мови, введених Емським указом.
- 9 листопада 1906 р.** – указ, що започаткував столипінську аграрну реформу (завершена законами від 14 червня 1910 р. і 29 травня 1911 р.).
- 1907 р.** – у Києві розпочало діяльність Українське наукове товариство (УНТ).
- 3 червня 1907 р.** – третьочервневий переворот. Закінчення революції.
- 1908 р.** – створення в Києві Товариства українських поступовців (ТУП).
- 1908–1913 рр.** – промислове піднесення Наддніпрянської України.
- 1909 р.** – рішення про недопущення викладання української мови в школах.
- 20 січня 1910 р.** – циркуляр П. Столипіна із заборонаю реєструвати будь-які чужорідні («инородческие») товариства й видавництва.
- 1911 р.** – створення таємного гуртка «Пласт».
- 1912 р.** – перший у післяреволюційні роки масовий виступ українців під час поховання М. Лисенка; створення військово-патріотичного товариства «Січові стрільці».
- 1913 р.** – виступ Д. Донцова з програмою політичного відокремлення від Росії.
- 10–11 березня 1914 р.** – протести проти заборони святкування в Києві століття від дня народження Т. Шевченка.

Умовні скорочення

- Бунд** – Загальний єврейський робітничий союз
- Есери** – партія російських соціалістів-революціонерів
- ЗУО** – Загальна українська організація
- КДП, кагети** – Конституційно-демократична партія
- РСДРП** – Російська соціал-демократична робітничка партія
- РСДРП(б)** – Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)
- РСДРП(м)** – Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків)
- РУП** – Революційна українська партія
- ТУП** – Товариство українських поступовців
- УГКЦ** – Українська греко-католицька церква
- УДП** – Українська демократична партія
- УДРП** – Українська демократично-радикальна партія
- УНП** – Українська народна партія
- УНТ** – Українське наукове товариство
- УРП** – Українська радикальна партія
- УСД** – група Українська соціал-демократія
- УСДРП** – Українська соціал-демократична робітничка партія

Тема 2. УКРАЇНА В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Творче завдання до Теми:

Наближала
чи віддаляла
Перша світова
війна перспективу
відродження
Української
держави?

§24–25. ПЛАНИ АНТАНТИ І ТРОЇСТОГО СОЮЗУ ЩОДО УКРАЇНИ. ПОЗИЦІЇ УКРАЇНЦІВ

Згадайте 1. Коли виникли Антанта і Троїстий союз? 2. З якою метою були створені ці воєнно-політичні блоки? Які держави входили до них?

Творче завдання Як противники у Першій світовій війні враховували прагнення українських національних партій до відродження української державності?

1. Воєнно-політичні блоки та їхні цілі у війні

18 липня (1 серпня за н. ст.) 1914 р. почалася Перша світова війна.

До війни світ ішов поступово. В умовах модернізації економічний розвиток відбувався нерівномірно. У другій половині XIX ст. великі європейські держави, США і Японія зробили різкий ривок уперед. Нарощування економічного потенціалу супроводжувалося гонкою озброєнь, у ході якої великі держави розробляли і брали на озброєння нові зразки військової техніки, збільшували чисельність своїх армій. На початку XX ст. вони вже відчували себе достатньо сильними, щоб реалізувати свої воєнно-політичні проекти, які розроблялися десятиліттями. Назрівала війна за перерозподіл уже поділеного світу, за розширення економічних і політичних впливів, за нові ринки збуту. У цій війні зішлись два воєнно-політичні блоки – Антанта (Росія, Франція, Велика Британія), з одного боку, і Центральні держави – Німеччина і Австро-Угорщина, у союзі з якими в різний час перебували Італія, Туреччина, Болгарія – з другого. На початку війни в союзі з Центральними державами перебувала Італія, тому це об'єднання називалося Троїстим союзом.

У ході війни Центральні держави і їхні союзники планували істотно потіснити держави Антанти в їхніх традиційних сферах впливу; Антанта,

у свою чергу, прагнула розгрому Німеччини та її союзників і зміцнення свого становища в Європі та інших частинах світу.

Як складова Антанти Російська імперія сподівалася в результаті війни розширити свої кордони, істотно послабивши або знищивши при цьому противників – Австро-Угорщину, Німеччину, Туреччину. У контексті цього завдання передбачалося реалізувати давні стратегічні цілі імперії – об'єднати під своєю владою всіх слов'ян (у першу чергу українців), захопити столицю Туреччини Стамбул і стратегічно важливі протоки Босфор і Дарданелли, що забезпечило б контроль у регіоні, зокрема над Балканами і Східним Середземномор'ям.

Поміркуйте

Який (справедливий чи несправедливий) характер мала ця війна?

Характер війни ретельно приховувався. Усі воюючі сторони неодноразово оголошували, що війна ведеться заради визволення «малих народів», якими вважали й український. Крім того, Росія маскувала свої наміри посиленням на історичну місію, яку начебто їй належить виконати – визволити з-під мусульманського контролю християнські святині. Так, єпископ Харківський Антоній (Храповицький) проголошував: «На теперішню війну наш народ дивиться як на визволення християнства від навали еретиків і магометан, а кінцевою метою її бачить визволення Священного Царгорода з церквою Святої Софії та Єрусалимом з Господнім гробом».

Попри ці демагогічні заяви, війна з обох сторін мала несправедливий, грабінницький, імперіалістичний характер.

2. «Українське питання» в Першій світовій війні

Географічне положення України в Європі перетворило її в політичний театр Світової війни.

По-перше, через Україну проходив російсько-австрійський кордон, який з початком війни став фронтом; по-друге, через її територію пролягав найближчий шлях з Німеччини і Австро-Угорщини на Кавказ, в Іран та Індію; по-третє, Україна була вигідним плацдармом для наступу Росії на Балкани і Туреччину.

Особливістю України, як майбутнього театру воєнних дій, була політична невлаштованість і внутрішня нестабільність, викликані бездержавним становищем. Серед населення і політиків України не зникло бажання створити власну національну державу, об'єднати в межах цієї держави Схід і Захід. Але ці прагнення суперечили інтересам європейських держав, які бачили Україну у своєму складі. Таким чином, навколо України накопичилося багато міжнародних суперечностей, які в комплексі з нерозв'язаними проблемами українського суспільства становили «українське питання».

Поміркуйте

У чому полягав міжнародний аспект «українського питання» в умовах Першої світової війни?

Загалом, суть «українського питання» полягала у відсутності незалежної української держави, незадовільному матеріальному і національно-культурному становищі її населення, територіальній розчленованості українських земель, прагненні української еліти до національно-державного відродження. «Українське питання» було однією з важливих причин дестабілізації міжнародних відносин у Європі, що підштовхувало два воєнно-політичних блоки до конфлікту. У стратегічних планах Росії, з одного боку, і Австро-Угорщини та Німеччини, з іншого, завоюванню України надавалося першочергове значення. Доки у складі Російської імперії перебувала Наддніпрянська Україна, царський уряд прагнув захопити й Західну Україну. З іншого боку, доки Австро-Угорщина володіла Західною Україною, її правителів не полишала спокуса захопити Наддніпрянську Україну. Про це свідчив досвід XIX ст., так було й напередодні Першої світової війни.

3. Плани Російської імперії щодо України

У контексті стратегічної мети – розгрому Німеччини та її союзників, панування над протоками Босфор і Дарданелли – першим своїм завданням у війні Росія ставила встановлення контролю над Східною Галичиною, Північною Буковиною і Закарпаттям, заселеними українцями. Грабіжницький характер своїх намірів російська пропаганда прикривала заявами про прагнення зібрати воедино всі «ісконно» російські землі, якими вона традиційно вважала українські етнічні території. Це був суто імперський проект розв'язання «українського питання».

Поміркуйте

Чому першочерговим завданням у війні Росія ставила захоплення Західної України?

Такий підхід дозволив розв'язати два завдання, які здавна ставила перед собою Російська імперія: по-перше, розширити свої кордони, послабивши або знищивши своїх противників; по-друге, ліквідувати організаційні центри визвольного руху в Галичині. У Росії добре знали про політично активних українців Наддніпрянщини, які називали Галичину «українським П'ємонтом», що стала центром боротьби за об'єднання і звільнення України з-під іноземного гніту. Знищивши «український П'ємонт», можна було сподіватися на швидку реалізацію «російського

Карта Європи 1914 р. Німецька карикатура

проекту» – злиття в «російському морі всіх слов'янських рік». Разом з тим зникало надокучливе «українське питання» – головний біль російської політики. До цього прагнули як російські урядовці, так і діячі неурядових політичних партій. Коли виникало питання про майбутнє України, усі вони говорили однією мовою – мовою великодержавного шовінізму. «Ця акція, – писав про майбутнє захоплення Західної України відомий російський політичний діяч ліберального спрямування П. Струве, – необхідна для оздоровлення Росії, бо існування малоросійської гілки в Австрії спричинить відродження “українського питання”».

4. Україна у воєнних планах Австро-Угорщини і Німеччини

Австро-Угорська імперія прагнула в ході війни зміцнити свої позиції в Західній Україні і приєднати до своїх володінь інші населені українцями території, у першу чергу Волинь і Поділля. Це дозволило б їй посилити вплив на інші слов'янські народи імперії (поляків, чехів, словаків, хорватів та ін.), позбавити претензій на керівну роль у слов'янському світі Росії. Разом з тим Австро-Угорщина обіцяла підтримувати визвольну боротьбу українського народу за створення самостійної України на відірваних від Росії територіях.

Поміркуйте

Чи могли бути в Німеччині плани щодо України, відмінні від австро-угорських планів?

Зі свого боку, Німецька імперія домагалася розширення своїх територій за рахунок українських земель Сходу і Півдня – економічно найрозвинутіших. Загарбання України серед німецьких політиків вважалося найважливішим кроком для розгрому Російської імперії. «Хто володіє Києвом, той має ключ від Росії», – писав ще в 1897 р. німецький публіцист Пауль Рорбах. Крім того, Південний Схід України розглядався як зручний плацдарм для подальшого наступу на Схід, аж до Індійського океану.

У Німеччині не виключали створення на відвоєнованих у Росії територіях формально самостійної, а по суті маріонеткової Української держави.

Картина російського художника «Согласие» 1914 р., присвячена англо-франко-російському союзу – Антанті

Текст під картиною (мовою оригіналу):

ФРАНЦІЯ

ЛЮБОВЬ въ ней чистая горитъ
Къ земле родимой и народу. –
Обьята ею, – отразитъ
Она тяжелую невзгоду...

РОССІЯ

Въ ней ВѢРА глубока; тревогой
Не поколеблема ничуть;
Святая Русь во имя Бога
Свершаетъ свой побѣдный путь...

АНГЛІЯ

НАДЕЖДА въ ней всегда живетъ
На мощь, величіе Россіи
Съ ЛЮБОВЬЮ, ВѢРОЮ идетъ
Она на бой и ихъ зоветъ
Сломитъ надменные стихи...

Передъ грозой враждебныхъ силъ
Въ дни тяжелой скорби, испытаній –
Святой союзъ ихъ въ полъ брани
Самъ Богъ съ небесъ благословилъ.

Зокрема, восени 1915 р. німецький канцлер заявив у рейхстазі, що «німецький імперський уряд ставиться прихильно до можливого створення самостійної Української держави».

Про свою підтримку ідеї відновлення Української держави заявляли Болгарія і Туреччина, які були союзниками Центральних держав.

5. Спільні прагнення українців у війні

Якщо країни Антанти і Центральні держави та їхні союзники у ході війни прагнули зміцнити імперську могутність і розширити сфери своїх впливів, то залежні народи сподівалися на поліпшення внаслідок війни свого становища, на ліквідацію національного гніту чи навіть відновлення національної державності своїх країн. Історичний досвід показує, що саме в результаті війн на політичній карті світу зникають одні держави і з'являються інші.

Таким чином, інтереси правлячих режимів і пригнічених народів були протилежними.

Поміркуйте

Чому інтереси правлячих режимів і пригнічених народів були протилежними?

Зазнавши впливу модернізації, залежні від Австро-Угорщини і Російської імперії народи приходили до висновку, що час старих імперій минув, і прагнули відновлення свого суверенітету. Український народ не став винятком. Його надії на краще посилювалися тими великими жертвами, яких він зазнав з перших днів війни. До російської, австрійської та угорської армій мобілізували мільйони українців (відповідно 4,0 млн і

0,3 млн чол.), які мусили воювати по обидва боки фронту. Для українців війна набула братовбивчого характеру.

У цій ситуації перед представниками українських національних партій постало питання: яку позицію зайняти щодо війни? Єдиної лінії в цьому питанні українці виробити не зуміли. Однак було спільне, що об'єднувало політично активні верстви населення Наддніпрянської і Західної України: прагнення використати війну для поліпшення національно-культурного становища України, а якщо виникне можливість – відродження її державності.

6. Ставлення до війни в Наддніпрянській Україні

Населення не одразу усвідомило масштаби трагедії, яка насувалася. Частина його поставилася до оголошення війни нейтрально, майже байдуже. У багатьох містах України відбулися демонстрації на підтримку війни. Нерідко призовники вимагали випивки. Доходило до пограбувань і втручання поліції. Виступів, які б мали антивоєнний характер, не було.

Більшість селян також була налаштована патріотично, а зіткнення з поліцією відбувалися під час п'яних виступів і погромів винних погребів.

Політичні партії підросійської України спільної лінії щодо позиції українців у війні не виробили.

Так, Симон Петлюра, Максим Славінський і деякі інші діячі українського руху, відбиваючи настрої частини українського суспільства, закликали всебічно підтримати Росію у війні проти Німеччини та Австро-Угорщини. При цьому вони сподівалися, що після переможного закінчення війни російський уряд змушений буде надати Україні автономію, бо іншими методами такою великою і густозаселеною територією він просто не зможе управляти. При цьому ніяких обіцянок царський уряд ні С. Петлюрі, ні М. Славінському, ні іншим політикам чи організаціям не давав.

Сестра милосердя часів Першої світової війни

Поміркуйте

Чи були, на ваш погляд, обґрунтованими ці надії?

Марність цих сподівань показали перші дні війни. Поки Україною йшла масова мобілізація до російської армії, імперська влада закривала українські газети і журнали, видавництва, «Просвіту». Багатьох українських діячів, зокрема М. Грушевського, було заслано. Поступово в Наддніпрянщині серед представників національного руху почали наростати антиросійські настрої. Рада Товариства українських поступовців – найвпливовішої української організації Наддніпрянської України – винесла постанову, що у світовій війні українці мають зайняти нейтральну позицію і не підтримувати жодну з воюючих сторін.

Ще одна група наддніпрянських діячів українського національного руху соціалістичного спрямування (А. Жук, Д. Донцов, В. Дорошенко, М. Ме-

леневський та ін.) створила у Львові в серпні 1914 р. Союз визволення України (СВУ), який проголосив своїм завданням відокремлення України від Росії і створення на відвоєнованих у неї землях Української держави під протекторатом Австро-Угорщини і Німеччини.

7. Ставлення до війни в Західній Україні

Серед українців Західної України також не було єдності у ставленні щодо позицій воюючих сторін. З перемогою Росії пов'язували своє майбутнє москвофіли, але їхній вплив у Галичині був незначним. Головні тодішні західноукраїнські партії – Національно-демократична, Радикальна і Соціал-демократична – з довоєнних часів мали проавстрійську орієнтацію. У серпні 1914 р. вони створили **Головну Українську Раду** у Львові, яка закликала галичан до боротьби за визволення України шляхом всебічної підтримки Австро-Угорщини. Головою Ради було обрано націонал-демократа Костя Левицького, його заступниками – радикала Михайла Павлика і соціал-демократа Миколу Ганкевича.

Поміркуйте

Які вимоги висувала Головна Українська Рада?

Основними вимогами національної програми Головної Української Ради було утворення самостійної Української держави на територіях, *які до війни належали Російській імперії*, і національно-територіальної автономії *західноукраїнських земель*, об'єднаних в окремий коронний край.

Головна Українська Рада створила військову організацію – **легіон Українських січових стрільців**, яка розглядалася як зародок майбутньої національної армії. Першим командиром став директор гімназії в Рогатині М. Галущинський. Здебільшого у Січові стрільці вступали молоді члени воєнізованих українських організацій: «Сокіл», «Січ», «Пласт» та ін.

Бажаючих записатися до лав Українських січових стрільців (скорочено «усусів») лише протягом перших двох тижнів виявилось близько 30 тис. чол. Незважаючи на те, що «усуси» воювали у складі австрійської армії, уряд дав згоду на озброєння лише 5 тис. чол. Австро-Угорщина всіляко обмежувала вплив українського національного руху, тримала його під своїм жорстким контролем.

Головна Українська Рада. У центрі – президент, доктор Кость Левицький. 1915 р.

Підсумки й узагальнення

Епоха модернізації відзначалася нерівномірним розвитком різних країн. Перша світова війна була наслідком загострення суперечностей між основними державами Європи, їх прагненням переділити на свою користь світ.

Україна була одним з об'єктів експансії обох воюючих сторін. Українські політики сподівалися, що у ході війни створиться сприятлива ситуація для відновлення суверенності України. При цьому вони сподівалися на підтримку однієї з воюючих сторін. Західноукраїнці орієнтувалися на співробітництво з країнами Троїстого союзу, наддніпрянці – частково сподівалися на підтримку Росії, частково – Німеччини і Австро-Угорщини («Союз визволення України»). Проте жодна з країн, які воювали, не обіцяла Україні відновлення держави і соборності. Вони переслідували власні егоїстичні інтереси. Однак історія має власну логіку, яка не співпадає ні з таємними планами, ні з демагогічними заявами імперських урядів. Досвід історії показує, що найчастіше розпад багатонаціональних імперій спричинювали війни, які різко загострювали всі внутрішні суперечності в державі й призводили до політичних переворотів чи народних революцій. Та правителі імперій, як правило, цих уроків не пам'ятали і саме війни вважали ефективним засобом зміцнення своєї могутності.

Перевірте себе

1. Що таке «українське питання» і як воно впливало на міжнародні відносини в Європі
2. Охарактеризуйте місце України у воєнних планах Російської імперії.
3. Яким уявлялося майбутнє України німецьким і австрійським політикам?
4. Порівняйте плани Антанти й Троїстого союзу в Першій світовій війні з прагненнями українців та інших бездержавних народів. Зробіть висновок.
5. Проаналізуйте позиції щодо Антанти і Троїстого союзу різних політичних сил Наддніпрянщини.
6. Яку мету ставили перед собою керівники Союзу визволення України?
7. Охарактеризуйте ставлення до воюючих сторін у Західній Україні.
8. Чим було викликане утворення легіону Українських січових стрільців?

Документи

1. Зі статті-відозви Симона Петлюри «Війна і українці»

...Вороги Росії при переході кордону будуть, звичайно, намагатися прихилити українську людність на свій бік і різними політичними обіцянками та національними принадами посіяти неспокій серед неї. Українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця і не тільки на полі бою, в шеренгах війська, що бореться проти порушників світового миру і права, але й як громадяни – обивателі, що повинні в міру своїх сил і спроможностей сприяти успішному виконанню російською армією вимовко відповідального завдання, що випало на її долю.

...Національна проблема, зокрема українська, вимагає свого невідкладного розв'язання. Такі струси в державному житті, як війна, відкривають очі суспільству державної нації на одну з її помилок у відношенні до недержавних народів. Воно переконується, що ці народи в однаковій мірі з ним відстоюють цілість

держави, обороняють її нерозривність та добро, віддають своїх дітей, тратять сили і матеріальні засоби на оборону від спільного ворога і що відосередність національних прагнень не є тією небезпекою, що в ній дехто вбачає загрозу цілості Росії. Примара цієї небезпеки завжди стояла на дорозі до бажаного розв'язання національного питання Росії, впливаючи на створення тих важливих умов, що ними намагались оточити життя недержавних народів. Якщо в найбільш критичні дні проби народи Росії виконують свої обов'язки у відношенні до неї, то в свідомість суспільства і його керівних кіл повинна просякати думка про надання цим народам і відповідних прав. В цьому відношенні можна завважити вже сприятливі симптоми. Логіка речей промовляє за те, що зміна відношення до іногородців торкнеться також і українців, і в перспективах розв'язання національного питання в Росії і українське питання теж буде поставлене на денний порядок.

Толерантна постава до українців Австрії, яку диктують обставини часу, відкрила б великі можливості: вона створила б потяг відірваної історичними умовами частини до національного українського цілого, зв'язаного з Росією: унаслідок того сталося би велике діло виправлення історичної помилки, а українському народові, що всі частини його були б з'єднані, відкрилась би можливість розвитку його багатих сил в єднанні з відродженою Росією і народами, що її заселяють.

Москва, липня 30 дня 1914 року.

// Петлюра Симон. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – С.185–186.

2. 3 «Маніфесту Головної Української Ради»

Ми не є прихильники війни, ми разом з цілим культурним світом уважаємо мир найціннішим добром людскости. Але бувають в історії держав і народів хвили, коли війна являється неминуча. І коли не можемо війни відвернути, то мусимо старатися, щоб ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли марно, щоб кров батьків принесла добро дітям.

Дорога, яка веде до сього, ясна.

Війни хоче царь російський, самодержавний володарь імперії, яка є історичним ворогом України. Царі російські зломали Переяславський договір, яким вони обов'язалися були шанувати самостійність України, і поневолили вільну Україну. Царська імперія протягом трьох століть веде політику, яка має за ціль відобрати поневоленій Україні національну душу і зробити український нарід частю російського народу. Царський указ відобрав українському народові його найсвятіше право, право рідної мови. В царській Росії нинішнього дня найбільше поневолений – український нарід.

І коли Росія хоче війни, то говорить з неї ненаситність, яка червоною ниткою тягнеться через усю історію імперії, що з московського князівства, загарбуючи все нові землі, поневолюючи народи, розрослася в колос, який від ряду літ загрожує загально-європейському мирови і загально-людському поступови, культурі і життю народів.

Та ненаситність царської імперії загрожує також нашому національному життю. Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український нарід стогне поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де український нарід не є винятний з-під права, де він може жити своїм національним життям.

Ідучи війною на Австро-Угорську монархію, Росія грозить загином також українському національному життю, яке найшло охорону в конституційнім ладі австрійської держави. Побіда Росії мала би принести українському народові Австро-Угорської монархії те саме ярмо, в яким стогне 30 мільонів українського народу в російській імперії.

Побіда Австро-Угорської монархії буде нашою побідою. І чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб'є година визволення України.

До бою – за здійснення ідеалу, який в теперішню хвилю з'єднає ціле українське громадянство!

Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!

Львів. 3 серпня 1914.

За Головну Українську Раду:

Д-р Кость Левицький, голова, Михайло Павлик, Микола Ганкевич, заступники голови, д-р Степан Баран, секретарь.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті.
Документи і матеріали. – Сучасність,
1983. – Т. I. – С. 212–213.

Запитання і завдання

Документ № 1

- 1) Про «примару» якої небезпеки писав С. Петлюра у статті-відозві «Війна і українці»? Що, на думку автора, повинне було розвіяти цю «примару»? Наскільки обґрунтованими були його надії?
- 2) Наскільки переконливо звучить думка про те, що лояльність українців щодо Російської імперії сприятиме «в перспективах розв'язанню національного питання в Росії»?
- 3) Наскільки справдилися передбачення С. Петлюри? Чому?

Документ № 2

- 1) Проаналізуйте аргументи, які наводять автори «Маніфесту Головної Української Ради», обґрунтовуючи необхідність підтримки Австро-Угорщини у війні з Російською імперією. Наскільки, на вашу думку, ці аргументи переконливі?
- 2) Порівняйте текст документа № 1 і документа № 2. Зробіть висновки.

§26. ЗАХОПЛЕННЯ РОСІЙСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ І ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

Згадайте 1. Якими були плани Росії щодо Західної України в Першій світовій війні? 2. Які демагогічні прийоми використовувала Російська імперія для маскування своїх справжніх цілей?

Творче завдання Які причини викликали антиукраїнську політику російської влади в Галичині?

1. Успіхи російської армії в Галичині в 1914 р.

Початок війни склався для Російської імперії вдало. Південно-Західний фронт (російські війська розташовані на території України) розгорнув надзвичайно успішний наступ у Галичині й на Буковині (карта на с. 117). Задум російського командування полягав у тому, щоб розгромити слабшу австро-угорську армію, завершити мобілізацію, а потім кинути основні сили проти Німеччини. Незважаючи на те, що сили сторін були приблизно рівними – по 1 млн солдатів і офіцерів, австрійські та угорські війська мусили відступати.

Німецькі війська, згідно зі стратегічним задумом свого командування, у цей час вели наступ на Західному фронті, де сподівалися швидко розгромити Францію. На Східному фронті вони обмежувалися оборонними

боями у Східній Пруссії, тому допомогти своїм австро-угорським союзникам не змогли.

У березні 1915 р. після чотиримісячної облоги капітулювала фортеця Перемишль зі 117-тисячним гарнізоном. Напередодні Першої світової війни Перемишль перетворено в потужну фортецю, оточену кількома поясами оборонних фортів. Вона вважалася третьою за надійністю та величиною фортецею в Європі – після Вердена у Франції та Антверпена у Бельгії. Декілька разів австрійські війська намагалися деблокувати обложених, але даремно.

Поміркуйте

Яке значення мало захоплення російськими військами Перемишля?

Після падіння Перемишля думка про остаточне приєднання Галичини до Росії в імперії стала загальною. Російська армія заволоділа значною частиною Карпат і готувалася до остаточного розгрому австрійської та угорської армій і окупації Угорщини, відділення її від Австрії. Наступ тривав до кінця квітня 1915 р.

У ході **Галицької битви**, яку визнали як одну з найбільших битв Першої світової війни, австрійська армія зазнала жорстокої поразки. Втрати її становили 400 тис. чол. Близько 100 тис. осіб потрапило в російський полон. Серед полонених виявилось багато українців з Галичини, Буковини і Закарпаття.

2. Репресії австро-угорської влади проти мирного населення

Населення Західної України – українці, поляки, євреї та інші – у більшості своїй залишалося лояльним до Австро-Угорщини й не надавало масової підтримки росіянам. Однак в умовах вибуху паніки й шпигуноманії, якими супроводжувалися успіхи російських військ, поодинокі факти співробітництва москвофілів з російськими властями були використані владою як привід до масових репресій проти галичан і буковинців, яких бездарне командування австро-угорської армії звинуватило у своїй поразці в Західній Україні. До того ж на початку війни проявилось давнє україн-

Січові стрільці в окопах під Галичем. 1915 р.

сько-польське протистояння. Українським діячам здавалося, що польські політики у краї діють упереджено, прагнучи скористатися ситуацією для розправи з українцями.

Згадайте У чому суть українсько-польського протистояння?

Як наслідок, тисячі галичан, як москвофілів і українофілів, так і абсолютно байдужих до політики, заарештували й вивезли до Австрії, де їх було кинуте до концтаборів, зокрема до Телергофа. Часто за найменшою підозрою людей заарештовували і розстрілювали чи вішали без суду й слідства.

Репресії викликали наростання антиавстрійських і антиугорських настроїв у Західній Україні.

3. Нищення українства російською окупаційною владою

Захоплення Західної України Російська імперія вважала своєю історичною місією. У Маніфесті головнокомандувача російської армії, оприлюдненому в серпні 1914 р., вторгнення російських військ у Галичину оцінювалося як продовження справи Івана Калити, який почав процес об'єднання московських земель: «Хай допоможе Господь царственному своєму помазаннику, імператору Миколі Олександровичу всієї Росії, завершити справу великого князя Івана Калити». Ці слова не провіщали прихильникам національно-державного відродження України нічого доброго. Галичину і Буковину царизм розглядав як частину Росії, а українців, які тут мешкали, як «російських людей».

Згадайте Яка історична теорія закладена в цих словах?

З початком Галицької битви в Західну Україну масами посунули російські чиновники різних рівнів довершувати справу військових. Становище українського населення, яке ще недавно зазнало брутальних розправ австро-угорської влади, катастрофічно погіршилося. Росіяни поводитися як окупанти. На захоплених західноукраїнських територіях російським урядом було утворене Галицько-Буковинське генерал-губернаторство, на чолі якого поставлено графа Олексія Бобринського. У своїй промові перед представниками Львова він заявив: «Східна Галичина і Лемківщина – споконвічна частина єдиної великої Русі; у цих землях корінне населення завжди було російським, влаштування їх тому повинно бути на російських засадах. Я буду впроваджувати тут російську мову, закон і управління».

Поміркуйте

Які громадсько-політичні сили і структури могли стати об'єктом переслідування російської окупаційної влади?

Російський військовий патруль у Львові

Російські війська у Львові та Бучачі. 1915 р.

Слова російського сановника не розходилися з його ділами. З перших днів окупації російські військові і чиновники знищували тут будь-які прояви українського життя: закривалися українські газети й журнали, книгарні, видавництва. Була заборонена діяльність українських партій і громадських об'єднань («Просвіти», спортивних, молодіжних об'єднань). Усі українські школи також закрили. Почалася реорганізація шкільництва за російським зразком і з російською мовою навчання. Було видано спеціальні підручники для галицьких шкіл, написані російською мовою. Тисячі українських діячів, що залишилися в краї, було заарештовано й вислано в глиб Росії, зокрема Сибір.

Гонінь зазнала Українська греко-католицька церква. Митрополита Андрея Шептицького було заарештовано й ув'язнено в монастирській тюрмі в Суздалі, де він перебував до Лютневої революції 1917 р. Репресій зазнали й інші відомі представники греко-католицького духовенства. Царизм розгорнув кампанію навернення греко-католиків у православ'я. Для керівництва цією акцією Синод Російської православної церкви відрядив у Галичину фанатиків московського православ'я – владику Антонія (Храповицького) з Харкова і Євлогія з Холма. На чолі близько 330 парафій було поставлено православних священників.

Уся політика російської окупаційної влади спрямовувалася на те, щоб знищити будь-які національні особливості українського населення, перетворити галичан на росіян.

Серед далекоглядніших російських лібералів лунали поодинокі голоси протесту проти погромницької політики в Галичині. «Ми відкинули від себе рідний нам український народ і затьмарили ясне обличчя нашої великої визвольної війни», – говорив перед депутатами Державної думи у лютому 1915 р., у розпал Галицької битви, один з лідерів кадетів П. Мілюков. Справді, навіть серед тієї частини населення, що ставилася до Росії з симпатією, тепер почали поширюватися стереотипи офіційної пропаганди Німеччини і Австро-Угорщини, що росіяни – це варвари, а Росія – це дика Азія.

Підсумки й узагальнення

Перші місяці війни розвіяли надії українців на поліпшення свого життя з допомогою однієї з імперій, що воювали.

Вони обернулися для них небаченою раніше трагедією, яку український історик Д. Дорошенко описував так: «Нещасливе українське населення Галичини опинилося буквально між двома вогнями: з одного боку, мордували його москалі за “мазепинство”, а з другого – австрійці й мадяри за русофільство. У той же час українці мушили битися за своїх мучителів, одні в рядах російської, другі в рядах австрійської армії. Рідні брати мушили стріляти одні в других».

Перевірте себе

1. Дайте коротку характеристику Галицької битви і розкажіть про її результати. Використайте карту на с. 117.
2. Чим викликані й наскільки обґрунтовані були репресії австро-угорської армії проти населення Галичини в 1914 р.?
3. Охарактеризуйте основні напрями політики російської влади в окупованих Галичині й Буковині.
4. Чим була викликана і що мала на меті російська політика на захоплених територіях Західної України?
5. Як ставилася російська окупаційна влада до греко-католицької церкви й чому?

Документи

1. «Русскому народу» (Маніфест головнокомандувача російської армії від 18 серпня 1914 р.)

Братья! Творится суд Божий! Терпеливо, с христианским смирением в течение веков томился русский народ под чужеземным игом, но ни лестью, ни гонением нельзя было сломить в нем чаяний свободы. Как бурный поток рвет камни, чтобы слиться с морем, так нет силы, которая бы остановила русский народ в его порыве к объединению. Да не будет больше подъярмленной Руси! Достояние Владимира Святого, земля Ярослава Осмомысла и князей Даниила и Романа, сбросив иго, да водрузит стяг единой, неразделимой и великой России! Да свершится Промысел Божий, благословивший дело великих собирателей земли Русской. Да поможет Господь царственному своему помазаннику, императору Николаю Александровичу всея России, завершить дела великого князя Ивана Калиты. А ты, многострадальная братская Русь, встань на сретение русской рати. Освобождаемые русские братья! Всем вам найдется место на лоне матери России. Не обижая мирных людей, какой бы они ни были народности, не полагая своего счастья на притеснении иноземцев, как это делают швабы, обратите меч свой на врага, а сердца свои к Богу, с молитвой за Россию и русского царя.

Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр.
Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – Т. I. – С. 6.

2. Уривок з книги Ярослава Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка»

На пероні стояла група арештованих русинів, оточена угорськими жандармами; тут було кілька попів, учителів і селян з різних околиць. Руки їм скрутили мотузом і позв'язували парами. У багатьох були розбиті ноги, а голови в ґулях. Це так їх «розмалювали» жандарми під час арешту. Трохи далі бавився мадярський жандарм. Він прив'язав священикові до лівої руки шнур і, тримаючи другий кінець в руці, примушував нещасного танцювати чардаш, загрожуючи прикладом, причому так шарпав мотуз, що піп заривався носом у землю. Він не міг підвестися, бо мав зав'язані за спиною руки, і робив розпачливі спроби пе-

ревернутися на спину, щоб якось підвестися із землі. Жандарм із цього так щиро сміявся, аж сльози в нього текли з очей. Коли священник нарешті підводився, він шарпав за мотуз, і бідолаха знову орав носом землю. Цю розвагу припинив жандармський офіцер, який наказав, поки прибуде поїзд, відвести арештованих за вокзал до порожнього складу, щоб ніхто не бачив, як їх б'ють.

Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка. – К., 1966. – С. 517–518.

Запитання і завдання

Документ № 1

- 1) *Захоплюючи територію тієї чи іншої іноземної держави, російське командування зверталось до місцевого населення його рідною мовою. Маніфест великого князя Миколи Миколайовича був видрукуваний і поширювався російською мовою. Чим це пояснюється?*
- 2) *Наскільки об'єктивно змальовано в Маніфесті історичне минуле українського і російського народів? Який історичний зміст вкладено в слова про «єдиную, неразделимую и великую Россию»?*
- 3) *З якою метою в Маніфесті фальсифікується історичне минуле?*

Документ № 2

Які почуття і думки викликає у вас ознайомлення з уривком з книжки Ярослава Гашека?

§27. ВОЄННІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В 1915–1916 рр.

Згадайте 1. Яку мету переслідувала політика Росії в окупованій Західній Україні? 2. Яку реакцію населення Галичини й Буковини викликала російська політика?

Творче завдання Порівняйте суто військове і політичне значення участі Українських січових стрільців у Першій світовій війні.

1. Контрнаступ німецько-австрійських військ у Західній Україні

Російське командування було впевнене, що в результаті Галицької битви Західна Україна назавжди стала частиною імперії. На початку квітня 1915 р. до Львова навіть приїхав Микола II – російський імператор, який потім відвідав і Перемишль – колишню австрійську твердиню.

Поміркуйте

З якою метою було влаштовано приїзд Миколи II в Галичину?

Цей візит повинен був засвідчити перехід під російську корону захоплених у ході наступу земель Західної України. Одночасно вважалося, що поява в окупованих районах імператора посилить бойовий дух військ.

Однак час для візиту царя було вибрано надзвичайно невдало. На фронті назрівав перелом на користь німецько-австрійських військ, який російське командування прогавило.

19 квітня 1915 р. (2 травня за н. ст.) німецько-австрійські війська в Галичині почали контрнаступ. Командував ударною групою, до якої увійшли відбірні німецькі війська, таємно перекинуті із Західного фронту, генерал Макензен – один з найкращих воєначальників. Застосувавши на вузькій ділянці фронту в районі міста **Горлиці** в Західній Галичині масований артилерійський вогонь, вони прорвали фронт і змусили російську армію відступати. Контрнаступ зупинили лише восени 1915 р. на лінії Кам'янець-Подільський–Тернопіль–Кременець–Дубно.

2. Нова катастрофа для населення України

Відступ російської армії приніс для населення України, передусім Східної Галичини і Північної Буковини, нову катастрофу. Усіх, кого вважали «неблагонадійними», виселяли з прифронтової смуги. Ті ж, хто перейшов у православ'я, виїжджали добровільно, побоюючись розправи німецько-австрійських військ. І тих і інших російська влада спрямовувала в тиллові області імперії, дуже часто – до Сибіру.

Водночас російські війська змушені були відступати із Холмщини, Волині, Поділля, які до початку світової війни перебували в складі Російської імперії.

Поміркуйте

Яку тактику щодо населення Холмщини, Волині та Поділля обрало російське командування під час відступу?

Здавалося б, ставлення до цих земель, населених громадянами Російської імперії («своїми»), повинно бути іншим. Але ні. На своїй території російські війська вдалися до тактики «випаленої землі». Вони руйнували мости, залізниці, адміністративні споруди, склади, електростанції тощо. Начальник військових сполучень генерал І. Павський в одному зі своїх донесень писав: «Руйнування зроблено ґрунтовно». Сотні тисяч людей

Віженці. Підгайці. Тернопільщина. 1915 р.

мушили покидати рідні домівки й на багато років ставали біженцями. Дорогою за Урал їх косив тиф. Медичного персоналу й ліків не вистачало, бо все спрямовувалося на фронт. Евакуйованих і біженців у самому лише Київському комітеті допомоги, який опікувався біженцями, було зареєстровано 3,3 млн чол.

З осені 1915 р. розпочалася евакуація підприємств і навчальних закладів Правобережної України. Так, Київський університет перевозили до Саратова, а Київський політехнічний інститут – до Воронежа. Вивозили державні установи, заводи, школи, музеї, бібліотеки. Планувалося навіть евакуювати Києво-Печерську лавру з її святинями.

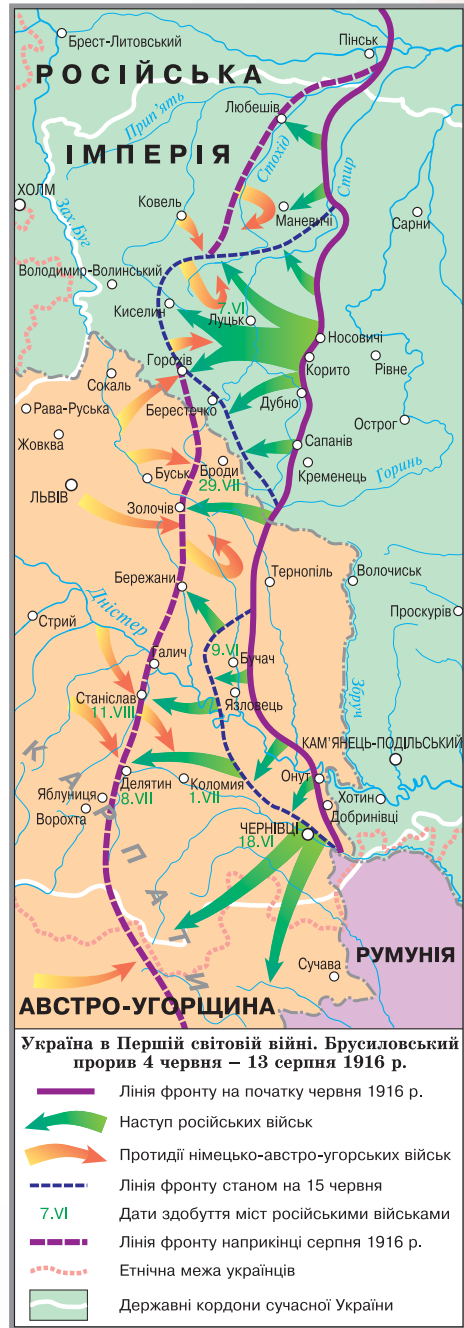
3. Брусиловський прорив і наступ російських військ

Утім, такі надзвичайні заходи виявилися передчасними. Навесні 1916 р. розпочалася славнозвісна наступальна операція російських військ в Україні, яка увійшла в історію під назвою «Брусиловський прорив» (див. карту). Російська армія під командуванням талановитого генерала Олексія Брусилова прорвала фронт, просунулася в глиб території противника на 80–120 км і знову захопила Чернівці, Коломию, Броди й Луцьк. Загальні втрати Австро-Угорщини і Німеччини становили 1,5 млн, Росії – близько 1 млн чол. Площа окупованої у ході операції території становила 2,5 тис. км².

Поміркуйте

Чи були в Росії ресурси для повного розгрому в ході Брусиловського прориву своїх противників у війні?

Загроза вторгнення нависла над Угорщиною. Але розвинути цей успіх російській армії не вдалося. Німецьке командування перекинуло частину своїх військ із Західного фронту (близько 400 тис. солдатів і офіцерів) і зупинило російський наступ. Фронт стабілізувався і в такому стані перебував до літа 1917 р.

4. Бойовий шлях легіону УСС

Січові стрільці обстрілюють літак з бойової позиції в районі річки Стрипи. 1916 р.

У складі австрійської армії воювало з'єднання, створене українськими патріотами Галичини, – легіон Українських січових стрільців («усусів»). «Усуси» склали військову присягу на вірність імперії і на вірність Україні. Себе вони вважали першим підрозділом української армії, що формуватиметься у ході війни і своєю метою матиме боротьбу за незалежність України.

Початок бойового шляху Січових стрільців припадає на 25 вересня 1914 р. У розпал Галицької битви вони захищали в Карпатських горах Ужоцький перевал, який атакувала дивізія кубанських козаків. Але справжнє бойове хрещення УСС пройшли у **квітні 1915 р.** у боях за **гору Маківку** поблизу Славська, коли

російське командування кинуло проти стрільців кілька полків і артилерію. Контроль над горою забезпечував росіянам дальше просування на Захід, тому боротьба за неї була особливо жорстокою і кровопролитною. Кілька разів цей важливий пункт переходив з рук у руки. У бій було кинуто кавалерію донських козаків під командуванням генерала Каледіна. Саме в ці дні російський цар Микола II об'їжджав Галичину, і військово командування прагнуло будь-що порадувати його ще однією перемогою. Врешті, ціною великих жертв російським солдатам вдалося закріпитися на горі Маківці, але в цей час розпочався їх загальний відступ з Галичини.

УСС брали участь у наступальних операціях 1915 р. У червні вони першими ввійшли в місто Галич, піднявши над містом жовто-синій україн-

Престолонаступник Австро-Угорщини Карл Франс Йосиф оглядає одну з частин Січових стрільців. 26 липня 1916 р.

ський національний прапор. Славною і разом з тим трагічною віхою на бойовому шляху УСС стали виснажливі бої на **горі Лисоні** поблизу Тернополя, які «усуси» вели в **серпні–вересні 1916 р.** Січові стрільці потрапили в оточення, й вирватися з нього вдалося лише частині з них. Після поповнення полк УСС знову опинився в епіцентрі бойових дій.

Поміркуйте

На яке ставлення австрійського командування заслужили Січові стрільці?

Австрійське й німецьке командування неодноразово відзначало героїзм «усусів», їхні високі моральні якості й навіть називало полк УСС «найкращим підрозділом усєї австро-угорської армії». В умовах наростання у військах австро-німецького блоку антивоєнних настроїв, непоодиноких випадків дезертирства бойова звитяга «усусів» була справді нетиповим явищем. В її основі лежав патріотизм Січових стрільців, їхнє переконання, що в цій війні вони віддають своє життя і проливають кров за світлу мету: відродження незалежної української держави і щасливе майбутнє народу.

Підвисоцька Ольга – стрілець в легіоні УСС

Але ставлення командування до «усусів» було дуже нерівне. Один з них згадував: «Під час боїв австрійським похвалам не було кінця, під час же загиблi на фронті австрійським зневагам теж не було кінця: тоді Українські січові стрільці бували для австрійців лише «рутенськими зрадниками»».

Українські січові стрільці в жорстоких умовах світової війни знаходили час для громадської і національно-культурної роботи. Останні місяці життя Івана Франка ним опікувалися «усуси». Сини Івана Яковича Петро й Тарас одними з перших вступили до легіону і брали безпосередню участь у боях. Наприкінці травня 1916 р. делегація УСС прямо з окопів виїхала до Львова на похорон І. Франка, де їхній представник виступив з яскравою промовою. А коли наприкінці 1916 р. «усуси» перебували на переформуванні на Волині, то організували 46 початкових українських шкіл, де вчителями були рядові стрільці й офіцери.

Підсумки й узагальнення

У 1915–1916 рр. Західна Україна залишалася в зоні воєнних дій Першої світової війни. Фронт пересувався то із Заходу на Схід, то зі Сходу на Захід, залишаючи після себе руїни і смерть. Без засобів до існування залишалося чимало людей. Страх репресій з боку російської і австрійської влади змушував багатьох тікати в тил. «Неблагонадійних» і «підозрілих» виселяли в глиб Російської і Австро-Угорської імперій. Людей охоплювали страх і відчай: вони не розуміли, за що на них найшла така біда.

На цьому трагічному тлі виділявся легіон Українських січових стрільців, який продовжував воювати в складі австрійської армії, сподіваючись, що їх жертви наблизять звільнення України.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте хід воєнних дій на території України в 1915 р.
2. Які наслідки для цивільного населення України мав контрнаступ німецько-австрійських військ у Галичині й відступ російської армії?
3. Розкажіть про вплив Брусиловського прориву на становище на російсько-німецькому фронті в 1916 р.
4. Яким був статус УСС у складі австрійської армії?
5. Назвіть найважливіші воєнні операції, в яких брали участь «усуси».
6. Чим, на вашу думку, пояснювався героїзм «усусів» у війні?

Документи

**Український історик В. Верига
про історичне призначення легіону УСС**

Українські січові стрільці мали бути не тільки виявом лояльності галицьких українців супроти Австрії, але й інструментом української політичної репрезентації (представництва. – Авт.), зокрема після закінчення війни при новому розподілі Європи. Галицькі політики планували за допомогою свого легіону досягнути більшого впливу в австрійському уряді, подібно, як це робив один із творців об'єднаної Італії в половині XIX ст. граф Каміллоді Кавур, прем'єр королівства П'ємонту. У часи Кримської війни він вислав невелику військову частину на допомогу Англії та Франції й завдяки цьому мав доступ до мирної конференції в Парижі в 1856 р. Там він міг підняти справу об'єднання Італії й остаточно увійшов у коло творців європейської політики, що йому дуже придалося в 1860-х роках (період об'єднання Італії. – Авт.).

Верига В. Визвольні змагання в Україні.
1914–1923. – Львів, 1998. – Т. I. – С. 17.

Запитання і завдання

1. Згадайте, на якій підставі Галичину вважали «українським П'ємонтом».
2. Наскільки обґрунтованими, на вашу думку, були надії галицьких політиків за допомогою легіону Українських січових стрільців «досягнути більшого впливу в австрійському уряді» і вплинути в майбутньому на долю України?

§28. УКРАЇНА В УМОВАХ НАРОСТАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

Згадайте 1. Які причини викликали зтяжний характер Першої світової війни? 2. Які території України охопила війна?

Творче завдання Проаналізуйте, який вплив на настрої в тилу справляла інформація про події на фронті, зокрема листи фронтовиків своїм рідним і близьким.

1. Наслідки зтяжного характеру війни

Перша світова війна стала важким випробуванням для жителів України. Через територію України проходила лінія фронту, яка, мов вогняний

смерч, час від часу прокочувалася то на захід – по Галичині й Буковині, то на схід – по Волині і Поділлю. І кожного разу обидві армії залишали після себе смерть, руїни і сльози. Ті ж регіони Західної і Наддніпрянської України, які не потрапляли в зону бойових дій армій, стали їхнім найближчим тилом і несли на собі важкий тягар постачання й розквартирування військ, лікування поранених, розміщення сотень тисяч біженців і евакуйованих.

Поміркуйте

Чому війна затягнулася і до яких наслідків це могло призвести?

Починаючи війну, обидві сторони розраховували на швидку перемогу. Але ці надії не виправдалися. Світова війна затягувалася і супроводжувалася небаченими раніше людськими жертвами і матеріальними втратами.

Не розраховуючи довго воювати, сторони не подбали про створення необхідних запасів військової техніки, зброї, боеприпасів, спорядження, продовольства, медикаментів, мережі шпиталів та інших тилових структур, без яких успішне ведення війни неможливе. Щоб не зазнати поразки, розв'язувати ці проблеми доводилося під час війни.

2. Посилення економічного значення України

У ході війни відбувалися величезні зміни в народному господарстві, викликані переорієнтацією на забезпечення потреб армії. Після захоплення німецькою армією Польщі й Прибалтики економічне значення України різко зросло.

Поміркуйте

Як могла компенсувати Україна втрату Росією Польщі й Прибалтики?

Евакуація населення. Броди. Львівщина. 1916 р.

Зокрема, питома вага видобутого в Донецькому басейні вугілля й антрациту після втрати Домбровського кам'яновугільного басейну в Польщі сягнула в 1916 р. 86 % від загальноімперського видобутку. Донецьке мінеральне паливо стало в роки війни головним енергетичним джерелом для всього народного господарства, особливо для підприємств, що працювали на оборону. Розгалужена мережа залізниць, зокрема Лівобережної України, металургійні підприємства й заводи сільськогосподарського машинобудування, на базі яких було налагоджено виробництво оборонної продукції, та український хліб, яким забезпечувався в роки війни фронт і більшість губерній, надавали Україні особливого значення.

З початком воєнних дій на Лівобережжя і Південь України евакуювалася значна частина промислових підприємств з прифронтових областей. Це було пов'язано з вигідним положенням регіону в складі імперії та його унікальними економічними потужностями. В Україні існувала необхідна інфраструктура, транспортні розв'язки, кваліфіковані кадри, продовольчі ресурси, що дозволяло швидко налагодити виробництво на евакуйованих із західного регіону імперії підприємствах.

3. Економічна криза

Але в ході війни виробничі можливості промисловості України знижувалися. Найпрацевдатнішу частину робочої сили забрали до армії. Місце мобілізованих у містах та селах зайняли жінки, підлітки й військовополонені. Рівень кваліфікації цих людей був низький і не відповідав вимогам виробництва. Промисловість, транспорт і фінанси не витримували перевантажень воєнного часу і розладнувалися. Ні за рівнем розвитку, ні за організацією вони не були здатні забезпечити потреби фронту й тилу.

Поміркуйте

Враховуючи економічний потенціал Росії і Центральної держав, визначте, де господарська криза в ході війни була гострішою.

Перш за все це стало відчуватися в Російській, а потім – в Австро-Угорській і Німецькій імперіях. Наприклад, восени 1915 р. через нестачу вагонів майже повністю припинився підвіз вугілля з Донбасу до Петрограда, де були розміщені найбільші військові заводи імперії.

На початку 1917 р. становище галузей промисловості, що не мали військових замовлень, стало катастрофічним. Заводи сільськогосподарського машинобудування, цегельні, цементні та інші майже повністю припинили свою роботу через нестачу сировини та палива.

4. Погіршення матеріального становища населення

Війна супроводжувалася погіршенням матеріального становища населення.

Поміркуйте

У чому проявлялося погіршення матеріального становища населення під час війни?

Неминучим її наслідком були дефіцити, які поширювалися майже на все – від боєприпасів до товарів широкого вжитку та продуктів харчування.

ня. У містах з'явилися черги – найчутливіший індикатор економічних негараздів. Скорочення продукції промислових підприємств, що працювали на забезпечення потреб населення, призвело до значного зростання цін на товари повсякденного вжитку, у т. ч. одяг та взуття. Стали виготовляти постолы, а місцева преса агітувала переходити в побуті та на роботі на дерев'яні сандалії. У 1916 р. великі міста Російської імперії опинилися перед загрозою голодних бунтів. Продовольчі труднощі швидко наростали в Німеччині й Австро-Угорщині.

У той же час невелика група представників великої промислової і фінансової буржуазії, користуючись наданими урядом пільгами, одержувала надприбутки. Усе це викликало загострення соціальних суперечностей, наростання антиурядових настроїв в усіх європейських країнах.

5. Назрівання революційної кризи в Наддніпрянській Україні

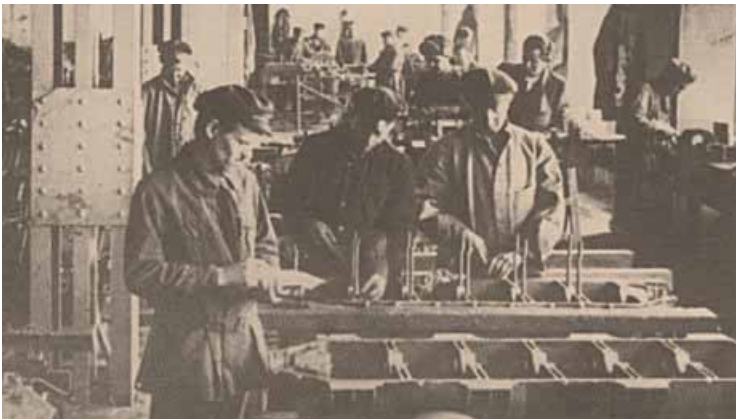
Затягування війни й економічна розруха, що поглиблювалася, спричинили наростання незадоволення в усіх воюючих країнах. Гнітюче враження на настрої в тилу справляли листи з фронту, які одержували батьки й родичі фронтовиків.

Особливо складною була соціально-політична обстановка в Росії. Авторитет правлячого режиму швидко падав серед усіх верств населення. Царський уряд звинувачувався в некомпетентному керівництві, а близькі до престолу особи – у державній зраді. Посилювалися опозиційні настрої в Державній думі, де в 1915 р. сформувався опозиційний уряд Прогресивний блок. У відповідь на вимогу блоку провести демократичні реформи, у тому числі припинити репресії проти українців, цар розпустив Думу.

Поміркуйте

Чи можна було репресивними методами заспокоїти суспільство в умовах наростання економічної та політичної кризи?

Однак репресивними заходами неможливо було зупинити наростання масового народного руху, зокрема страйків робітників. Так, на початку

Монтаж двигуна М-6 у складальному цеху. Завод авіадвигунів ДЕКА. Олександрівськ. 1916 р.

1916 р. кілька днів страйкували робітники металургійного заводу в селищі Кам'янському Катеринославської губернії. Півтора місяця тривав страйк суднобудівників Миколаєва. Три тижні не виходили на роботу шахтарі Горлівсько-Щербинівського району. Загальна кількість страйкарів перевищувала 25 тис. чол.

Тривожні для режиму події відбувалися на селі. У зв'язку з нестачею робочої сили, реманенту, тяглової худоби посівні площі в Україні у 1914–1916 рр. зменшилися на 1,9 млн дес. Ціни змінювалися в невігідному для селян напрямку. Якщо до війни за один пуд пшениці в Україні можна було купити 10 аршин ситцю, то в 1916 р. – лише 2 аршини. Природне незадоволення селянства інколи виливалося у відкриті бунти. Так, наприклад, у 1915 р. у с. Нижня Сироватка Сумського повіту незадоволені несправедливими діями землемірів селяни, головним чином солдатки, розгромили волосну управу і вигнали стражників із села. Для придушення виступу було надіслано загін поліції.

У країні поступово назрівав могутній антиурядовий виступ широких народних мас. Настрої в тилу швидко перекидалися на фронт, внаслідок чого цілі полки відмовлялися йти у бій.

Ставало очевидним, що Російська імперія наближається до революційного вибуху, у ході якого буде вирішуватися подальша доля всіх народів, що входили до її складу, у т. ч. й українського. Своєю прямолінійною і реакційною політикою царизм наближав свій кінець.

Підсумки й узагальнення

Економіка воюючих держав не була готова до забезпечення своїх армій в умовах затяжної війни. Особливо це стосується Російської імперії, яка вже на початку бойових дій втратила економічно розвинуті регіони на Заході імперії. Заміну втраченому шукали в тилу, зокрема в індустріальних регіонах України, стратегічне значення яких різко зросло. Вугілля та метал Донецько-Криворізького басейну в роки війни забезпечували оборонні заводи і залізниці імперії. Значно виросло й продовольче значення України, яка забезпечувала фронт і тил хлібом.

Але можливості України були обмежені. Матеріальне становище її населення швидко погіршилося. І в Російській, і в Австро-Угорській частинах України наростало незадоволення населення, поступово визрів революційний вибух.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте втрати, які зазнали російські війська в перший рік війни.
2. Чим було викликане наростання економічних і продовольчих труднощів у воюючих країнах і в чому воно проявлялося?
3. Які обставини викликали посилення воєнно-економічного значення України в роки війни? У чому це виразилося?
4. Чому економічна криза в Росії виявилася сильнішою і глибшою, ніж у її противників? Як це проявилася в Україні?

5. Розкрийте наростання політичних суперечностей у верхах російського суспільства.
6. Назвіть факти, які свідчать про назрівання незадоволення робітників і селян Наддніпрянської України в 1915–1916 рр.

Документи

З останнього фронтового листа солдата з Катеринославщини Андрія Рубеля

26 травня 1916 р.

Здравствуй, сестрица Лиди. Я жив и здоров, но что пережил, то и описать нельзя. Если жив останусь, то чего только не расскажу. С 19–20 мая как начались бои, когда наши войска пошли в наступление от Луцка до Ковеля, намереваясь прорвать фронт. Что делалось, волосы становились дыбом, и сам как в огне, ничево не чувствуешь, будто и не страшно; я смело ходил в атаку, когда нам приказали во что бы то ни стало австро-германцев выгнать из окопов. И мы как на параде двинулись с штыками наперевес, но каким ужасным пулеметным и артиллерийским огнем он нас засыпал, просто света Божьего не видать стало в 3 часа дня.

Ряды наши смешались с огнем и землей и 23 мая, когда мы с криком «ура» добежали до неприятельских окопов, то я только помню, что пули, снаряды ревели и свестели кругом, а люди падали. Но сколько там было солдат: на место убитых и раненых все новые и новые подбегали, и также падали, разрывались в куски в воздухе летали руки, ноги, головы; в моих глазах все представилось кровавым светом. Крик, стон, рев снарядов и пуль – все как-то сливалось в один гул. В целые калюжи крови вскакиваю, перестрыбуя через убитых или топча их...

Дорогая сестрица, какое отвратительное дело война...

Сердце разрывается, я прилег до земли среди мертвого царства, и вдруг меня струснуло так, что зуб на зуб не попаду. Никогда в жизни такая лихорадка больного не трусит. А вправо пулемет, та-та-та и прожектор да ракеты стали чаще освещать, так что я увидел свои руки – они в крови, гимнастерка, колина вымазаны спереди кровью. Я думал, а сколько своими руками я убил людей, а штыком переколот, а за что все это? И не выдержал, заплакал, и так заплакал среди мертвых товарищей, дорогая сестрица, что никогда так не плакал.

Передо мной все встало как на долоне, и я вспомнил домашних, тата и маму. Они ведь не знают, что я таким молодым переносу и за что. За что меня заставляют убивать таких как и сам, а потом так страдать. Дорогая сестрица, ты этого письма маме не посылай...

Василь Рубель. Історія... // Старожитності Південної України. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 9. – С. 121–122.

Запитання і завдання

Які настрої серед односельчан викликав лист фронтовика А. Рубеля і подібні йому листи?

§29. УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ВІЙНА В 1915–1916 рр.

Згадайте 1. Яким було ставлення наддніпрянських українців до Російської і Австро-Угорської імперій на початку Першої світової війни? 2. Чим визначалося ставлення до воюючих сторін населення Західної України?

Творче завдання Частина істориків вважає, що участь української інтелігенції в громадських організаціях для допомоги жертвам війни мала суто гуманітарний характер, інші оцінюють це як співучасть з царизмом у веденні несправедливої загарбницької війни. Обґрунтуйте власну точку зору.

1. Участь української інтелігенції в діяльності громадських товариств допомоги жертвам війни

Царський уряд не розраховував на тривалу війну. Урядові тилові служби виявилися не готовими забезпечити армію боєприпасами, продовольством, спорядженням, достатньою кількістю шпиталів, не зуміли організовано прийняти біженців, нагодувати, розмістити їх, надати медичну допомогу. Ось чому після поразок російської армії в 1915 р. уряд змушений допустити громадські організації до справи забезпечення армії продовольством і спорядженням, до опіки над шпиталами, біженцями та населенням прифронтової зони. Виник ряд впливових організацій, зокрема Воєнно-промисловий комітет, Союз міст, Союз земств та ін., які для виконання покладених на них завдань отримували державні субсидії. У цих організаціях брала участь і українська інтелігенція, прагнучи з їхньою допомогою полегшити страждання, які принесла війна землякам.

Поміркуйте

Які сфери діяльності відкривалися перед цими організаціями в умовах війни?

Особливо посилилась активність української інтелігенції в 1915 р., коли після відступу російських військ з Галичини антиукраїнські настрої всередині російських урядових кіл трохи послабшали. Улітку було дано дозвіл на утворення у Києві «Товариства допомоги населенню Півдня України, що постраждало від воєнних дій». Товариство поставило за мету опіку над біженцями та допомогу заарештованим і висланим у Росію галичанам та іншим жертвам російської окупації в Західній Україні. Тоді ж українські діячі стали співпрацювати з Комітетом Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст. Через деякий час комітет, очолений відомим діячем Товариства українських поступовців (ТУП) Федором Штейнгелем, майже повністю опинився під контролем поступовців. Члени комітету використовували надані йому державні кошти на організацію дитячих будинків для дітей-сиріт. По суті, ці будинки стали українськими школами. Допомогу з фондів комітету одержували біженці й поранені українці.

У роки війни відновилася діяльність «Просвіти», зокрема в південних губерніях України, де їх раніше забороняли.

Крім традиційних форм роботи, просвітяни залучалися і до нових, викликаних обставинами війни. Зокрема, зусиллями катеринославської «Просвіти» створювалися дешеві їдальні для сімей тих мобілізованих, які втратили засоби до існування, організувалися майстерні, де жінки-солдатки ткали, шили, вишивали, виробляли товари повсякденного вжитку. «Просвіта» брала шефство над біженцями і депортованими з Галичини українцями, допомагаючи їм влаштуватися в незвичних для себе умовах. Масштаби роботи катеринославської «Просвіти» налякали місцеву адміністрацію, що призвело в січні 1916 р. до її закриття.

Активна допомога біженцям в Україні надавалася через різноманітні національні – єврейські, вірменські, латиські, польські та ін. – комітети сприяння. Горе не вибирало національність, і для підтримки його жертв об'єднувалися представники різних етнічних громад України.

2. Національний рух у Наддніпрянській Україні

Антиукраїнська політика царського уряду, особливо яскраво продемонстрована під час російської окупації Галичини, сприяла наростанню антиросійських настроїв у Наддніпрянщині. Наприкінці вересня 1914 р. Рада ТУПу зібралася на засідання, на якому рішуче заявила про відмову від підтримки уряду і про нейтральну позицію організації у війні.

Незгода з офіційною оцінкою війни як «народної», «визвольної» назривала і в організаціях кадетської партії, які діяли в українських губерніях.

Поміркуйте

Чому серед членів кадетської партії в Україні під час війни стали проявлятися настрої, невластиві для її керівництва?

Місцеві кадети мусили зважати на настрої українського населення. На з'їзді партії в лютому 1916 р. з критикою центрального комітету виступив делегат від м. Лубни Д.М. Дяченко. *«Щоб війна проводилась заради малих народностей – це неправда!»*, – заявив делегат.

Велике враження на громадськість Росії справив відкритий лист єпископа Енісейського і Красноярського Никона (який до війни був єпископом Кременецьким) під назвою «Орли і круки», написаний у червні 1915 р. Автор гостро критикував реакціонерів серед російського духовенства й адміністрації – «Чорних круків», які заповзятливо русифікували Галичину. У 1915–1916 рр. на адресу вищих російських урядовців і депутатів Державної думи було надіслано петиції відомих письменників і громадських діячів з вимогами надати свободу українському слову і друку, повернути із заслання всіх українців, засуджених за політичними справами, погодитися на надання Україні автономії.

З вимогою надати Україні національно-культурні права, у т. ч. права автономії, у грудні 1916 р. знову виступило Товариство українських поступовців. При цьому вкотре було оголошено про нейтралітет українців у світовій війні.

3. Українські молодіжні гуртки й організації

Помітно активізували в роки Першої світової війни свою діяльність українські молодіжні організації. На початку війни в їхньому середовищі панували такі ж настрої, що й серед дорослих політиків. У грудні 1914 р., в розпал російського наступу в Західній Україні, у Харкові ЦК Українського соціалістичного колективу, який представляв молодіжні організації, видав відозву, в якій однією з вимог була перебудова Росії в демократичну федеративну республіку. Передбачалося, що Україна в її етнографічних межах стане частиною цієї федерації.

З часом, у відповідь на антиукраїнську політику царизму, у молодіжному середовищі стали наростати радикальні настрої.

Поміркуйте

Які обставини викликали наростання радикальних настроїв серед молоді Наддніпрянщини?

У квітні 1915 р. у Харкові відбувся з'їзд представників української молоді Лівобережної України, на якому була заснована організація «Юнацька спілка». До неї увійшли головним чином студенти вищих навчальних закладів Харкова. Спілка стояла на позиціях автономії України, хоча деякі гуртки «Юнацької спілки» закликали до відкритої терористичної боротьби проти Росії і допомоги Німеччині та Австро-Угорщині. Так, полтавська організація «Юнацької спілки» у травні 1916 р. випустила прокламацію до селян, у якій містився заклик саботувати заходи царського уряду, спрямовані на продовження війни, домагатися перемоги Німеччини та Австро-Угорщини. «На випадок, коли Росія буде переможена в сій війні, – говорилося в листівці, – Україна одержить самостійність із рук прихильних нам культурних завойовників».

Незаконні гуртки студентів і учнів для пропаганди українських ідей створювалися також у Києві та інших містах. У столиці Росії – Петрограді – активно діяли центральний орган українських студентів «Головна Рада» та «Інформаційне бюро», яке видавало студентський друкований орган «Український студент».

4. Союз визволення України

Союз визволення України (СВУ), утворений у Львові у серпні 1914 р. з метою сприяння поразці Російської імперії та відродженню незалежної Української держави, у ході війни розгорнув активну діяльність.

Контактуючи з правлячими колами Туреччини, Австро-Угорщини і Німеччини, СВУ планував в одному з районів північного Причорномор'я у 1915 р. десант українського підрозділу, сформованого із Січових стрільців і добровольців з військовополонених українців. Цю збройну акцію передбачалося узгодити з повстанням моряків Чорноморського флоту, переважна більшість яких були жителями України. Ініціатори цієї акції пам'ятали про революційні виступи на флоті 1905–1906 рр. і сподівалися на їх повторення в умовах війни. Для реалізації цієї мети організували спеціальний німецько-турецький комітет. Але воєнні невдачі Туреччини змусили відмовитися від цього проекту.

Членами СВУ була розгорнута широка інформаційна робота з метою ознайомлення європейської громадськості з історією України, її тогочасним становищем і законними вимогами українських політичних партій і організацій. Українською, німецькою і французькою мовами СВУ видавав періодичні інформаційні вісники, «Кобзар» Т. Шевченка, «Історію України» М. Грушевського, праці М. Костомарова, В. Антоновича, Ф. Вовка та ін. Зусиллями членів СВУ українська проблематика дедалі частіше висвітлювалася на сторінках німецьких, угорських, австрійських, турецьких, болгарських, румунських, шведських та італійських газет. Західний читач знайомився з цікавою інформацією, про яку ніколи не згадувалося: про географію розселення українців, їх чисельність, про видатних діячів української історії. Активісти Союзу виступали з лекціями з українського питання перед масовими аудиторіями в Німеччині та інших країнах Європи.

Члени товариства «Просвіта» в таборі полонених та інтернованих українців у м. Фрайштадт. Австро-Угорщина. 1916 р.

Велика робота проводилася членами СВУ в німецьких і австрійських таборах для військовополонених. У цих таборах були представники різних країн Антанти, а українців окремо не виділяли, звично вважаючи їх «росіянами». Одному з керівників СВУ О. Скоропису-Йолтуховському вдалося домогтися від властей Німеччини і Австрії переведення 80 тис. українців до трьох таборів і дозволу на опікування полоненими Союзу визволення України. Це сприяло поліпшенню матеріального становища військовополонених, їх психологічного самопочуття. СВУ організував у концтаборах десятки шкіл грамоти, бібліотеки, читальні, хори, оркестри, курси української історії та літератури. Було збудовано невеличкі церкви, створено кооперативні крамниці, відкрито чайні. У кожному таборі видавалася українська газета. Усе це сприяло зростанню національної свідомості українців.

5. Загострення українського питання в Австро-Угорщині

На відміну від російського уряду, уряд Австро-Угорщини в національному питанні здійснював значно гнучкішу політику. Але ця політика суттєво не поліпшувала становище українців. Навпаки, восени 1916 р. надії Головної Української Ради і всіх інших лояльних до Австро-Угорщини політичних сил Західної України на одержання автономії української частини Галичини й Буковини стали розвіюватися. **23 жовтня (4 листопада за н. ст.) 1916 р.** уряд Німеччини проголосив утворення «самостійного» Польського Королівства з 10 губерній Польщі, які до 1914 р. належали Російській імперії, а в ході воєнних дій були захоплені німецькими військами. Одночасно імператор Австро-Угорщини Франц Йосиф I проголосив автономію Галичини без розподілу краю на східну та західну частини.

Поміркуйте

Чому вимоги українців було проігноровано?

Було проігноровано найважливішу вимогу західних українців, з якою вони зверталися до Відня десятки років: надати автономію Східній Галичині, населеній переважно українцями. Більше того, між урядами Німеччини й Австро-Угорщини відбувалися переговори щодо утворення в майбутньому з Польського Королівства й Галичини самостійної держави у формі конституційної монархії. Для Німеччини й Австро-Угорщини значно важливішим було мати в Європі союзних з ними поляків, ніж вирішувати «українське питання» в умовах, коли більша частина України перебувала під російським контролем.

Життя підказувало українцям, як західним, так і наддніпрянським, що їхнє визволення залежить передусім від них самих.

Підсумки й узагальнення

У ході війни наростала суспільно-політична активність населення України, особливо освіченої її частини. Окремі представники української інтелігенції включалися в діяльність громадських організацій, покликаних надавати допомогу жертвам війни, біженцям, пораненим, військовополоненим. Інші бачили своє покликання в активній політичній боротьбі за національні і соціальні права українців, працювали в підпільних організаціях, зокрема молодіжних гуртках. Серед українців росло переконання, що майбутнє залежить від їх боротьби, а не допомоги Російської, Австро-Угорської і Німецької імперій. Переконливим підтвердженням цього було антиукраїнське рішення Німеччини і Австро-Угорщини щодо Галичини.

Перевірте себе

1. Яку мету переслідувала українська інтелігенція, беручи участь в громадських організаціях допомоги жертвам війни?
2. У якому напрямі розвивався український національний рух у Наддніпрянській Україні в 1915–1916 рр.? Чим був зумовлений цей розвиток?
3. Які обставини викликали наростання українського молодіжного руху? У чому воно проявлялося?
4. Розкрийте основні напрями діяльності СВУ у 1915–1916 рр. і дайте оцінку цій діяльності.
5. Що означало для українців Галичини й Буковини рішення Німеччини про утворення Польського Королівства?
6. Чому українців не влаштував той варіант автономії Галичини, яку проголосив австрійський уряд?

Документи

Оцінка істориком І. Крип'якевичем рішення Австро-Угорщини про надання Галичині автономії

Актом «двох царів» з дня 23 жовтня (4 листопада н. ст.) 1916 р. проголошено повстання польської держави на території, [...] відвойованої військами цен-

тральних держав від Росії. Нове Польське королівство, віддане в беззастережну сферу впливу Німеччини, не заїмпонувало полякам і не витиснуло з них ні захоплення, ні рекрута, тим більше, що за його кордонами залишилася Познанщина й Галичина. Та тут пішов назустріч давнім польським вимогам австрійський уряд. Нехтуючи все те, що він говорив і до чого він був зобов'язаний супроти українців, він рішився на відокремлення Галичини від цілісності Австро-Угорщини. Відокремлення передбачувало такий уклад відносин, що віденський уряд і парламент не мали в майбутньому права вмішуватися у внутрішні відносини Галичини, через що українське населення було здане на польську ласку й правно-державне становище до Австрії, як новостворене Польське королівство до Німеччини.

В проводі галицької політики запанувала розгубленість, в масах обурення чергувалося з розчаруванням. Жертви крові, що їх поклала Галичина на побоевищах Австрії, видавалися даремні. [...]

Велика історія України. Видав Іван Тиктор. – Львів; Вінніпег, 1948. – С. 762.

Запитання і завдання

1. У запропонованому вище фрагменті з «Великої історії України» І. Крип'якевича йдеться, що проголошення Польського Королівства не могло задовольнити поляків. Чому?
2. Чому, на вашу думку, австрійці вирішили надати автономію Галичині, не розділивши її на східну, населену переважно українцями, і західну – переважно поляками?
3. Яку реакцію серед українського населення і політиків Західної України викликало проголошення автономії Галичини? Чому?

§30. ПІДСУМКОВО-УЗАГАЛЬНЮЮЧИЙ УРОК

1. Війна – загальноукраїнська трагедія

Перша світова війна стала важким випробуванням для жителів України. Через її територію проходила лінія фронту, яка, мов вогняний смерч, прокочувалася то на захід – по Галичині і Буковині, то на схід – по Волині і Поділля. І кожного разу обидві армії залишали після себе могили, руїни і страждання. Війна знизила моральну межу: люди тепер робили те, на що не наважувалися раніше, що вважалося неможливим через релігійні чи етичні міркування. Людське життя на фронті знецінилося до мізерної статистичної одиниці.

У тилу не вбивали, але читаючи солдатські листи, родичі ставали свідками жорстоких фронтових буднів. Переживаючи за долю земляків на війні, жителі тилових регіонів Західної і Наддніпрянської України разом з тим мусили нести на собі важкий тягар постачання й розквартирування військ, лікування поранених, розміщення біженців і евакуйованих.

Особливого драматизму перебігу війни на території України надавала та обставина, що в арміях противників – Росії, з одного боку, і Австро-Угорщини, з іншого, – воювали українці. Отже, для України війна набула братовбивчого характеру. Вкотре за свою історію українці змушені були розраховуватися за своє бездержавне існування життями своїх співвітчизників.

2. Становище жінок, дітей, військовополонених, біженців

В умовах воєнного часу, коли чоловіків мобілізували в армію, утримання родин часто лягало на жіночі плечі. Це призводило до зміни статусу жінки в суспільстві, примусило її не тільки взяти на себе нові сімейні і громадські обов'язки, а й зайняти нові, закриті для жінок у довоєнні роки, ніші в суспільстві. Якщо історія попередніх війн поділялася на суто чоловічий досвід на полі бою та досвід жінки, що пасивно чекала свого чоловіка в тилу, то Перша світова війна змінила це співвідношення. У воєнні роки жінки не лише служили на фронті сестрами милосердя й санітарками, але й працювали на оборонних заводах, виконуючи важку, «нежіночу» роботу у сільському господарстві, промисловості, у сфері обслуговування, на транспорті.

Труднощі воєнного часу лягли важким тягарем на жінок, але разом з тим нові обов'язки вели до зміни у світогляді жіноцтва, додавали йому самоповаги і відчиняли двері у світ, що традиційно належав чоловікам. Врешті, це був один з важких кроків до встановлення рівноправності чоловіків і жінок, формування більш гармонійних відносин у суспільстві.

Під час війни змінилося життя дітей. Коли пішли в армію батьки і старші брати, дитинство для багатьох підлітків закінчилося: вони змушені були долучатися до виробничого процесу в селянських господарствах або йти на роботу по найму на заводи і фабрики, замінюючи там мобілізованих чоловіків.

Багатьом дітям, які втратили батьків на фронті, під час масових переміщень (біженства) та через інші обставини воєнного часу, довелося знати гіркої долі сирітства. Як правило, це стосувалося вихідців з бідних селянських і робітничих родин.

У тилових районах України в роки війни з'явилася ще одна, незвична для мирного часу категорія людей – біженці.

Це були жителі Західної України, Білорусії, Польщі, країн Прибалтики, як правило, – жінки, діти, літні люди. Місцеві власті розміщували їх у невеликих містах і селах, де легше можна було розв'язати проблему працевлаштування і харчування.

Кількість військовополонених, які опинилися на території України в ході війни, також налічувала сотні тисяч осіб. Вони працювали на шахтах, підприємствах важкої промисловості, у поміщицьких маєтках і в господарствах заможних селян.

Спілкуючись із місцевим українським населенням, біженці й військовополонені стали додатковим джерелом інформації про незнайоме закордоння, про його людей, їхні звичаї. Це справляло певний вплив на зміну світосприйняття жителів тилових регіонів України, розширення їх уявлень про світ.

3. Подолання ілюзій

На початку війни багато українців були переконані, що ціною допомоги одній з воюючих сторін – Росії чи Австро-Угорщині і Німеччині – можна буде домогтися поліпшення свого національно-культурного становища, а може, й автономії. Йдучи на війну, українці у своїй більшості ві-

рили, що воюють не лише за російського царя чи австрійського цісаря, але й за свою рідну землю. Та невдовзі виявилось, що ці надії не мають підстав. Охоче використовуючи людські й матеріальні ресурси України для ведення війни, Росія, Німеччина і Австро-Угорщина не надали їй навіть автономії. Більше того, окупація Галичини російськими військами в 1914 – на початку 1915 р. супроводжувалася таким розмахом антиукраїнської істерії і масштабами репресій проти українства, що це викликало обурення в усьому цивілізованому світі. Лише одне військове з'єднання – легіон Українських січових стрільців – воювало в цій війні під синьо-жовтим національним прапором з надією, що пролита його бійцями кров зміцнить фундамент майбутньої незалежної української держави. У ході війни дедалі більше українців, як членів українських національних партій, так і безпартійних громадян, переконувалися, що Російська і Австро-Угорська імперії жодним чином не враховують національних інтересів українців. У цих умовах національно-визвольний рух набував усе радикальніших форм, підходячи до вимог політичної незалежності України.

4. Війна і долучення українського населення до новітніх досягнень

Піднесення національно-визвольного руху було результатом тих важливих процесів, які викликала в українському суспільстві світова війна. Участь у воєнних діях мільйонів українських селян, мобілізованих до російської і австро-угорської армій, істотно змінила їх. Вони чи не вперше зіткнулися з новітніми досягненнями людської цивілізації. І хоча це була воєнна техніка, призначена для вбивства людей, уміння поводження з нею значно розширяло світогляд патріархального, малоосвіченого або неосвіченого взагалі селянства. Військова муштра, яку вони проходили, перш ніж піти в бій, а також участь в добре організованих операціях показали їм переваги організації і дисципліни. З іншого боку, вони стали свідками того, до яких втрат і катастроф призводить паніка й неорганізованість. У ході війни частина українців, зокрема тих, що мали якусь освіту, одержали навички військового керівництва, стали офіцерами. Особливо багато вихідців із сільського середовища вступили до офіцерських училищ і стали молодшими командирами в 1915–1916 рр., коли після поразок початкового періоду війни велика частина кадрових офіцерів загинула або перебувала в госпіталях.

5. Зростання національної свідомості

Процес долучення українців до досягнень цивілізації відбувався одночасно із зростанням їхньої національної свідомості. Цьому знов-таки своєрідним чином сприяла війна. Багато українських селян, особливо наддніпрянських, ідучи в бій під заклики «За віру, царя і вітчизну!», мало уявляли, що є тією вітчизною, за яку їм доведеться проливати кров, а може, й вмирати. На запитання «хто ви?» вони відповідали «православні», або «полтавці» чи «чернігівці» (чи якимось інакше, у залежності від регіону, де жили перед мобілізацією). Надзвичайно рідко говорили «українці», майже ніколи – «поляки» чи «росіяни». Але потрапивши в багатонаціональні за своїм складом військові з'єднання, спілкуючись щоденно

з представниками інших національностей, вони швидко усвідомлювали свою етнічну приналежність. Особливо коли у відносинах представників різних національностей з'являлося глузування чи відверта ворожнеча на національному ґрунті. У російській і австро-угорській арміях такі випадки були звичайним явищем.

Усвідомленню українськими солдатами себе як представників окремого народу сприяло їхнє спілкування з населенням завойованих територій, зокрема Західної України, де люди розмовляли зрозумілою для них мовою, співали однакові з ними пісні. На початку Першої світової війни в Наддніпрянській Україні різко збільшилася кількість українських книжок, які продавали або передавали з рук у руки. Ці книжки надходили з окупованої Галичини й Буковини. У перші дні окупації Львова один з його мешканців спостерігав картину, коли біля книжкового магазину Наукового товариства ім. Т. Шевченка утворилася черга кіннотників російської армії – українців за походженням. Солдати купували «Кобзар». «Того дня, – свідчить цей очевидець, – книгарня випродала весь наклад Шевченкового «Кобзаря». Але наступного дня російські власті книгарню закрили, а книги конфіскували, що викликало негативну реакцію не лише львів'ян, але й частини українців – солдатів російської армії».

Війна сприяла і поширенню соборницьких настроїв серед українців. Завдяки пресі жителі Наддніпрянщини отримували певну інформацію про Західну Україну. Зокрема, багато з них вперше із здивуванням дізналися, що там проживає «такий же точно народ, як у Подільській, Київській та Волинській губерніях», що в Галичині така ж, як у нас, українська мова, такі ж хати, таким же чином ведеться господарство і т. д. Ці враження підтвердилися, коли в підросійській Україні з'явилися тисячі інтернованих царськими властями з Галичини й Буковини та десятки тисяч біженців. І наддніпрянці, і західні українці дедалі більше стали відчувати себе представниками єдиної спільноти. Це був крок на шляху формування модерної української нації.

Таким чином, війна спричинила наслідки, що не відповідали тим, на які сподівалися уряди воюючих держав. Замість зміцнення їхньої імперської могутності, посилення контролю над народами залежних країн відбувалося протилежне. У ході війни ці держави, зокрема Російська й Австро-Угорська імперії, опинилися у стані гострої економічної і соціально-політичної кризи, а національно-визвольний рух поневолених народів піднявся на новий щабель розвитку. Незважаючи на великі людські й матеріальні втрати, Перша світова війна сприяла зростанню національної свідомості українського народу, прискорювала процес його перетворення на повноцінну модерну націю, готову до створення власної держави.

Перевірте себе

1. Розкрийте зміст терміна «українське питання» в роки Першої світової війни.
2. Яке місце займала Україна в планах воюючих у Першій світовій війні сторін? Порівняйте ці плани.
3. Охарактеризуйте позиції політичних партій Наддніпрянщини щодо Росії та Центральних держав.

4. Яким було ставлення до воюючих сторін представників політичних партій і народу Західної України?
5. З якою метою було утворено легіон Українських січових стрільців і який бойовий шлях він пройшов?
6. Чим було викликано погромницьку антиукраїнську політику російської і австро-угорської влади в Західній Україні наприкінці 1914 – на початку 1915 р.?
7. Якими мотивами керувалася українська інтелігенція, беручи участь у діяльності громадських товариств і комітетів з допомоги жертвам війни?
8. Що викликало посилення українського національно-визвольного руху на Наддніпрянщині в роки Першої світової війни?
9. Які цілі ставив перед собою Союз визволення України і як він їх досягав?
10. Охарактеризуйте наростання економічної і політичної кризи у воюючих країнах. Що її спричинило?
11. Чим було викликано проголошення автономії Галичини у складі Австро-Угорщини і які наслідки воно мало для українського населення?
12. Як Перша світова війна вплинула на стан національної свідомості українського народу?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 18 липня 1914 р. (1 серпня за н. ст.)** – початок Першої світової війни
Серпень 1914 р. – створення у Львові Союзу визволення України (СВУ)
Серпень 1914 р. – створення у Львові Головної Української Ради
1914 р. – створення легіону Українських січових стрільців
Березень 1915 р. – російські війська захопили Перемишль
19 квітня (2 травня за н. ст.) 1915 р. – німецько-австрійські війська в Галичині почали контрнаступ
Квітень 1915 р. – у Харкові засновано організацію «Юнацька спілка»
Травень 1915 р. – участь УСС у боях за гору Маківка
Осінь 1915 р. – зупинено німецько-австрійський контрнаступ на лінії Кам'янець-Подільський – Тернопіль – Кременець – Дубно
Січень 1916 р. – закриття катеринославської «Просвіти»
Весна–літо 1916 р. – Брусиловський прорив (наступальна операція російських військ)
Серпень–вересень 1916 р. – участь УСС у боях на горі Лисоня
23 жовтня (4 листопада за н. с.) 1916 р. – проголошення Польської держави і проголошення автономії Галичини без розподілу на Східну й Західну.

Умовні скорочення

- СВУ** – Союз визволення України
УСС, усуси – Українські січові стрільці

Тема 3. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (БЕРЕЗЕНЬ 1917–ПОЧАТОК 1918 р.)

Творче завдання до Теми:

У 1917 – на початку 1918 р. в Україні одночасно відбувалися дві революції: Українська і Російська. Обґрунтуйте свою точку зору щодо цього твердження.

§31–32. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Згадайте 1. Що свідчило про наростання гострої кризи в Російській імперії в роки Першої світової війни? 2. У чому полягала суть «українського питання» і яке було до нього ставлення в Росії та Австро-Угорщині? 3. Чим характеризувалося посилення національного руху в Наддніпрянській Україні в 1915–1916 рр.?

Творче завдання Які факти свідчать про початок у березні 1917 р. Української революції?

1. Лютнева революція і Україна

Наприкінці лютого 1917 р. в Росії перемогла демократична революція. Політична обстановка докорінно змінилася. Монархію було повалено. Влада в Російській державі перейшла до Тимчасового уряду. Він зобов'язувався передати свої повноваження Установчим зборам, скликання яких передбачалось у найближчому майбутньому. Ці збори мали визначити форму державного ладу і прийняти Конституцію країни. Очолив уряд голова Всеросійського союзу земств і міст князь Г. Львов. До складу уряду ввійшли кадети, октябристи, есери, безпартійні. Міністром юстиції став трудовик (політична група, близька до російських есерів) О. Керенський.

У великих містах України про події в Петрограді стало відомо вже 27 лютого – 1 березня. За кілька днів звістка про повалення царату поширилася по всій Україні. У містах і селах відбувалися багатотисячні мітинги й демонстрації, учасники яких вітали революцію в Петрограді й вимагали ліквідації в Україні старої адміністрації. Більшість представників царського режиму без опору передала свої повноваження новим властям.

Поміркуйте

На які соціальні верстви мав спиратися Тимчасовий уряд, будуючи свої владні структури на місцях?

Тимчасовий уряд прагнув зберегти контроль над усіма територіями імперії, у тому числі й над Україною. Як і в інших регіонах, тут він спирався на політично близькі йому елементи – членів губернських, міських і повітових управ, активістів місцевих організацій Земського союзу, Союзу міст, воєнно-промислових комітетів тощо. Як правило, це були промисловці, землевласники й урядовці, переважно кадетської орієнтації. Вони створювали місцеві комітети, громадські ради, що розглядалися як *представницькі органи місцевої влади*. Виконавчу владу на місцях Тимчасовий уряд передавав своїм *комісарам*, якими стали голови губернських і повітових земських управ. Здебільшого це були місцеві поміщики. Вони й заступили царських урядовців.

Новий уряд ліквідував обмеження на об'єднання громадян у партії та громадські організації, дозволив видавати газети різних напрямів, вільно проводити мітинги та демонстрації. Проте на глибокі соціально-економічні перетворення, яких вимагало життя (аграрної реформи, обмеження впливу монополій, контролю держави над виробництвом і регулювання цін в інтересах більшості, допомоги родинам фронтовиків, початку переговорів про мир і т.п.), він не міг зважитись. Ігнорувалося також прагнення пригноблених народів до національного самовизначення.

2. Виникнення рад

Крім Тимчасового уряду та його місцевих органів, у період Лютневої революції (за прикладом революції 1905–1907 рр.) виникли ради робітничих і солдатських депутатів. Абсолютну більшість місць у радах одержали партії меншовиків та есерів, що відповідало реальному впливу цих партій серед населення на той час. Більшовиків у радах, особливо на початку весни 1917 р., було мало. Ради в Україні підтримувалися в основному представниками російськомовних національних меншин, і тому їх зазвичай називали *советами*. Склад рад визначав їхню політичну лінію, ставлення до головних питань революції.

Поміркуйте

Чому меншовики та есери підтримували Тимчасовий уряд?

Мешканці Харкова на вулицях міста в перші дні Лютневої революції. *Лютий. 1917 р.*

Меншовики й есери в радах і поза ними підтримували Тимчасовий уряд та його політику, зокрема курс на продовження війни, погоджувалися з відкладенням до Установчих зборів інших важливих питань революції.

Ради вважалися тимчасовими органами, які існуватимуть до утворення конституційних органів влади і будуть служити гарантом успішного демократичного розвитку, збереження і поглиблення завоювань Лютневої революції. На практиці це нерідко призводило до втручання рад у владні повноваження Тимчасового уряду й дезорганізації суспільного життя. Уже наказ № 1 Петроградської ради, виданий 1 березня, передбачав обрання у військових частинах рад і солдатських комітетів, які брали на себе контроль над військами, залишаючи за офіцерами лише командування в бойових операціях. Цей наказ підривав дисципліну, сприяв розкладу армії.

3. Українські політичні партії в 1917 р.

Після Лютневої революції розгорнулася легальна політична діяльність українських національних партій, яких було три групи, – *соціалістичні, ліберальні й консервативні*.

Наймасовішою з соціалістичних була **Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР)**, членів якої називали українськими есерами. Визначним лідером цієї партії був М. Грушевський, що перейшов до УПСР від українських лібералів. Серед інших відомих діячів цієї партії виділялися В. Голубович, М. Ковалевський, О. Севрюк, П. Христюк та ін. Есери виступали за глибокі аграрні перетворення в інтересах селянства, ліквідацію поміщицького землеволодіння. У галузі національно-державних відносин обстоювали автономію України у складі Російської держави.

Другою за чисельністю і впливом політичною партією соціалістичного спрямування була **Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП)**, яку ще називали партією українських есдеків. Її керівниками були В. Винниченко, І. Мазепа, С. Петлюра, М. Порш та ін.

УПСР і УСДРП виступали за демократичний розвиток України із соціалістичною перспективою, за її автономію у складі федеративної Росії. Вони відкидали однопартійність і диктатуру.

Поміркуйте

Чому українські ліберали під час революції не одержали масової підтримки населення?

Частина українського суспільства *ліберально-демократичного* спрямування об'єдналася в **Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ)**, або партію есефів. Із соціалізмом ця партія мала небагато спільного, а її назву прийняли з тактичних міркувань. Есефи виступали за глибоке реформування народного господарства й аграрну реформу при збереженні приватної власності, за парламентську республіку, за демократію. З Росією Україна мала будувати відносини на федеративних засадах. УПСФ була нечисленною партією, але до її складу входили такі авторитетні діячі українського національно-визвольного руху, як А. Ніковський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, С. Шелухин та ін.

В'ячеслав Липинський

Заможніші верстви (українські поміщики, багатоземельне селянство тощо) схилилися до *консервативної політичної течії*, яку представляла **Українська демократично-хліборобська партія (УДХП)**. На чолі УДХП стояли брати Сергій і Володимир Шемети та В. Липинський. УДХП спиралася на традиційні цінності українського суспільства – приватну власність і хуторянське селянське господарство. Демократи-хлібороби не обмежувалися автономією України і виступали за її незалежність. Щодо цього вони зближались з відкрито самостійницькою Українською народною партією (УНП), яка відновила свою діяльність після Лютневої революції.

Крім українських національних партій, в Україні діяли *загальноросійські партії*: конституційні демократи (кадети), соціалісти-революціонери (есери), соціал-демократи (більшовики і меншовики) та ін. Ця строката політична палітра доповнювалася філіями загальноросійських єврейських, польських та інших партій національних меншин.

Політичні партії були одним з важливих чинників революційного розвитку 1917 р.

4. Політичний курс більшовиків в Україні

Більшовицька партія належала до загальноросійських партій, керівні органи яких перебували в столиці Росії – Петрограді. Звідти надходили всі настанови й інструкції місцевим організаціям більшовиків в Україні.

«Жодної підтримки Тимчасовому уряду» – так сформулював лідер більшовиків В. Ленін ставлення його партії до нової влади. Майбутнє Росії він убачав у знищенні цієї влади, здійсненні соціалістичної революції та встановленні «диктатури пролетаріату».

Найбільш вдалою формою влади, яку легко можна було перетворити на «диктатуру пролетаріату», В. Ленін вважав Республіку Рад. Він кинув у маси гасло «Вся влада радам!» і обіцяв кожному робітникові, солдату,

селянину участь у державних справах. Насправді єдиновладдя рад створює ідеальні умови для необмеженої диктатури однієї партії, тієї, яка візьме контроль над радами. На роль саме такої партії претендували більшовики. Вони сподівалися швидко витіснити меншовиків та есерів з рад, завоювати в них більшість.

Курс на *єдиновладдя рад* суперечив накопиченому досвіду людства, яке в процесі суспільного розвитку виробило *принцип поділу влади* на законодавчу, виконавчу і судову як необхідну передумову демократії. Відкидаючи цей принцип, більшовики відмовлялися від демократії, вступали в конфлікт з більшістю населення, йшли до диктатури і підштовхували Росію до громадянської війни.

Після Лютневої революції більшовицька партія підтвердила свою позицію про право націй на самовизначення. Але, як і раніше, *революційно доцільним* вони вважали не відокремлення, а створення в межах колишньої царської Росії єдиної (унітарної) соціалістичної республіки. Цю позицію підтримували більшовики України.

Поміркуйте

Які чинники визначили позицію більшовиків України з національного питання?

Не останню роль у цьому відіграла й та обставина, що серед робітників України, як і серед членів більшовицької партії, чисельно переважали не українці, а росіяни, євреї, представники інших національностей, котрі не поділяли визвольних прагнень українського народу. «Основа пролетарської маси просто не розуміла, причому тут національне питання, навіщо здалась якась Україна... Політичні керівники її теж цього не розуміли, хоча і повторювали програмне гасло про самовизначення націй», – визнавав на початку 1920-х років В. Затонський.

5. Масові маніфестації українців

Перші післялютневі тижні 1917 р. яскраво продемонстрували прагнення українського народу до свободи, національного визволення. Усе було інакше, ніж під час першої російської революції 1905–1907 рр. Тоді українці довго не могли визначитися: виступати з власними політичними вимогами чи приєднуватися до загальноросійського руху. Тепер настрої були чіткими і недвозначними. **12 березня** у столиці Росії Петрограді відбулася масова **демонстрація українців**, у якій взяли участь тисячі солдатів і цивільних – представників досить численної української громади міста. Цей виступ під українськими прапорами справив великий вплив на російську громадськість.

Грандіозна **національна демонстрація**, у якій взяли участь до 100 тис. солдатів, робітників, службовців, представників студентства й учнівської молоді, відбулася **19 березня у Києві**. Над колонами демонстрантів майоріли сотні синьо-жовтих національних прапорів. Маніфестація закінчилася мітингом на Софійському майдані. Мітинг освятили представники православного духовенства. Подібного Київ ще не бачив. Багатотисячні українські маніфестації відбулися в Катеринославі, Одесі, Харкові, Полтаві, Чернігові й багатьох інших великих містах України.

Демонстранти висували різні гасла.

Поміркуйте

Як у гаслах демонстрантів відбивалися різні течії українського визвольного руху?

Переважали вимоги щодо автономії України: «Автономію Україні!», «Хай живе федеративна республіка!», «Вільна Україна у вільній Росії!». Разом з тим лунали рішучіші гасла, які вимагали самостійної України: «Хай живе самостійна Україна!», «Самостійна Україна з гетьманом на чолі!».

У перші ж дні революції відновлювалася чи легалізувалася діяльність українських організацій (культурно-освітніх, студентських, професійних та ін.), почали друкуватися українські газети.

Масовий характер національно-визвольного руху, участь у ньому різних соціальних верств, об'єднаних прагненням позбутись імперської залежності, відновити українську державність (автономію чи незалежність), утвердити демократичний лад, *свідчили про його переростання в національно-демократичну революцію.*

Правильно зреагувати на цей могутній спалах української національної активності російські урядовці і позаурядові політики виявилися не в змозі. Вони погоджувалися на самовизначення Фінляндії і Польщі, але відмовляли в цьому Україні.

На цій підставі між українськими політичними партіями і громадськими організаціями, з одного боку, та загальноросійськими партіями і громадськими об'єднаннями, які діяли в Україні й стояли на позиціях збереження централізованої держави, – з іншого, виникли глибокі суперечності. Російські демократи вважали, що вибух національних пристрастей послабить єдиний демократичний фронт, спричинить активізацію сил реакції. До того ж вони не вірили в можливість національного відродження в Україні, не сприймаючи всерйоз українців як відмінну від росіян етнічну групу.

6. Утворення Української Центральної Ради

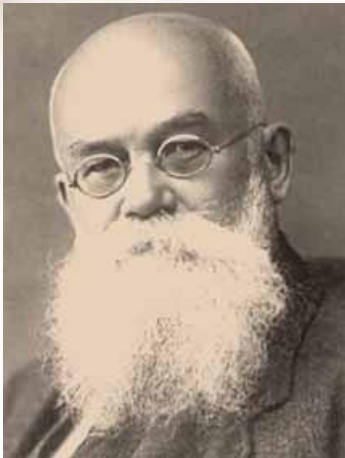
З перших днів національно-демократичної революції відбувалося згуртування національних сил, і це привело до виникнення загальноукраїнського громадсько-політичного центру, покликаного очолити масовий народний рух, – Української Центральної Ради.

Діяльність Ради була зосереджена, головним чином, на розв'язанні національного питання, досягненні автономії України.

До Центральної Ради ввійшли представники всіх українських національних партій – Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Української народної партії (УНП), дрібних партій і громадсько-політичних груп.

Демонстрація на Софійській площі в Києві. 19 березня 1917 р.

М. Грушевський – голова
Української Центральної
Ради

Очолив Центральну Раду видатний український історик, активний діяч національного руху М. Грушевський. Важливу роль в її діяльності відіграли В. Винниченко, С. Єфремов, Б. Мартос, С. Петлюра, І. Стещенко, П. Христюк та інші.

Членами Центральної Ради стали майже всі відомі українські письменники, історики, юристи, діячі кооперації, інші представники інтелектуальної еліти. Більшість з них була соціалістами і автономістами-федералістами, самостійники в Раді становили меншість. Консервативна частина українського суспільства, зокрема Українська демократично-хліборобська партія, в Раді не була представлена, хоча й виявляла прагнення прилучитися до роботи в цьому загальнонаціональному органі і домогтися незалежності України.

Поміркуйте

Наскільки виправданим було рішення не включати до Ради представників українського консервативного табору?

Це була помилка соціалістичного керівництва Ради, адже під час революції багато поміщиків, підприємців, офіцерів російської армії, чиновників, журналістів, професорів університетів тощо згадали про своє українське походження і були готові служити справі відродження української державності. Їхні знання і досвід стали б у нагоді у складній і багатогранній справі державного будівництва.

Будинок педагогічного музею, де містилася Українська
Центральна Рада. Київ. Початок XX ст.

Резиденцією Центральної Ради став Педагогічний музей у Києві (тепер Будинок учителя). На місцях створювалися губернські, повітові й міські національні ради. Вони популяризували ідею української державності, організовували видання газет і брошур українською мовою, засновували культурно-освітні організації – «Просвіти», клуби, народні будинки, бібліотеки, читальні, драматичні гуртки, народні театри, хорові колективи тощо.

Розпочавши свою діяльність з нечисленної групи відомих діячів українського національно-визвольного руху, Українська Центральна Рада з часом перетворилася на справжній керівний осередок національно-демократичної революції, своєрідний український парламент. Визначальною подією в становленні Центральної Ради став **Всеукраїнський національний конгрес**, котрий зібрав **6–8 квітня** близько 1 тис. делегатів від українських національних партій, громадських організацій і об'єднань. Зі складу Конгресу обрали нову Центральну Раду в кількості 115 членів.

Поміркуйте

Чи є підстави вважати Центральну Раду представницьким органом українського народу, його речником?

Вплив Центральної Ради значно переважав вплив Рад робітничих і солдатських депутатів, які орієнтувалися, головним чином, на частину міського населення і неукраїнізовані підрозділи армії. Повний склад Ради восени 1917 р. становив 822 члени. Центральна Рада об'єднала більшість громадських установ, товариств і організацій, які діяли в Україні з дореволюційних часів. За цим об'єднанням стояла більшість народу України. Близько 30 % повного складу Центральної Ради становили представники національних меншин України: росіяни, поляки, євреї та інші. Усе це давало Українській Центральній Раді всі законні підстави виступати в ролі загальнонаціонального представницького органу, який очолив боротьбу за відродження автономії української державності.

7. Початок формування української армії

Національне піднесення в Україні навесні 1917 р. охопило й солдатські маси. У їхньому середовищі зростало прагнення до створення національних військових частин. Воно гостро посилилося після того, як Тимчасовий уряд, дотримуючись імперського принципу «розділяй і владарюй», дозволив полякам формувати свої легіони в Україні, відмовивши в цьому українцям. У відповідь солдати-українці почали самочинну організацію національних частин.

Ініціатива утворення українських військових частин належить самостійникам.

Поміркуйте

Чому саме самостійники стали ініціаторами створення українських військових частин?

Їм так і не вдалося надати діяльності Центральної Ради самостійницького спрямування, бо вплив автономістів був переважаючим. За цих умов вони звернулися до солдатів-українців. Виходячи з того, що без національної армії не може бути державності, самостійники приділяли особливу ува-

гу роботі в армії. У цій діяльності вони спиралися здебільшого на молодих офіцерів, вихідців з українського села – у недавньому минулому вчителів, земських службовців, семінаристів та інших представників національної інтелігенції, яких з початком війни мобілізували до царської армії. Перша українізована військова частина сформувалася в тилу в середині квітня. На київському етапному пункті зібралось близько 3 тис. солдатів-українців, які вирішили не розчинятися в багатонаціональних військових формуваннях, а йти на фронт у складі українського полку, що дістав ім'я Богдана Хмельницького. Організацією полку імені Богдана Хмельницького займалася група офіцерів – «Український військовий клуб імені гетьмана Полуботка», очолюваний самостійником М. Міхновським.

Саме цього побоювалася більшість Української Центральної Ради, уникаючи конфлікту з Тимчасовим урядом і сподіваючись одержати з його рук автономію «цілком законно».

Намагаючись перехопити в самостійників ініціативу, лідери Центральної Ради М. Грушевський і В. Винниченко погодилися на скликання **5–8 травня** з'їзду представників усіх військових організацій, товариств і військових частин українського складу з фронту і тилу, який увійшов в історію як **I Всеукраїнський військовий з'їзд**. З'їзд закликав до «негайної українізації армії», для чого запропонував створити Генеральний український військовий комітет, який би працював у контакті з російським Генеральним штабом. С. Петлюра, рекомендований М. Грушевським і В. Винниченко, очолив Військовий комітет. Він був членом УСДРП і дотримувався тоді автономістських поглядів. Саме цього прагнуло керівництво Української Центральної Ради, ізолюючи українських солдатів від самостійників. М. Міхновського обрали до складу Генерального українського військового комітету одним з 18 членів.

Водночас із українізацією армії розгорнулася українізація флоту, який на Чорному морі на 75 % комплектувався із жителів України. У березні 1917 р. у Севастополі було утворено Чорноморську раду. У квітні майже на всіх кораблях Чорноморського флоту існували свої українські корабельні ради.

Прагнення до організації українських частин як запоруки успішного розвитку національної революції, збереження спокою в умовах наростання анархії проявилось в утворенні місцевої самооборони, яка ґрунтувалася на традиціях давнини й дістала назву Вільне козацтво. Перші підрозділи Вільного козацтва з'явилися на Звенигородщині (Київщина) вже навесні 1917 р. У квітні в Звенигороді відбувся повітовий з'їзд **Вільного козацтва**. Поступово вільнокозацький рух поширювався по всій Київщині, на Лівобережжі, Волині, Запорозжжі. У своїх постановках з'їзди Вільного козацтва зобов'язувалися «бути на варті волі та спокою в Україні».

Підсумки й узагальнення

Провідною тенденцією розвитку України після краху російського самодержавства був стрімкий злет національно-визвольного руху, який переріс у національно-демократичну революцію. Політичні сили, що виступали за Тимчасовий уряд, есеро-меншовицькі ради, а також більшовики широкої і стійкої підтримки в населення України не мали.

Українські партії і громадські об'єднання виступили з вимогами надання Україні державного суверенітету – у формі автономії чи повної незалежності. Ці вимоги мали масову політичну підтримку. Відбулися багатотисячні народні мітинги, на яких вимога відновлення української державності стала однією з основних. Український визвольний рух перейшов у стадію революції. Був утворений організаційний центр українських сил – Українська Центральна Рада. Почався процес формування української армії. Таким чином, українці у 1917 р. вирішили творити власну революцію, а не йти в руслі російської, як це було в 1905–1907 рр.

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте повноваження Тимчасового уряду і рад після Лютневої революції.
2. Назвіть основні політичні партії, які діяли в 1917 р. в Україні, охарактеризуйте їхні програми.
3. У чому суть програми більшовиків з національного питання?
4. Про що свідчили масові демонстрації українців у березні 1917 р.? Чим пояснюється вибух національної активності українців у 1917 р.?
5. Чому не було єдності політичних партій і течій у національно-визвольному русі України? Обґрунтуйте свою думку.
6. Поясніть обставини та мету створення Української Центральної Ради. Розкажіть про її видатних діячів.
7. Охарактеризуйте початок «українізації» армії.
8. Поясніть відмінність у ставленні до воєнного питання керівників Центральної Ради і самостійників.
9. Охарактеризуйте політичний статус Української Центральної Ради.

Документи

1. З відозви Центральної Ради «До українського народу»

Народе Український!

Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії. Настав час і твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя після більш як 200-літнього сну.

Уперше, Український тридцятимільйонний народо, Ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш собі сам кращу долю кувати.

...Ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які Тобі природно належать і які Ти повинен мати, Великий Народо, сам хазяїн на Українській землі...

Народе Український! Селяни, робітники, солдати, громадяни, духовенство і вся українська інтелігенція! Додержуйтеся спокою, не дозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад у житті, але разом, щиро і уперто беріться до роботи: до гуртування в політичні товариства, культурні і економічні спілки, складайте гроші на Український Національний Фонд і вибирайте своїх Українських людей на всі місця...

Організуйтеся!

Українська Центральна Рада
9(22) березня 1917 р.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т. I. Доба Центральної Ради. – С. 43.

2. 3 промови П. Мілюкова на VII з'їзді Партії народної свободи (кадетської) 10–11 травня 1917 р.

Партия народной свободы для настоящего момента *не считает правильным* разрешение национального вопроса в направлении создания национально-территориальной автономии.

Речь (Петроград). – 1917. – 12 мая.

Запитання і завдання

Документ № 1.

Яким уявляється майбутнє у відозві Центральної Ради до українського народу? Чому, на ваш погляд, тут чітко не вказано: автономія чи самостійність?

Документи № 1 і № 2.

Порівняйте ставлення Центральної Ради та кадетів до питання самовизначення України.

§33. ПРОГОЛОШЕННЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ

Згадайте 1. Коли була утворена Українська Центральна Рада і хто входив до її складу? 2. Якою була мета діяльності Центральної Ради?

Творче завдання Чому Тимчасовий уряд і політичні партії Росії не погодилися на надання Україні автономії у складі Російської держави?

1. Політичні партії в боротьбі за вплив на населення

Розвиток революції в Україні залежав від того, за якою *політичною силою* підуть мільйони. Усвідомлюючи це, всі політичні партії та організації розгорнули вперту боротьбу за вплив на населення.

Найбільший вплив у суспільстві мали українські соціалістичні партії – *есерівська (УПСР) і соціал-демократична (УСДРП)*. Вони висували гасла, які мали загальну підтримку населення: автономія України, аграрна реформа, загальна демократизація суспільного життя. Ці гасла переважали на численних мітингах, демонстраціях, з'їздах військових, селян, робітників, різних категорій інтелігенції, які відбулися навесні – влітку 1917 р.

Кадети, головна урядова партія, у березні 1917 р. проголосили своєю програмною метою «демократичну і парламентську республіку». Вони обіцяли соціально-економічні реформи, у тому числі й аграрну, свободу національно-культурного життя.

Поміркуйте

Чому це не вдалося?

Але сталося по-іншому. Реформи не відбувалися, їх відсували на майбутнє, до Всеросійських установчих зборів. В Україні, на території якої відбувалися воєнні дії Першої світової війни, знецінювалися гроші, розладнувалось економічне життя, поширювалося безробіття, наростали продовольчі труднощі. За таких умов вплив кадетської партії зменшувався. Усе негативне, що відбувалося в країні, пов'язували з її діяльністю.

Із цього прагнули скористатися *більшовики*. Спекулюючи на настроях змученого війною народу, вони обіцяли здійснення радикальних політичних змін, які принесуть солдатам мир, робітникам – заводи і фабрики, селянам – землю, народам – розв'язання національного питання. А для цього закликали до ліквідації Тимчасового уряду і встановлення Республіки Рад.

Поміркуйте

Наскільки реальними були ці обіцянки?

Але мало хто з прихильників більшовиків ставив перед собою питання: що, власне, криється за їхніми гаслами? Чого, наприклад, вартий мир на фронті, якщо для його досягнення слід розпочати громадянську війну в тилу? Як можна задовольнити прагнення селян, якщо відмовитися від поділу земель поміщиків, а на місці маєтків побудувати великі державні й колективні господарства, про що більшовики відкрито писали у програмі своєї партії та інших документах? Що означає гасло «Фабрики – робітникам!», коли прагнення робітників до колективної власності більшовики затаврували, а заводи передбачалося перетворити у державну власність? Нарешті, що залишається від гасла про «право націй на відокремлення», якщо революційно доцільним більшовики вважали створення унітарної соціалістичної держави? Усі ці питання висунулися на першій план пізніше, коли більшовики захопили владу.

Доля революції значною мірою залежала від позиції *армії і флоту*. Територією України проходили Південно-Західний і Румунський фронти, у складі яких було близько 3250 тис. солдатів і офіцерів. До 40 тис. моряків мав у своєму складі Чорноморський флот. На початку червня 1917 р. відбувся II Всеукраїнський військовий з'їзд, що зібрав понад 2000 делегатів, які представляли майже 1,8 млн солдатів і офіцерів фронту та тилових частин. Це були послідовні прихильники Української революції.

Серед українського селянства незаперечний авторитет мали члени Української партії соціалістів-революціонерів і частково російських есерів. Обидві есерівські партії виступали за ліквідацію поміщицького землеволодіння і передачу землі в користування селянам.

2. Перший Універсал Центральної Ради і автономія України

Весна – початок літа 1917 р. ознаменувалися поглибленням Української революції. Тимчасовий уряд і політичні кола, які стояли за ним, не були зацікавлені у розв'язанні національного питання. Не мали такої зацікавленості ні меншовики, ні російські есери, котрі очолювали ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Що ж до більшовиків, то вони підтримували національний рух лише настільки, наскільки він спрямовувався проти Тимчасового уряду і розхищував його владу. Але більшовики не поділяли кінцевої мети цього руху – федеративної перебудови Росії і створення в її складі Української демократичної республіки. Вони продовжували обстоювати ідею єдиної (унітарної) соціалістичної республіки.

Важливою подією в історії національної революції був Всеукраїнський національний конгрес (6–8 квітня 1917 р), делегати якого доручили Центральній Раді *домогатися від Тимчасового уряду автономії України*.

16 травня 1917 р. Рада відрядила до Петрограда делегацію, очолювану одним з її керівників В. Винниченком. Делегація вручила Тимчасовому

Проголошення Першого Універсалу Центральної Ради. Київ. 10 червня 1917 р.

уряду вимогу погодитися на проголошення автономії України у складі федеративної Росії. Однак цю вимогу було відкинуто.

Поміркуйте

Яку реакцію викликала ця політика в Україні?

Такий крок дістав цілковиту підтримку і кадетів, і російських меншовиків та есерів, зокрема їхніх місцевих організацій в Україні.

Непоступлива політика Тимчасового уряду викликала обурення серед солдатів. Делегати II Всеукраїнського військового з'їзду зібралися на Софійському майдані на молебень і заприсяглися не повертатися до своїх частин без визнання автономії України.

Центральна Рада **10 червня** схвалила й урочисто проголосила на II Всеукраїнському військовому з'їзді Універсал «До українського народу на Україні й поза Україною сущого», названий пізніше Першим Універсалом. Універсал проголошував автономію України й закликав народ до організації нового політичного ладу в Україні. Об'єднання з новою Росією мало відбутися на федеративних засадах. Кожне село, волость, повітова й земська управи мали встановити зв'язки з Центральною Радою. Оголошувалося про відмову передавати податок до центральної казни і запровадження одноразового податку на «рідну справу». Українські організації повинні були об'єднати зусилля з демократично обраними організаціями інших національностей.

«Уся свідома й напівсвідома Україна за тих днів стала на коліна й молитовно, в захваті визволення, в запалі смілості, в високій, піднесеній готовності до боротьби, до творчості заспівала «Ще не вмерли України і слава, і воля» – так характеризував реакцію народу на проголошення Універсалу В. Винниченко.

3. Утворення Генерального Секретаріату

Через кілька днів, **15 червня**, було створено уряд самопроголошеної автономії – **Генеральний Секретаріат** Української Центральної Ради на чолі з видатним українським письменником, громадським діячем, членом УСДРП В. Винниченком. Генеральним писарем став П. Христюк (УПСР),

Перший Генеральний Секретаріат Центральної Ради. Сидять (зліва направо): І. Стешенко, Х. Барановський, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра. Стоять: П. Христюк, М. Стасюк, Б. Мартос. Зверху – В. Садовський. *Київ. Червень, 1917 р.*

секретарем військових справ – С. Петлюра (УСДРП), секретарем міжнародних справ – С. Єфремов (УПСФ). Інші секретарства очолили також відомі діячі українського національно-визвольного руху: Х. Барановський (кооператор), Б. Мартос (УСДРП), В. Садовський (УСДРП), І. Стешенко (незалежний соціал-демократ), М. Стасюк (УПСР).

Підсумки й узагальнення

В умовах політичної свободи, яку забезпечила Лютнева революція, подальший розвиток подій в Україні залежав від того, яка політична лінія одержить масову підтримку населення. Весною 1917 р. було очевидно, що ініціатива на боці українських національних партій, об'єднаних у Центральній Раді. Її делегація виїхала в Петроград, щоб домогтися від Тимчасового уряду згоди на проголошення автономії. Але російські політики відмовилися. У відповідь під тиском населення, у тому числі українізованих частин армії, Центральна Рада своїм Першим Універсалом самочинно проголосила автономію України у складі Російської держави. Був утворений Генеральний Секретаріат – перший уряд автономної України. Українці зробили рішучий крок на шляху до створення власної держави.

Перевірте себе

1. Які політичні партії боролися за вплив на населення на початку Української революції? Яким був вплив цих партій?
2. Під впливом яких подій і обставин Центральна Рада прийняла Перший Універсал?

3. У чому полягає історичне значення Першого Універсалу Центральної Ради?
4. Що говорилося в Універсалі про майбутні відносини України з Росією?
5. Як був сприйнятий Універсал народом України?
6. Хто входив до складу першого уряду автономної України – Генерального Секретаріату Центральної Ради?

Документи

З Першого Універсалу Української Центральної Ради «До українського народу на Україні й поза Україною суцього»

Народе Український! Народе селян, робітників, трудячого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української землі.

...Хай Україна буде вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючись з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдським, рівним, прямим і тайним голосуванням ВСЕНАРОДНІ УКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ (Сейм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші УКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ.

Ті ж закони, що мають лад давати на всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

...Ми гадали, що Центральне Російське Правительство протягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі. Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу...

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: одинні самі будемо творити наше життя.

Ухвалено:

Київ, року 1917, місяця червня (іюня) числа 10.

Конституційні акти України. 1917–1920.
Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 58–60.

Запитання і завдання

1. Які положення Першого Універсалу свідчать про автономний статус України як мету Центральної Ради?
2. Який порядок затвердження автономного статусу передбачав Універсал?